

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

QARDAŞXAN NƏHMƏT oğlu ƏZİZXANLI

“AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASI
(Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında)”

5716.01–Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Bakı-2020

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL	
POEZİYADA VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASI: İDEYA-ESTETİK YANAŞMA ASPEKTLƏRİ	
1.1. Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsasları.....	11
1.2. Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları.....	28
II FƏSİL	
POEZİYADA AZƏRBAYCANÇILIQ KONSEPSİYASI VƏ MİLLİ BİRLİK	
2.1 Milli məfkurənin formalaşmasına vətəndaşlıq lirikasının təsiri.....	45
2.2. Azərbaycançılıq və milli birliyin poetik ifadəsi.....	54
III FƏSİL	
POEZİYADA VƏTƏN MÖVZUSUNUN YENİ POETİK XARAKTERİ VƏ BÜTÖV AZƏRBAYCAN İDEALI	
3.1.Vətən mövzusunə yeni poetik baxış.....	74
3.2. Azərbaycanın bütövlüyü probleminin poetik inikası.....	100
3.3. Bütöv Azərbaycan ideyasının rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi.....	112
NƏTİCƏ.....	130
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	135

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycan poeziyasının keyfiyyətə yeniləşməsində, fərqli bir məzmun kəsb etməsində ədəbiyyata yeni gələn nəsillərin yaradıcılığı mühüm yer tutur. Poeziyada geniş əksini tapan vətənpərvərlik, millilik və milli kimlik ideyaları onu vətəndaşlıq lirikası kimi əsaslandırmağa imkan verir. Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Nəbi Xəzri, Xəlil Rza Ulutürk, Cabir Novruz, Tofiq Bayram, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı və başqalarının şeirlərində vətəndaşlıq keyfiyyətinin, ictimai-sosial həyatın motivlərinin bədii ifadəsi ilə yanaşı, mənəvi-milli birliyə çağırış və ictimai şüur elementlərinin inikası özünü göstərir. Bu çağırış xalqın yeni dövrə uyğun təfəkkür tərzinin formalaşmasına kömək göstərmişdir. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bu şairlərin yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən araşdırmış, onların poeziyaya gətirdikləri yenilikləri təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Lakin “altmışıncılar nəsli”nə mənsub olan şairlərin yaradıcılığında elə aktual problemlər və məsələlər olmuşdur ki, onlar kifayət qədər tədqiq olunmamışdır.

Həmin dövərdə “vətəndaşlıq” lirik təsvirdən daha çox bir vəzifə kimi meydana çıxmış və yaradıcı şəxsiyyətlərin yaradıcılığında özünü biruzə vermişdir. Bir şəxsiyyətin sənətkar və vətəndaş olması üçün onun lirik düşüncələri ilə yanaşı, həm də yüksək ictimai şüur və milli təfəkkür tərzinə malik olması gərəkdir. Şairin bu iki sferanı təmsil etməsi isə onun yaradıcılığında sintetik təfəkkürün ifadə olunmasını şərtləndirir. Belə ki, dissertasiyada yaradıcılıqlarına müraciət etdiyimiz şairlər—Məmməd Araz, Söhrab Tahir və Məmməd İsmayıl orijinal üsluba malik olmaqla yanaşı, dövrün, ictimai mühitin tərcümanı kimi ədəbi prosesin aparıcı nümayəndələrindən olmuşlar. Buna görə də onların yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmək, şeirlərini təhlil etmək və çağdaş ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən dəyərləndirməyə, həm də “altmışıncılar nəsli”nin ədəbi yaradıcılığını elmi şəkildə öyrənməyə xidmət edir.

Mövzunun aktuallığı, həm də onunla şərtlənir ki, bu şairlər mənsub olduqları nəslin görkəmli nümayəndələri olmaqla yanaşı, vətəndaş şairlərin ən öncülləri

cərgəsində yer tuturlar. M.Arazın “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Daş harayı”, “Professor Gülə məktub”, “Bizi Vətən çağırır”, “İnsan qayalar”, “Oxuyan Təbriz”, “Göyərdi”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Şəhriyar gəlmədi” və s., S.Tahirin “Azərbaycanım”, “Mənim”, “Danışır Vətən”, “Mən od oğlu Azəriyəm”, “Vətən”, “Mən”, “Öləndə”, “Anam Nəсібə - qızım Nəсібə”, “Ana yurdum”, “Söz verirəm”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Bir ovuc torpaq”, “Azadlıq” və s., M.İsmayılın “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu”, “Hələ yaşamağa dəyər”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Ağacdələ, döy qapımı”, “Çatacağım bir arzu var”, “Bir ikiyə bölünməz”, “Bu günlərin nəğmələri”, “Odlar diyarı” kimi silsilə şeirləri və s. Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının örnəklərindən sayılır və bu şeirlərin əksəriyyətinin leytmotivi müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyidir. Bu şairlərin qaldırdıqları problemlər, vətənsəvər insan xarakterinin təsviri onların yaradıcılığında vətəndaş lirikasının öyrənilməsini aktuallaşdıran keyfiyyətlərdəndir.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl öz yaradıcılığında ədəbi-bədii söz sənətinin aparıcı mövzusu olan insan fenomeninə fərqli prinsiplər əsasında yanaşmış və 60-cı illərdən ictimai fərdin üzləşdiyi əsas problemləri ehtiva edən vətəndaşlıq lirikasında insan konsepsiyasını yaratmışlar. Bu konsepsiya onların şeir yaradıcılığında zaman-zaman özünün ən yüksək bədii və hərtərəfli təcəssümünü tapmışdır. Onların yaradıcılığında, eyni zamanda, XX əsrin sonunda insanın mənəviyatında yaranan dərin böhran və insanın özgələşməsi ilə bağlı ədəbi fikirdə yaranan dekadent meyillər, pessimist əhval-ruhiyyənin dəf olunması kimi məsələlər də öz bədii inikasını tapıb.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl antihumanist ideologiyaya qarşı ardıcıl və kəskin ifşaedici mövqedən çıxış etmişlər. Bu mövqe sənətkarlarımızın şeir yaradıcılığında hərtərəfli şəkildə ifadə olunmuşdur. Milli-tarixi keçmişə müraciət, habelə azərbaycançılıq konsepsiyası onların yazdıqları əsərlərin ideya istiqamətini və bədii bütövlüyünü təmin edən əsas amildir. Onların əsərləri çox zaman oxucuda ictimai həyatın ziddiyyətli və mürəkkəb gerçəkliyi barədə dəqiq təsəvvür yaradır.

Mövzunu aktuallaşdıran daha bir cəhət hər üç şairin zamana, doğma xalqın taleyində baş verən hadisələrə fərqli yanaşmasıdır. Belə ki, onların tədqiqata cəlb edilən vətəndaşlıq lirikasında sələflərində olmayan rəmzi-metaforuk çalarlar, fərqli bir fəlsəfi-poetik düzən var. Bu şairlərin çağırış xarakterli şeirlərində belə obrazlılıq unudulmur. Azərbaycan gəncinin bir vətəndaş olaraq yetişməsində bu lirika müstəsna rola malikdir.

Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası XX əsr ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq milli-ədəbi irs baxımından araşdırılmışdır. Bu mövzu akademik İsa Həbibbəylinin “Romantik lirikanın imkanları”, tanınmış ədəbiyyatşünaslardan mərhum Vəli Osmanlının “Azərbaycan romantizmi”, Vurğun Əyyubun “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən”, habelə Vaqif Yusiflinin “Poeziyanın yolları və illəri” və başqa əsərlərdə işlənsə də, bütövlükdə mövzu ətraflı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Adətən, tədqiqatçılar poeziyada vətəndaşlıq lirikasının ədəbiyyatdakı mövqeyini, bədii ideyaların inkişafında onun rolunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Onlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, vətəndaşlıq lirikası, əsasən, xalq həyatı ilə nəfəs almış, zamanın irəli sürdüyü problemlərin, milli arzuların bədii əksinə çevrilə bilmişdir.

Tədqiqatçılar XX əsr vətəndaşlıq lirikasında geniş əksini tapan “vətəndaşlıq kədəri”nin, bədbinliyin mahiyyətini açmağa cəhd etmiş, onun nikbinliklə necə əvəzlənməsini, gələcəyə optimist münasibətin məzmununu izah etmiş və onun meydana çıxma səbəbləri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Ədəbiyyatşünaslar XX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaradan Bəxtiyar Vahabzadə (“Gülüstan” [117], “Ana dili”, “Latın dili” [116] və s.), Əli Kərim (“Azərbaycan”, “Babəkin qolları” [66] və s.), Nəbi Xəzri (“Ana, bayraq, vətən”, “Şuşa” [60] və s.), Xəlil Rza Ulutürk (“Davam edir 37” [114], “Mən–Azərbaycanam”, “Qalx ayağa, Azərbaycan” [115] və s.), Cabir Novruz (“İnsan himnləri”, “Sağlığında qiymət verin insanlara” [87] və s.), Tofiq Bayram (“Azərbaycan deyəndə”, “Ana dilim” [20] və s.), Nəriman Həsənzadə (“Sərhəd və ürək”, “Yadigar günlərim” silsilə şeirləri [56] və s.), Fikrət Qoca (“Vətən torpağı” [75], “Sərhəd boyunca” [77] və s.), Musa Yaqub (“Vətən” [121], “Yaxşı ki, sən varsan” [122], və s.), Sabir Rüstəmxanlı (“Xəbər gözləyirəm” [95], “Sağ ol, ana

dilim” [96] və s.) və digər şairlərin bir sıra əsərlərini vətəndaşlıq lirikasının yaxşı nümunəsi kimi səciyyələndirmişlər. Məhz həmin əsərlər haqqında yazılmış məqalələr XX əsrin sonlarında Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası haqqında sonrakı ciddi yazıların meydana çıxması üçün zəmin olmuşdur. Bu əsərlər bir sıra hallarda sosializm realizmi, tənqidi realizm ölçüləri ilə qiymətləndirilmişdir. Lakin əgər hər hansı bir poeziya nümunəsi xalq tərəfindən qəbul edilirsə, hökmən, milli çalarları mövcuddur və onun həqiqi qiymətini də zaman verir.

XX əsrin ikinci yarısında M.Araz, S.Tahir, M.İsmayılın yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası nəinki fəlsəfi ümumiləşdirmə, hətta bu şairlərin şəxsi iradəsi səviyyəsində özünü göstərdi. Onların yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası ən yüksək səviyyəyə qaldırıldı. Bu mənada vətəndaşlıq lirikasını, həm də insanlıq, insanşünaslıq lirikası adlandırmaq olar, çünki onların şeirlərində vətəndaşlıq insanşünaslıq kimi anlaşılır.

Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının estetik prinsipləri, onların vətəndaşlıq lirikasındakı mövzu əlvanlığı, ideya istiqaməti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və adı hallandırılan vətəndaş şairlərin özünəməxsus fərdi poetik üslubları onların poetik düşüncəsi, ideya-emosional pafosu, bənzərsiz obrazları və s. orijinal poetik məziyyətləri ilə bizim üçün bütöv şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Biz M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl lirikasının mövzu və ideya zənginliyini aşkara çıxarmağa, vətəndaşlıq mövqeyinin geniş elmi təhlilini verməyə çalışmışıq.

Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası Azərbaycan romantizmi nümayəndələrinin timsalında tədqiq olunsada, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl kimi şairlərin yaradıcılığı dərinlən təhlil olunmamış, şair-vətəndaş kontekstində onların vətəndaşlıq lirikası sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

M.Araz və S.Tahir yaradıcılığı barədə vətəndaşlıq lirikası prizmasından bəzi araşdırmalar aparılmışdır. İ.Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz” [53], “Məmməd Araz” [54], Ə.Xəlilovun “Məmməd Araz dühası” [56], V.Arzumanlının “Ömürdən yarpaqlar” [91], G. Pənahnın “Söhrab Tahir AzərAzərin lirikası” [92], V.Yusiflinin “Məmməd Araz dünyası” [124] adlı tədqiqatlarında onların yaradıcılığı müxtəlif rəqurslardan araşdırılmışdır.

Lakin bu baxımdan ayrı-ayrı məqalələr istisna edilərsə, M.İsmayıl yaradıcılığı nisbətən daha az öyrənilmişdir.

Bütövlükdə, bu şairlərin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası geniş şəkildə araşdırılmamış, tam şəkildə təhlil obyektı olmamışdır. Beləliklə, hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasındakı mövzu və problematika genişliyi, obraz zənginliyi, üslub orijinallığı və s. bədii xüsusiyyətlər onların yaradıcılığına yeni baxışın olmasını zəruri etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının problemlərinin elmi-nəzəri təhlilini aparmaq, lirik “mən”in bədii inikas xüsusiyyətlərini, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığı əsasında vətəndaşlıq lirikasının əsas əlamətlərini müəyyənləşdirərək üzə çıxartmaq, elmi təhlilə cəlb etmək tədqiqat işinin əsas məqsədini təşkil edir.

Tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- “Vətən” mövzusuna yeni elmi-poetik yanaşmanı və lirik düşüncədə vətənpərvərliyin özünəməxsus inikasının təhlilini vermək;
- Vətəndaşlıq lirikasının yeni çalarlarını, elmi-poetik xarakterini müəyyənləşdirmək;
- İctimai hadisələrə bədii-estetik münasibətini aydınlaşdırmaq və onların yaradıcılığında azərbaycançılıq konsepsiyasını, vətəndaşlıq mövqeyini tədqiq etmək;
- Vətəndaşlıq lirikasında milli birlik ideyasının motivlərini təhlil etmək, milli məfkurənin, azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşmasında onların rolunu açıb göstərmək;
- Azərbaycanın bütövlüyü və Bütöv Azərbaycan ideyasının fəlsəfi-poetik analizini vermək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada Azərbaycan poeziyasının tanınmış simaları M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikasını özündə əks etdirən şeir yaradıcılığı tədqiq edilmiş, onların əsasında aparılmış araşdırmalara istinad olunmuş, elmi-təsviri və tarixi-bədii, tipoloji-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Dissertasiyada ilk növbədə poeziyada vətəndaşlıq lirikası üzərində araşdırmalar aparmış İ.Həbibbəyli, V.Yusifli, V.Osmanlı, V.Əyyub, eyni zamanda,

V.Q.Belinski, N.Bualo, A.F.Losev, Y.M.Lotman kimi dünya miqyaslı tədqiqatçıların müvafiq əsərlərinə müraciət edilmiş, onların təhlil və elmi-nəzəri üsullarına istinad olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı əsas müddəalar çıxarılmışdır:

1) M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl öz yaradıcılığında ədəbi-bədii söz sənətinin aparıcı mövzusu olan insan fenomeninə fərqli prinsiplər əsasında yanaşmış və 60-cı illərdən ictimai fərdin üzləşdiyi əsas problemləri ehtiva edən vətəndaşlıq lirikasında insan konsepsiyasını yaratmışlar. Bu konsepsiya onların şeir yaradıcılığında zaman-zaman özünün ən yüksək bədii və hərtərəfli təcəssümünü tapmışdır;

2) M.Arazın “Oxuyan Təbriz”, “Qalx ayağa, Azərbaycan!”, “Göyərdi”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Şəhriyar gəlmədi” və s., S.Tahirin “Ana yurdum”, “Söz verirəm”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Bir ovuc torpaq”, “Öləndə”, “Azadlıq” və s., M.İsmayılın “Bu günlərin nəğmələri”, “Savalanda yatan igid”, “Odlar diyarı” kimi silsilə şeirlərində müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi ideyası sintez olunmuş, onların qəhrəmanında milli məfkurə və azərbaycançılıq ideyası öz təkmil formasını tapmışdır;

3) XX əsrin sonunda insanın mənəviyatında yaranan dərin böhran və insanın özgüləşməsi ilə bağlı ədəbi fikirdə yaranan dekadent meyillər, pessimist əhval-ruhiyyənin dəf olunması bədii inikasını tapmışdır;

4) M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl antihumanist ideologiyaya qarşı ardıcıl və kəskin ifşaedici mövqedən çıxış etmişlər. Bu mövqe sənətkarlarımızın şeir yaradıcılığında hərtərəfli şəkildə ifadə olunmuşdur;

5) Milli-tarixi keçmişə müraciət, habelə azərbaycançılıq konsepsiyası onların yazdıqları əsərlərin ideya istiqamətini və bədii bütövlüyünü təmin edən əsas amildir. Onların əsərləri çox zaman oxucuda ictimai həyatın ziddiyyətli və mürəkkəb gerçəkliyi barədə dəqiq təsəvvür yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikası vətəndaşlıq mövqeyindən tədqiq edilərkən aşağıdakı elmi yeniliklərə nail olunmuşdur:

– Onların yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası ilk dəfə analiz və sintez üsulu ilə müqayisəli şəkildə araşdırılaraq təhlil edilir;

– Yaradıcılıqlarında ənənəvi bədii təsvir və tərənnümdən fərqli vətən mövzusunun yeni poetik ifadəsi elmi şəkildə araşdırılır, ictimai şüurun, milli məfkurənin formalaşmasında bu fərqi rolü göstərilir;

– Mühüm bir hissəsi elmi-nəzəri xarakter daşıyan tədqiqat işində araşdırma obyektimiz olan şairlərin vətəndaşlıq lirikası haqqında söylənilmiş ayrı-ayrı fikirlər və mülahizələrin, aparılmış təhlillərin ümumiləşdirilməsinə səy göstərilir;

– Hər birinin lirikasında vətəndaşlıq konseptinin özünəməxsus ifadə imkanları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq edilir və bu şairlərin ədəbi prosesdəki yeri və mövqeyi vətəndaşlıq konsepti kontekstində müəyyənləşdirilir;

– “Madam ki, əksliklər heç bir zaman özünün şəxsi səviyyəsində birləşmirlər, demək həmişə ali nizamın daha yüksək “üçüncü” müstəvisi tələb olunur ki, bütün hissələr orada birləşsin” (K.Q.Yunq)—sosial-fəlsəfi düsturu tədqiqat predmetimiz olan şairlərin yaradıcılığına nəzərən Bütöv Azərbaycan idealı kontekstində şərh edilir; “əksliklər” vəziyyətində olan Güney və Quzey Azərbaycan coğrafi-siyasi cəhətdən ayrı olsalar da, daha yüksək “üçüncü” müstəvidə—sözügədən şairlərin vətəndaşlıq lirikasında milli-mənəvi, ideya-siyasi cəhətdən birləşirlər. ““Varlıq”la “yoxluq” hər ikisi öz keyfiyyətlərini saxladıqları təqdirdə və yalnız dialektik sintezdə birləşə bilərlər” (A.F.Losev) fikrinə nəzərən Güney və Quzey Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin saxlanmasında və bu baxımdan onların “dialektik sintezdə” olmasında bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası müstəsna rol oynayır;

– Elmi işin yeniliyi, həmçinin, problemin qoyuluşu və işlənmə tərzindədir. Dissertasiyada, eyni zamanda, vətəndaş lirikasının vətəndaşlıq xarakterini təyin edən, onu səciyyələndirən ən əsas motivlərin və onların ətrafında deyilmiş fikirlərin elmi-nəzəri səviyyədə ümumiləşdirilməsinə çalışılır;

– Dissertasiyanın “Poeziyada vətən mövzusunun yeni poetik xarakteri və Bütöv Azərbaycan idealı” adlı 3-cü fəslinin “Vətən mövzusunə yeni poetik baxış”, “Azərbaycanın bütövlüyü probleminin poetik inikası” və “Bütöv Azərbaycan

ideyasının rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi” kimi yarımfəsillərində çıxarılan nəticələr elmi yeniliklər sırasına daxil edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi bəhs edilən şairlərin yaradıcılığı üzrə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan elmi-nəzəri təfəkkürün zənginləşməsi prosesini tamamlayır. Tədqiqatın nəticələri humanitar elmlərlə məşğul olan alimlər, orta məktəb müəllimləri, filologiya fakültəsinin tələbələri və ümumiyyətlə, bütün oxucu kütləsi və vətəndaşlar üçün maraq kəsb edir.

Tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Xəzər Universitetinin Dillər və ədəbiyyatlar (“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı”) departamentində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı tədqiqatın əsas məzmununu əhatə edən 9 məqalə, o cümlədən xaricdə 3 məqalə çap olunmuş, 4 beynəlxalq və 1 respublika konfransında iştirak edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin Dillər və ədəbiyyatlar (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı) departamentində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, hər biri müxtəlif yarımfəsillərə bölünməklə üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş 8 səhifə (14.653 işarə), I fəsil 35 səhifə (62.687 işarə), II fəsil 28 səhifə (54.170 işarə), III fəsil 55 səhifə (96.869 işarə), nəticə 5 səhifə (9.459 işarə), istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 9 səhifədən (12.218 işarə) ibarətdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi ədəbiyyat siyahısız 240 min (ədəbiyyat siyahısı ilə 252 min 225) işarədir.

I FƏSİL

POEZİYADA VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASI: İDEYA-ESTETİK YANAŞMA ASPEKTLƏRİ

1.1. Vətəndaşlıq lirikasının ideya-estetik və nəzəri əsasları

Bədii düşüncə epik, dramatik, yaxud lirik olmasından asılı olmayaraq, həmişə özündə poetik məzmun daşıyır. Poetik düşüncə isə hər zaman lirikdir, lakin lirikaya motiv verən şairdir və o, qabaqcadan həmin lirik düşüncənin mövqeyini təyin edir. “Hər bir poetik əsər–şairin qəlbinə hakim olan qüdrətli bir fikrin məhsuludur. Təbiətə şair olmayan şəxsin ağına gələn fikir qoy nə qədər dərin, nə qədər həqiqi və hətta müqəddəs olursa-olsun onun əsəri... cansız olacaq, bu əsər kimsəni inandırmayacaq...” [21, 95]. Aydın ki, lirik poeziyanın mərkəzində konkret olaraq yaradıcı subyekt, şairin özü dayanır. Bununla belə, lirika ictimai idealların təsviri problemlərini də nəzərdən qaçırmır və bu cəhətdən lirikada ictimai mötəvlər başlıca yer tutur.

Lirik təfəkkür, qarşıya qoyulan ideyaya və milli düşüncəyə biganə qala bilməz. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, lirik şeir insanın hiss və həyəcanından doğur. Şairlərin lirik düşüncəsi bir tərəfdən, ruhani yaşantılarla bağlı idisə, digər tərəfdən, təbiətin nəfəsini əks etdirən liranın səsi ilə həmahəng idi. Lirika sözünün etimologiyası ilə mahiyyəti arasında ciddi bir əlaqə vardır. Hələ qədim Çində böyük Konfusunin lira ilə əlifbanı necə öyrənməsi haqqındakı maraqlı bir əfsanə bizdə musiqi ilə canlı obrazın yaranması arasındakı əlaqə haqqında bitkin təsəvvür yaradır. Rəvayətə görə, böyük filosof kifayət qədər çətin olan Çin əlifbasını (digər bir rəvayətə görə, musiqi alətini çalmağı) öyrənən zaman hər hərfin (notun) üzərində uzun müddət qalmasını müəllimindən xahiş edir və hərfin ifadə etdiyi səsi təsəvvür etmək istədiyini bildirir. Müəllim heyrət içərisində qalsa da, bu qəribə şagirdinə heç bir şey deyə bilmir. Uzun müddət keçdikdən sonra, nəhayət, şagird günlərin birində müəlliminə deyir ki, biz təzə dərslə keçə bilərik. Çünki mən artıq liranın səsi ilə hərfin (notun) obrazını görə bilərəm. Hətta şagird: “Mən o adamı təsəvvür edirəm. Onun qarabəniz sifəti var, boyu ucadır...” [85, 259], –deyə onların öyrəndiyi materialı (mahnını) yazan müəllifin heç

bir zaman görmədiyi obrazını o qədər dəqiq təsvir edir ki, müəllimi heyrətdən dəhşətə gəlir.

Lirika (və ya “melika”; “melos”/yunanca/– nəğmə) antik Yunanıstanda “yeddi simli liranın müşayiəti ilə oxunan nəğmələrə deyilirdi” [113, 99]. Bu mənada “vətəndaşlıq lirikası” elə “vətəndaşlıq nəğməsi” deməkdir.

Lirika (monodik lirika və xor lirikası) Homerin “İliada” və “Odisseyə” eposlarından sonrakı dövrdə formalaşaraq daha geniş intişar tapdı, inkişaf edərək yeni biçimlərdə, başqa şəkillərdə meydana çıxdı.

Lira ilə oxunan sözlərin yadda qalması və təsiri aşiq yaradıcılığına bənzəyir və belə lirik məzmunlar öz sinkretik məzmunu ilə insanın təfəkküründə obrazların yaranmasına və onların yadda qalmasına kömək edir. Əslində bəşər tarixində döyüş və mübarizə qədər lirik düşüncə və şairlər də böyük rol oynamışdır. Hətta dini dünyagörüşlərin özü də lirik təfəkkürlə bağlı idi. Buna görə də ilk ekzegezaların tarixi Homerin məşhur poemaları ilə bağlıdır. İlk təfsirin tarixi şifahi xalq yaradıcılığından başladığı kimi, interpretasiyaların tarixi də sinkretik düşüncədən qaynaqlanır. Qədim yunanlarda Homerin “Odisseyə” və “İliada” epik poemalarının ayrı-ayrı parçalarını (rapsodiyaları) oxuyan şair-nəğməkarların (rapsodların) yaradıcılığı ilkin şifahi interpretasiyalar idi. Həmçinin, Orta Asiyanın türk tayfalarında akınların, baxşılıların, yaxud baksilərin, qazaxlarda jırçıların, qədim keltlərdə bardların, Ukraynada kobzarların, Almaniyada meysterzingerlərin, Fransada trubadurların, truverlərin İngiltərədə menestrellərin yaratdıqları sinkretik sənət, əslində ilkin interpretasiya olsa da, lirik təfəkkürün inkişaf yolları hesab edilə bilər. Müxtəlif forma və məzmunlu Şərq dastanları da təqlidin, mimesisin (Aristotel) ilkin variantları kimi poetik məzmunu əks etdirmişdir.

İslam Şərqində məntiqi və lirik təfəkkürün nəzəri tədqiqləri orta əsr ərəbdilli müəlliflərin əsərlərindən başlanmışdı. Məxsusi olaraq, məntiqi təfəkkürün inkişaf yolu Yaxın və Orta Şərqdə ərəbdilli mənbələrdə tarixi bir ardıcılıqla izlənir. Əl-Kindi, əl-Fərabî, İbn Sina, İbn-Rüşd, Əbu-Bəkr, ər-Razi, Bəhmənyar və digər ərəbdilli müəlliflərin demək olar ki, hamısı öz yaradıcılığında fəlsəfi, məntiqi traktatlarla

yanaşı, həm də şeirlə, prosodiya və metrika məsələləri ilə məşğul olmuş, tərcümələr etmiş, əruzun məntiqi və elmi düzümünə qatılmış, poetik nümunələr yaratmış, habelə ritorika və bəlağətlə məşğul olmuşlar. Hətta onların içərisində miniatürçülər, xəttatlar da fəaliyyət göstərmişlər. Antik dövrdən gələn qəti müəyyənləşmiş kanonlar Aristotelin məntiqinə, yaxud Roma respublikasında Horatsinin məşhur hegzometrikası və odalarına əsaslanırdı. Məntiqi təfəkkür tərzini nə qədər riyaziyyatla, həndəsə ilə bağlıdırsa, bədii təfəkkür də lirik sentimentlə əlaqəlidir. Orta əsr Şərq peripatetiklərinin, demək olar ki, hamısının prosodiya, metrika, musiqi nəzəriyyəsi ilə məşğul olması məhz həmin bədii təfəkkürün nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır.

Qərb ədəbiyyatında olduğu kimi, Şərq ədəbiyyatında da, Şərq metrikasında da lirik məzmunlu müxtəlif ölçü növlərinə malik olan müxəmməs, təxmis (beşləmə), qəsidə, nəzirə, iqtibas və müsəddəs (təsdis) və s. hələ də işlənir.

İtaliyada aktual idealizmin banisi sayılan C.Centile, ruhi–hissi məzmunundan alınan ilkin poetik fikri fəlsəfi düşüncənin protoideyası hesab edirdi və “poetik müdrikliyi” yunan fəlsəfəsinin politeizmi ilə bağlayırdı. C.Centile yazırdı: “Əlbəttə, buddizmin müdrikliyi metafizika ilə başlamalı idi, lakin bu müasir alimlərin rəasional və abstrakt metafizikası deyildi, bu hissi və fantastik metafizika, özünün məntiqsiz, lakin hissi və qeyri-adi təxəyyülünün gücünə yiyələnmişdi” [131, 276]. C.Centile lirik təfəkkürün ilkin yaranışının ruhi–hissi məzmununu metafizika adlandırırırdı, çünki düşünürdü ki, ilkin poetik fikrin qeyri-müəyyənliyini mistik düşüncədən başqa heç bir şeylə izah etmək olmaz: “Belə metafizika onların əsl poeziyası idi... poeziya onlar üçün təbii qabiliyyət idi... qafillik onların hər şeyin qarşısında qeyri-adi dərəcədə heyranə gəlməsini təmin edirdi... Buna görə də ilkin şairlər... şair–teoloqlar idi” [131, 279- 280].

İnsanın ruhu göylərdə pərvaz etdiyi kimi, ayağı da torpaqda möhkəmlənib, intişar tapır. Vətən gözəllikləri ilə yanaşı, problemləri də eyni dərəcədə şairi narahat edir, onu düşündürür. Vətənin, cəmiyyətin bu günü və gələcəyi şairi vətəndaş olmağa və onda poetik ilham, xüsusi pafos yaratmağa qadirdir.

Yaradıcı prosesin tam və birmənalı izahı yoxsa da, lirik düşüncənin sosial məzmununun müəllifin vətəndaşlıq mövqeyini təcəssüm etdirdiyi mübahisəsizdir və milli dəyərlərdən kənar qalan şairin yaratdığı poeziya nümunəsi vətəndaşlıq lirikasının daşıyıcısı ola bilməz. Bu mənada vətəndaşlıq lirikasında şairin kimliyi onun lirik “mən”i ilə harmoniya təşkil edir. Şairlə lirik qəhrəman bir-birinin eyni olmasalar da, lirik qəhrəmanla şairin şəxsiyyəti arasında sıx bağlılıq var. "Vətəndaşlıq" ideyası lirika obyektinə çevrilməmişdən əvvəl bir vəzifə tək, cavabdehlik daşıyıcısı olaraq şəxsiyyətin xüsusi formada ictimai fərd kimi formalaşmasını tələb edir.

Vətəndaş şair, hər şeydən əvvəl, yaşadığı ölkədə baş verən sosial hadisələrə aktiv reaksiya verməyi üstün tutur. O, xalqın arzu və istəklərinin carçısına, ruhunun, mənəviyyatının ifadəçisi olaraq, onun keşikçisinə çevrilir. Vətənpərvərlik isə yalnız vətənə sevgi, sədaqət izhar etmək deyil, eyni zamanda, mövcud quruluşun nöqsanlarını əks etdirməkdir. Buna XX əsrin əvvəlində Mirzə Ələkbər Sabirin, müstəqillik dövründə Baba Pünhanın yaradıcılığını bariz nümunə kimi misal çəkmək olar.

Vətəndaşlıq lirikası vətənpərvərlik, Vətən və onun taleyi, dövlət və vətəndaşlıq borcu mövzusunda fikirlər, düşüncələr, hiss-həyəcanlardır. Vətəndaşlıq lirikasının əsas fəlsəfəsi təkcə vətən özəlliklərinin tərənnümü deyil, bəlkə də, daha çox cəmiyyəti narahat edən problemlər barədə müəllifin poetik-publisistik düşüncələridir. Vətəndaşlıq lirikasının fəlsəfəsində cəmiyyətin və dövlətin problemlərinə, habelə nöqsan və əyər-əskiklərə şairin münasibəti əksini tapır. Vətəndaşlıq lirikasının dəyəri ondadır ki, kontenti doğma yurda sevgi ilə yoğrulduğu kimi, eyni zamanda, cəmiyyəti düşündürən taleyüklü məsələləri əhatə edir. Vətəndaşlıq lirikasında şairin mənası, onun yazılmasına səbəb olan ictimai hadisə bədiilikdən daha aktualdır; məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” [117], X.Rza Ulutürkün “Davam edir 37” [114], Söhrab Tahirin “Bir ovuc torpaq” [109] əsərlərindəki kimi və i.a.

Vətəndaşlıq lirikası şəxsiyyət, yurd sevgisi (yurddaşlıq) və bədi istedad kimi triadadan yaranır. Vətəndaşlıq lirikasının arxasında, şübhəsiz, yaradıcı insanın

şəxsiyyəti (lirik “mən”), onun “vətəndaşlıq dərəcəsi” və əslində, kimliyini hansı poetik səviyyədə əks etdirə bilməsi dayanmışdır.

Şairin cəmiyyətdəki yeri və mövqeyini, həm də onun vətəndaşlığı müəyyənləşdirir. Şairin yaradıcılığında inikas edən vətəndaşlıq mövqeyi nəinki onun şəxsiyyətini, həm də yaradıcı düşüncəsini səciyyələndirir. Başqa sözlə, şair vətəndaş olmazsa, onun yaradıcılığında vətəndaşlıq axtarmaq, təəssübkeşlik görmək mümkün olmadığı kimi, səmimiyyətinə inanmaq da çətindir. Hər hansı bir müəllif yalnız öz səmimiyyəti ilə oxucunu cəlb edir və inandırır. Digər tərəfdən, şairin vətəndaşlıq mövqeyi onun milli varlığını, məxsus olduğu xalqın və dövlətin həyatındakı rolunu əks etdirir. İnsanın formalaşmasında ədəbiyyat hansı mövqeyə malikdirsə, şairin yetişməsində də mənsub olduğu xalq və millət həmin rolunu oynayır. Şekspir ingilis, Puşkin rus ictimai şüurunun daşıyıcısı olduğu kimi, həm də hər iki müəllifin yaradıcılığı məxsus olduğu xalqın hiss və həyəcanlarının, arzu və istəklərinin, sevgi və nifrətinin güzgüsüdür. Milli düşüncə həmişə xəlqi məzmun daşıyır və ictimai fikrin fonunda formalaşır. Buna görə də şairin vətəndaşlıq mövqeyi xalqın taleyüklü məsələlərində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan lirikasında vətəndaşlıq mövqeyini meydana qoymaq üçün lirik düşüncənin mahiyyətini açmaq lazım gəlir. Lirik düşüncənin ən mühüm özəlliyi onun zamana münasibətindən doğur. Ədəbi düşüncənin digər ifadə formalarından fərqli olaraq lirik əsərlər situativ məqamları, ən çox da indiki zamanı əks etdirir. Daha doğrusu, adətən, lirik düşüncə, lirik yanaşmalar sentimentdən doğulur və şairin daxili aləmini, istək və arzularını təcəssüm etdirir. Lirik əsər daha artıq dərəcədə həqiqəti ifadə etmək imkanına malikdir, çünki lirizm həmişə təbiidir. Lirik şeirin daha bir fərqli cəhəti onun cümlə, bitmiş fikirdən daha çox, sözlə, ifadə və konseptlə işləməsidir. Bu həm də lirizmin ifadə formasının çətinliyini göstərir, lirik düşüncənin bədhətən gələn ruhi yaşantı olduğunu bildirir, onun ilahi mahiyyətindən xəbər verir. Lirikanın həqiqəti nə qədər bədii məzmun daşısa da, nə qədər metaforik olsa da, lirizm epik və dramatik düşüncədən daha çox ideal həqiqətə, ilahi məzmunu yaxın olması ilə seçilir. Hər bir sözün məna yükü, məzmun müxtəlifliyi, sözün sıxlığı, ritmik elementlər, səs və vurğu, intonasiya, tonallıq, nəzm ölçüləri, dil elementləri və

bütün digər bu kimi detallar, lirik şeirin mahiyyətinin nə qədər mürəkkəb olduğunu ifadə edir. Bundan başqa, lirik şeirin özünəməxsus mövzu istiqamətləri vardır ki, biz onlardan yalnız birinin– vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətindən bəhs edirik.

Poeziyadakı vətəndaşlıq mövqeyi, şeiriyyətin hiss və həyəcanlarında xalqın anlayacağı bir səviyyədə təqdim olunur. Bu mənada lirik düşüncə həm tarixi zaman etibarilə qədimdir, həm də mənsub olduğu xalqın ruhuna daha çox yaxın olduğu üçün onun mənəviyyatının təmsilçisidir. Lirik düşüncə, ilk növbədə təqlidi məzmunundan, “mimesis”dən (Aristotel) gələn şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır, onun mahiyyətindəki bütün hiss və həyəcanlar, bütün empatik duyğular əsrlər boyu xalqın ruhunu ifadə edir. Vətəndaşlıq mövqeyinin folklorda daha mükəmməl, səmimi olması fikrimizi təsdiq edir. Lirik janrın digər ədəbi janrlardan fərqi elə buradan başlanır; lirizm, zətən, xəlqidir, təlqinedicilik qabiliyyəti onun sadəliyindən və ilkin vətəndaşlıq mövqeyindən doğur.

Lirik şeir–yəni rübabi şeir müəyyən ritm, musiqi ilə bağlı olduğu üçün onun konkret hiss və duyğulara köklənməsi təbiidir. Burada, hissi refleksiyada, hissi interpretasiyada “duymaq” “ehtisas” önəmli rol oynayır. Elmi ədəbiyyatda bu akt hissi- psixoloji və mental interpretasiya kimi izah olunmuşdur. Lirik düşüncə insan şüurunda məhz hissi- psixoloji və mental interpretasiya aktını reallaşdırır. Məsələn, laylalar hissi- psixoloji sferada sakitləşdirici təsirə malik olduğu qədər, “Cəngi” mübarizəyə çağırışdır, yaxud, marşlar, himnlər mental sahəyə təsir edərək insanı azadlıq uğrunda mübarizəyə, bayraq qaldırmağa və döyüşə səsləyir.

Ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfərov Avropadan gələn romantizm və maarifçilik cərəyanlarının bədii ədəbiyyatda necə inikas etməsini və onun vətəndaşlıq lirikasında hansı formada əks-səda verməsini V.Mayakovski, A.Blok, R.Rza, S.Vurğun, O.Sarıvəllinin yaradıcılığı üzərində təhlil edir: “İdeyalılıq, xəlqilik... vətənpərvərlik bütün sovet ədəbiyyatında olduğu kimi, ilk dövrlərdən Rəsul Rza şeirlərinin də əsas məziyyətini təşkil etmişdir. Bu xüsusiyyətlər onun Böyük Vətən müharibəsi illərində yazdığı şeirlərində özünü xüsusi bir aydınlıqla göstərmişdir... Şairin müharibə illərində yazdığı şeirlərin, demək olar ki, hamısı (bu şeirlərin sayı 50-yə yaxındır)... klassik və ya xalq şeiri şəklində yazılmışdır” [26, 226].

M.Cəfərov həmin əsərin “Əsl sənət yollarında” adlanan bölməsində O.Sarıvəllinin vətəndaşlıq lirikası haqqında fikirlərini belə izah edir: “Böyük Vətən müharibəsi illərində Osman Sarıvəlli bir şair–vətəndaş kimi fəaliyyətini daha da artırır, cəbhələrdə siyasi-təbliğat işi aparmaqla yanaşı, arxa və cəbhə qəhrəmanları haqqında “Qafqazdan Dona doğru”, “Ukraynalı dostlarıma”, “Şairin hədiyyəsi”, “Bir damcı qan”, “Qan qardaşı”, “Berlinin darvazası” kimi Sovet Ordusunun qələbəyə olan inamının, xalqlar arasındakı sarsılmaz dostluğun və beynəlmiləçilik ruhunun ifadəsi olan şeirlərini yazdı” [26, 239].

İstər M.Cəfərovun, istər yuxarılarda adlarını çəkdiyimiz digər alim və tədqiqatçılarımızın araşdırmalarında şairlərimizin vətəndaşlıq mövqeyi diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədəbiyyatı yaradan insan şəxsiyyətsiz ola bilməzdi. Onun müəyyən mənəvi dəyərlərə malik olması intellektual səviyyəsi ilə həmahəng olmalıdır. Burada Çingiz Aytmatov yada düşür. Olsun ki, o, “manqurt” obrazını yaradan bir sənətkar kimi xatırlansın. Amma Çingiz Aytmatov misilsiz yazıçı olmaqla bərabər qırğız xalqının böyük oğlu idi və əsərləri onun mənəvi dünyasının inikası idi. Belə insanlar şan-şöhrətin ardınca getmirlər. Onlar zatən, seçilmişlərdir və Çingiz Aytmatovun taleyi onun xalqının taleyidir, çünki onun yaratdığı obrazlar manqurt deyillər. Bəli, sənətkarın şəxsiyyəti onun yaradıcılığında əsas meyardır. Lirik şairin əsərlərində təqdim etdiyi obrazlardan başqa özünün daşdığı daha çətin və daha mürəkkəb bir obrazı vardır ki, şair bütün qəlbi və ruhu ilə həmin obrazdan asılıdır. Bu lirik şairin öz obrazıdır, şəxsiyyətidir. Varlığına hakim kəsilən cılız hisslərdən qurtara bilməyən lirik şairin əsərlərinə, lirik düşüncəsinə Vətən boyda obraz necə yerləşə bilər?

Lirik şairin vətəndaşlıq mövqeyindən bəhs edən B.Nəbiyev isə yazır: “Bizim ən yaxşı lirik şeirlərimizdə şəxsiyyətin taleyi bütöv bir nəslin taleyi kimi əks olunduğundan, tarixi-bədii həqiqət qüvvəsi kəsb edir. Buradan da lirik şairin özünün şəxsiyyəti məsələsi meydana çıxır... Lirikamızda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğularının ifadəsinə həsr edilmiş rəngarəng əsərlər bu suala tam müsbət cavabdır. Azərbaycan lirikasında vətən məfhumunun varlığın öz bağrından doğan yeni, daha geniş və dərin ictimai məzmun kəsb etdiyi hamıya məlumdur” [86,31].

Yaradıcılıq prosesinin mənəvi–ruhi səviyyəsini təsvir etmək, yaxud izah etmək hər zaman mümkün olmur. Əgər hər hansı bir lirik düşüncə ictimai-siyasi motiv daşıyarsa, demək, həmin şeir şairin vətəndaşlıq mövqeyini təcəssüm etdirir. Buna görə də vətəndaşlıq lirikasının mənbəyi hər şeydən öncə şairin tərənnüm etdiyi xalq, mənsub olduğu millətdir.

Vətən, torpaq poeziyanın əzəli mövzusu olsa da, onun hər dövrə uyğun siyasi, elmi, fəlsəfi və poetik xarakteri mövcud olmuşdur. Filosof–ədəbiyyatşünas Səlahəddin Xəlilov “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi” kitabında Heydər Əliyevin 10 noyabr 2001-ci ildə keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayındakı çıxışı zamanı vətən mövzusunun yeni xarakterini, vətəndaşlığın mahiyyətini necə izah etdiyini göstərir: “Bu gün öz tarixinin məsul və şərəfli oyanış dövrünü yaşayan dünya azərbaycanlıları vahid bir xalqı, bir milləti, bir tarixi Vətəni təmsil edir. Azərbaycanlılar dünyanın bütün ölkələrində Azərbaycan mədəniyyətinin, dilinin, adət-ənənələrinin, mentalitetinin layiqli daşıyıcıları kimi çıxış etməlidirlər. Buna görə də harada yaşamasından asılı olmayaraq, sağlam milli adət-ənənələrin mədəni-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, gənc nəsələ ötürülməsi dünya azərbaycanlılarının tarixi Vətən qarşısında müqəddəs borcudur” [52, 142].

Bəhs etdiyimiz vətəndaşlıq lirikası romantizmin bir qoludur və Azərbaycan romantizminin tədqiq tarixinə müxtəsər ekskurs zamanı, eyni zamanda, onun tərkib hissələrindən biri kimi vətəndaşlıq lirikasını nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, indi bir vəzifə də vətəndaşlıq lirikasının hansı konkret mövzu və problemlərdə, üslub xüsusiyyətlərində, bədii ifadə vasitələrində əksini tapdığını daha geniş şəkildə meydana çıxarmaqdır.

Poeziyada “vətəndaşlıq kədəri”nin, bədbinliyin meydana çıxmasının özü də göydən düşmə bir iş, təsadüfi bir hadisə olmamışdır. Bu əslində romantizmdən gələn ruhi bir halın gətirdiyi, mənəvi axtarışlardan, dağınıq xəyallardan doğan nihilizm və kədər idi.

Ədəbiyyatşünaslıq və bədii- fəlsəfi təfəkkür sahələri ilə məşğul olan alim və tədqiqatçılar ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılığını şərh edərək onların hansı məktəb,

yaxud cərəyana aid olduqlarını təsnif edərək, yaradıcılıqlarını bu kontekstdə dəyərləndirirdilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında da bu tendensiya analoji şəkildə davam etmişdir. XX əsrin əvvəllərində Amerikada və Avropada hökmranlıq edən bir sıra məktəb və cərəyanların təsiri altında yazıb-yaradan ədiblərimiz və şairlərimiz öz əsərlərində mənsub olduqları cərəyan və məktəblərin ideya istiqamətindən çıxış edirdilər. H. Cavid, M.Hadi romantizmini, C.Cabbarlının individualizmini buna misal göstərə bilərik.

Romantizm cərəyanı fikrin hüdudsuzluğu çevrəsində yaradıcılığa ona hava və su kimi lazım olan azadlıq bəxş edir. Hər hansı bir düşüncə, bədii təfəkkür azadlıqdan məhrumdursa, demək özünü reallaşdırmaqdan məhrumdur. Avropada romantizm cərəyanının şah əsərlərini gözümüzün qarşısından keçirərkən, onları meydana qoyan azad təfəkkürə qarşı adamda bəşəri bir qısqanclıq yaranır. Orta əsrlərdə Avropa nəinki bədii fikirdə, romantik düşüncələrində, hətta incəsənətin bütün növlərində öz azad düşüncəsini reallaşdırmağa bilmirdi. Lirik təfəkkürün sərhədlərinə sığmayan azad fikirlər, nəzəri- elmi ümumiləşdirmələr, dini – tarixi dünyagörüşlərin nəticələri ədəbi fikrin təhkiyəsində belletristikanı formalaşdırdı. Azad düşüncə məkanı italyan barokko üslubunun böyük və əzəmətli ölçülərində parlamasaydı, fransız rokoko üslubunun mürəkkəb ansamblarında mükəmməl və dəqiq həndəsi ölçülərlə oturdulan memarlıq möcüzələrini işğal etməsəydi, yəqin ki, A.Dantenin, C.Bokkaççonun yaradıcılığı dahi fransız filosofu Q.Başlyarın elmi-bədii təxəyyüllərinə qanad verə bilməzdi.

Avropada romantizm cərəyanının müjdəçisi olan məşhur “Fırtına və həmlə” (“Sturm und Drang”. 1767–1785) təşkilatının fəaliyyəti dövründə ədəbiyyatda sentimentalizm gücləndi. Sentimentalizm individualizmin sürətlə genişlənməsinə səbəb oldu. Individualizm isə bədii düşüncənin sarsıntıları içərisində ifrat təfəkkür tərzini olan dekadansı yaydı. Romantizm insan varlığının ilahi və eyni zamanda, şeytani xüsusiyyətlərinin üstünü açmışdı. Sovet dövlətini ədəbiyyatın mənəvi dayaqlardan uzaq düşəcəyi və dekadentliyin vətəndaş mövqeyini sıradan çıxaracağı fikri çox narahat edirdi. Avropa həm Rusiyaya lazım idi, həm də qətiyyətlə lazım

deyildi. Avropa romantizmi Rusiya ədəbiyyatını həm irəli aparacaqdı, həm də onu, hələ bərkiməmiş addımları ilə cəhənnəmə sürükləyə bilərdi. M.Qorki rus ədəbiyyatının ərəfədə olduğunu hiss edir və hər bir vətəndaş–yazıçıya Avropadan müsbət keyfiyyətləri seçib götürməyi və öz vətəndaş mövqeyini qoruyub saxlamağın yollarını öyrədirdi. M.Qorki rus ədəbi fikrinə dekadansın, sentimentalizmin, individualizmin və immoralizmin mənfi təsirlərini “Ədəbiyyat haqqında” əsərində belə izah etmişdi: “Mən Balzakı axtarmağa başladım və onun növbəti kitabı... mənə qalib gəldi və mən uzun müddət özümü Rastinyak hesab etməyə başladım... və romantik oldum. Sonra “Bəşəri komediya” ...bu kitab mənim formalaşmamış romantizmə böyük bir zərbə oldu. Mən Balzakın şəxsində dahini hiss etdim... [130, 64].

Şərq xalqları Rusiyadan fərqli olaraq, romantizmin azadlıq meyarlarını özünküləşdirə bilməsə də, onun bədii üslublarını öz mühafizəkar təfəkkürünün gizli arzuları ilə birləşdirməyə can atırdı. Romantizm cərəyanı cəmiyyətin yeni təfəkkür sahiblərinə arzu və istəklərinin pəncərələrini geniş açmışdı. Ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malik olan hər hansı bir yaradıcı fikir, bu pəncərədən çox asanlıqla keçib azadlığın geniş üfiqlərinə doğru qanadlana bilirdi. Buna görə də, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizimlə bağlı çoxlu elmi və publisistik əsərlər meydana çıxmışdı. Azərbaycan ədəbiyyatında güclü qələm sahibləri nəinki romantizm cərəyanının bizə qədər gəlib çatan məşhur nümayəndələrinin əsərlərini, hətta Azərbaycan şeirində və nəsrində söz sahibi olan romantik müəlliflərin yaradıcılığını bu süzgezdən məharətlə keçirə bildilər və özlərindən sonrakı nəsil üçün qiymətli əsərlər qoyub getdilər.

Romantizm özü ümumdünya mədəniyyəti hadisəsidir. Azərbaycanda romantizm hərəkatının XX əsrin əvvəllərinə, Rusiyada (1905–1907), İranda (1906–1911), Türkiyədə (1908) inqilablar dövrünə təsadüf etməsi təsadüfi olmamışdır. Çünki “inqilab bütünlükdə romantizmin ilk şimşəyi sayılır” və “azadlıq ideyası romantizmin bədii tədqiq sahələrindəndir” [89, 12]. Millət, dil, din, tarix, adət-ənənə–xalqın qan yaddaşı ilə bağlı hər şey romantizmdən doğan vətəndaşlıq lirikasının mövzudur. Bu mövzular isə xalqın oyanma dövründə milli ideyaya çevrilir. “Azərbaycan romantizmi” adlı fundamental araşdırmanın müəllifi Vəli Osmanlı

yazırdı: ““Millət” anlayışı romantizmə Fransa burjua inqilabında irəli sürülən “azadlıq”, “vətən” məhfuurları ilə birgə gəlib” [89, 30] və ““hürriyyət” (azadlıq) romantizmdə bədii obraz səviyyəsinə yüksəlmişdir” [89, 128].

Vətəndaşlıq lirikası da romantizm qədər xalqın azadlığı uğrunda poetik mücadilədir. Azadlıq həm romantizmdə, həm vətəndaşlıq lirikasında “lirik mən”in idealıdır. Romantizmdə azadlıq ilkin olaraq şəxsi azadlıqdan başlayır, vətəndaşlıq lirikasında ictimai azadlıq həmişə ön plandadır. Amma ikinci halda da əgər şair özü– “lirik mən” daxilən azad olmasa, soydaşlarının azadlığından, əlbəttə, danışa bilməz.

“İctimai azadlığı romantiklərimiz iki böyük sahədə xüsusi həssaslıqla izləmişlər: Vətənin güzəranında və Millətin azadlığında” [89, 139]. Bu fikir vətəndaş şairlərə də şamildir və vətəndaşlıq lirikası, xüsusən də, XX əsrin 50-60-cı illərində yeni mərhələyə qədəm qoyduğu vaxtdan “vətənin güzəranı və millətin azadlığı” ideyası onun prioritet mövzusunə çevrilmişdir.

Romantizmdə olduğu kimi vətəndaşlıq lirikasında da “...narahat və işvəkar azadlıq pərisi daim bu iki qütb–vətən və millət arasında çırpınır” [89, 153]. Romantizm və vətəndaşlıq lirikasında vətənlə millət ayrılmazdır. İnqilab və azadlıq bəşəri ehtiyac olduğu kimi romantizm və vətəndaşlıq lirikası ədəbi ehtiyac sayılır.

Akademik İ.Həbibbəyli (İ.Həbibov) “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasında yazır: “Bu yaradıcılıq metodu cəmiyyətin və insan həyatının vacib mənəvi problemlərinin inikasını ön mövqeyə çəkmişdir. Romantik metodun həddləri daxilində lirik-romantik qəhrəmanın işıqlı gələcək ümidi, ağılın ideal həqiqət axtarışındakı həlledici rolu təsdiq edilmişdir. Romantiklər bu yolla özlərinin xoşbəxt gələcək, ideal həyat arzularını izhar etmiş, mövcud cəmiyyətin ictimai eyiblərini açıb göstərməyə müvəffəq olmuşlar” [55, 16].

Ədəbiyyatşünas V.Əyyub “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən” tədqiqat əsərində İ.Həbibbəylinin “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasında romantik lirikanı mövzu dairəsi və ideyalar aləminə görə–sosial-fəlsəfi, əxlaqi-tərbiyəvi, yaxud maarifçi, aşiqanə-məhəbbət lirikası olaraq üç qismə bölməyinə münasibət bildirmişdir.

V.Əyyuba görə, bu bölgü müəyyən mənada şərti xarakter daşıyır və onlar arasında qəti sərhəd qoymaq mümkün deyildir və o, romantik lirikanı eyni aspektdə aşağıdakı kimi təsnif etməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir: a) vətəndaşlıq lirikası; b) fəlsəfi lirika; v) məhəbbət lirikası [33, 17]. Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında vətəndaşlıq lirikasının, əsasən, iki istiqamətdə– ədəbi-tarixi və nəzəri planda öyrənildiyini göstərmişdir.

Göründüyü kimi, V.Əyyub vətəndaşlıq lirikasını romantik lirikanın bir növü kimi göstərmişdir. İ.Həbibbəyli öz təsnifatında vətəndaşlıq lirikasının sosial-fəlsəfi lirikada ehtiva edildiyini düşünür. V.Əyyub isə konkret şəkildə “vətəndaşlıq lirikası”nı bölgüyə ayrıca daxil edir və “əxlaqi-tərbiyəvi (maarifçi) lirika”nı sərf-nəzər etməklə, görünür, lirikanın belə bir funksiya daşımaları olduğunu vacib hesab etmir, poeziya ilə didaktikanı da müəyyən mənada bir arada görmür.

V.Əyyub “Azərbaycan romantizmini araşdırarkən” monoqrafiyasında “vətəndaşlıq”, “vətəndaş” sözlərinin ilk dəfə rus dekabristlərindən olan romantik şair V.F.Rayevskinin leksikonunda işləndiyini bildirir və Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasını miqyasına və xarakterinə görə rus, türk ədəbiyyatındaki öncül şairlərin yaradıcılığı ilə müqayisə edir [33, 17].

Sovet dövründə ciddi sənət yalnız xalq üçün yaradılan, prototipləri göz qabağında olan əsərlərin hesabına formalaşdı. “Sənət sənət üçündür” ideyası sənətin xalq üçün olması antitezası ilə qarşılaşdırılmışdı və təbii olaraq, dövrün tələblərinə uyğun şəkildə ikinciə üstünlük verilirdi. Buna görə rus ədəbiyyatı klassiklərindən olan nasir, dramaturq, şair, tənqidçi N.V.Qoqolun əsərlərindəki fəlsəfi ricətlər tənqid edilirdi. Ən maraqlısı isə bu idi ki, bədii sənət nümunələrindəki lirik və fəlsəfi yanaşmalar ciddi yaradıcılıq üçün səciyyəvi deyildi. N.V.Qoqol yazırdı: “Söhbətim lirik ricətlər haqqında gedir, jurnalistlər ən çox ricətlər üzərinə hücum etmişlər, onlar bunu indiyədək heç bir yazıçıda görünməmiş bir bədgümanlıq, lovğalıq və məğrurluq əlaməti hesab edirlər. Sadəcə desək, bu, saf duyğunun yersiz ifadə olunmasından başqa bir şey deyildir. Bu mənə indi də belə gəlir. Mən ucsuz- bucaqsız Rusiyanın hər tərəfindən yüksələn mahnılarımızdakı kədərli, insanın qəlbini parçalayan

ahənglərə indi də dözə bilmirəm. Bu ahənglər mənim ürəyimin başında çırpınır. Mən, hətta, hamının özündə belə bir şey duymadığına təəccüb edirəm” [78, 145].

V.Q. Belinski yazırdı ki, poeziyanı, necə deyərlər, iki şöbəyə ayırmaq mümkündür: ideal və real poeziya. “Hər bir xalqın poeziyası öz inkişafının başlanğıcında həyatla uyuşub düz gəlidiyi halda varlıqla uyuşmur və ziddiyyət təşkil edir, çünki insanın uşaqlıq dövrü keçirən xalqın da həyatı həmin varlıqla düşmənçilik edir. Həyat həqiqəti isə bunların heç birinə müyəssər deyildir, çünki həyat həqiqətinin yüksək sadəliyi və təbiiliyi onun mühakiməsi üçün çətin, hissləri üçün kifayət deyildir [22, 104].

V.Q.Belinski poeziyanın idealizə etdiyi həyat həqiqətlərini diqqətə çatdırırsa da, poeziyanın, lirikanın insan həyatındakı rolunu və mövqeyini aşağı endirə bilmir. Sovet dövründə lirik düşüncədə vətəndaşlıq mövqeyi yüksək qiymətləndirilsə də, lakin, ümumiyyətlə, romantik məzmunlu lirik təfəkkür ciddi yaradıcılıq işi kimi qəbul edilmirdi. Halbuki ədəbiyyata kübar yanaşma tələb edən V.Q.Belinski, ədəbiyyatı, bədiiliyi sözcülükdən çıxarıb ictimai şüura, fəlsəfi düşüncəyə yaxınlaşdırmağa çalışırdı. V.Q.Belinski sənətin əsas xüsusiyyətlərini onun ictimai məzmunu ilə bağlayırdı: “Yalnız ümumbəşəri, dünya əhəmiyyətinə malik məzmun bədii şəkildə təzahür edə bilər” [21, 11]. Sənətdəki bədiilik, estetik idealın təcəssümü təkcə tərbiyə etmir, nümunə yaratmır, o həm də ideala səcdə aşılamaqla, etos–davranış stili formalaşdırmaqla pərəstişkar yetişdirir. “Tarixdə nə qədər incəsənət əsərlərinin ətrafında ajiotajlar, söz- söhbətlər, rəvayətlər, və ya plagiat əsərlərinin üzərində aparılan tədqiqatlar, araşdırmalar məlumdur?!” [21, 11]. Onların hamısında ədəbiyyat tərbiyə edir, lirika hiss və həyəcanları, canlı yaşantını ictimai şüurun qaynağına çevirir.

Məlumdur ki, rus ədəbiyyatında Nekrasov, Mayakovski, Blok kimi şairlərin yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının mükəmməl nümunələri var. Rus və Azərbaycan ədəbiyyatında vətəndaşlıq lirikası xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Azərbaycan poetik fikrində klassik aşiq yaradıcılığı ilə də həmahəng olan və doğma yurda sonsuz sevgini əks etdirən poeziya nümunələri hicran, həsrət, qərblilik notları ilə seçilir ki, bu da faciələrlə dolu tarixi keçmişimizdən irəli gəlir. Şairlərimizin tarixi

adət-ənənəmizə münasibəti də, etik normalar çərçivəsində, ictimai rəyin fonunda əksini tapmışdır. Rus ədəbiyyatında vətəndaşlıq lirikası öz mübariz mövqeyi ilə fərqlənmişdir ki, bu cəhət daha çox müstəqil Azərbaycan poeziyası üçün xarakterikdir.

Xalqın taleyüklü məsələlərini əks etdirən vətəndaşlıq lirikası, nə qədər publisistik olursa-olsun, əgər poeziya tarixində hadisəyə çevrilmək “iddiasındadırsa”, eyni zamanda, yüksək bədii keyfiyyətlərə—poetik nizama, obrazlılığa malik olmalı, təqlid qanunlarına əməl etməlidir.

Aristotel “Poetika”da yazır: “...gözəllik müəyyən həcm və nizamdadır, odur ki, həddindən artıq kiçik varlıqlar gözəl ola bilməz, zira hiss olunmaz dərəcədə ani bir zaman ərzində ona baxarkən gözümüzə əriyib qarışır, eləcə də həddindən artıq böyük varlıqlar da gözəl ola bilməz, çünki onu birdən- birə görmək mümkün olmur, tamlığı və vəhdəti isə nəzərdən qaçır...” [15, 60]. Nizam ondadır ki, mətn ya çox ölgün olmasın, ya da həddindən artıq “qışqırmasın”. “Vətənpərvərlik şeirləri” isə bəzən elə bağırır ki, adamın “bağrı yarılır”.

Vaxtilə gənc alman filosofu Henrix Şteynin “Materializmin ideali. Lirik fəlsəfə” adlı əsəri Fridrix Nitsşeyə ona görə qeyri-adi görünmüşdü ki, bu əsər bədiiliyi materializmin ideali kimi izah edir və lirik fəlsəfəni göylərə qaldırırdı. F.Nitsşe etiraf etməkdən çəkinmirdi ki, bu əsər məhz bədiiliyi hər cür yaradıcılığın mənbəyi hesab etdiyinə görə onun qəlbini fəth etmiş, ruhuna qanad vermişdir. Əslində, vətəndaşlıq lirikasının qaynaqlandığı mənbə obrazların ən bədiisidir və hər cür yaradıcılığın mənbəyidir. Vətəndaşlıq lirikasının bədii-fəlsəfi çəkisi elə vətənin öz ağırlığındadır. Vətəndaşlıq lirikasının fəlsəfəsi, bu fəlsəfənin mahiyyəti və məzmunu onun arxasında dayanan obrazların misli ilə düz mütənasibdir.

A.F.Losev (1893–1988) “Xaos və nizam” əsərində yazır: “Bədiilik insan təfəkkürünün elə fenomenal xüsusiyyətidir ki, sadə və mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, bütün strukturların yaranmasında bədiilik öz sözünü deyə bilir” [132, 811]. Nizam (struktur) aydınlıqdır, kaos müəmmədir. Bədiilik olmayan yerdə nizamdan söhbət gedə bilməz. Nizam olmayan yerdə obrazlılıq istisnadır. Saxta vətənpərvərlik şeirlərində bədii təfəkkür iştirak etmir. “...Nizam xaosdan yaranan

mexaniki obraz deyildir, hər obraz ideal bir harmonik ortanın strukturundan çıxış edir. Əslində “eydos”—obraz özü dərkətmənin bir formasıdır, bütün düşüncə sahələrində işlədilən strukturlar, sadəcə müxtəlif məzmunlu obrazlardır. Eydos— obraz fikrin, düşüncənin, sanki bir qəlibidir, riyazi, bədii, fəlsəfi olmasından asılı olmayaraq, bütün düşüncələr hökmən hansı isə bir qəlibə tökülməli və obyektiv reallığa çevrilmək üçün forma almalıdır” [132, 811].

A.F.Losev bu əsərində dəfələrlə qeyd edir ki, istənilən obrazı yeni bir struktura, fərqli bir nizam kimi təqdim etmək olar və əgər hər hansı bir şeyin obrazı varsa, deməli, həmin predmet müəyyən bir struktura, nizama malikdir. Sadəcə, “struktur”, “nizam” anlayışı riyaziyyatda, fəlsəfədə və ədəbiyyatda tamamilə bir- birindən fərqli şəkildə anlaşılır. Məsələn, bədii obrazlar müəyyən bir hərəkətin çevrəsində kristallaşmır, çünki öz daxili azadlığını qoruyub saxlayan bədii obrazlarda təfəkkür konkret bir ölçüdə predmetləşmir. Hər hansı bir təfəkkür modeli öz strukturunda nə dərəcə ciddi və konkret rasionallığa, elmi məntiqə söykənsə də, onun məzmununda hökmən az və ya çox dərəcədə bədiilik aktı mövcuddur, yəni istənilən halda və istənilən şəkildə qurulan model, hər halda bədii modeldir. Deməli, Karl Yaspers haqlı idi. Yunanlar öz əsərlərində yalnız harmoniyanı, bədiiliyi idealizə edirdilər, onların təfəkkürü yalnız nizama köklənmişdi, konkret zamana, ani yaşantılara xidmət edirdi.

Bədii təfəkkürün strukturunda obrazlı və fəlsəfi düşüncənin üzərinə işıq salmaq lazımdır. Əslində, divin canı şüşədə olduğu kimi bədiiliyin də canı onun obrazlı və fəlsəfi olmasındadır. Yurd sevgisi isə insanlıq, varlıq fəlsəfəsinin mahiyyətindədir, onun cövhəridir.

Biz eydetik, obrazlı məzmunu reallığın əsas atributu kimi izah edərkən düşünürdük ki, insan reallığı dərk etmək üçün onu modelləşdirirsə, demək, model qurmaq üçün də, bütün hallarda obraz yaratmalıdır. Özü də heç şübhəsiz ki, bu obraz real olduğu qədər də, ideal bir obraz olmalıdır. “Xaos və nizam”ın müəllifi qeyd edir ki, hansı strukturda sintez mövcuddursa, demək bu sintezdə fəlsəfi ümumiləşdirmə vardır. Riyazi obrazlarda bu sintez sonlu ölçülərə tabedir. “Varlıq”la “yoxluq” o zaman birləşə bilər ki, hər ikisi öz keyfiyyətlərini saxlasın, bu yalnız dialektik sintezdə mümkündür. Biz ümumi dialektikadan bilirik ki, “varlıq” və “yoxluq”

“mövcudluğa”, “qərarlaşma”ya sintez olunur. O şey mövcud ola bilir ki, onun daxilində “varlıq” kimi “yoxluq” da qərarlaşmış olsun.

A.F.Losev nizamı elm kimi tədqiq edən zaman deyirdi: “Dünyada işıqdan başqa heç nə yoxdur... qaranlıq və digər şeylər işıqsızlığın dərəcələridir... Zəka həqiqətən özündə bərabər hüquqlu şəkildə Qaranlığı və Işığı, Xaosu və Loqosu bir-birində gizlədən xaokosmik harmoniyanı müəyyən etməkdən ibarətdir” [132, 66].

Beləliklə, həqiqi poeziyanın əsasında nizam dayanır. Bu nizam görünən və ya görünməyən, başqa sözlə üst qatda və ya alt qatda ola bilər. Amma hər halda, olmalıdır. Yoxsa əsl poeziya istisna olunur. Bədii təfəkkür yalnız nizama kökləndikdə uğur gətirir. Demək, həqiqi poeziya da o zaman mövcud olur ki, onda fikir və obrazlılıq bir-birini tamamlasın. Başqa sözlə, poeziyada “varlıq” və “yoxluq”, Işıq və Qaranlıq rolunu Fikir və Obrazlılıq oynayır. Poetika Fikir və Obrazlılıqla sintezində qərarlaşır.

Müəllif daha sonra yazırdı: “Bədii obrazların strukturları öz daxili tutumu ilə harmoniya təşkil etməyə də bilər. Bədii obrazlar dialektik inkişaf qanunlarına söykənir. Yəni ki, hər hansı bir əsərdə bədii obraz özünə bərabər olmaya bilər... [132, 811].

Bu mülahizə başqa bir bənzərsiz təfəkkür sahibinin—isveçrəli psixoloq, mədəniyyət fəlsəfəsinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi, dərin psixologiyanın banisi Karl Qustav Yunqun təbiri ilə, demək olar ki, ayrı formatda belə ifadə olunmuşdur: “Madam ki, əksliklər heç bir zaman özünün şəxsi səviyyəsində birləşməzlər (Tertium non datur!—*lat.* Üçüncü (yol) yoxdur!), demək həmişə ali nizamın daha yüksək “üçüncü” müstəvisi tələb olunur ki, bütün hissələr orada birləşsin” [135, 210].

Bu son nəzəri fikirlərin sonrakı paraqraflarda dissertasiyamızın predmetini təşkil edən materiallar əsasında məqamı gəldikcə şərhini verməyə çalışacağam.

Məlumatların yeniliyi deyil, əlaqələrin, obrazlılığın yeniliyi oxucunu heyrtləndirir. Bədiilik təfəkkür aktının elə bir universal modelidir ki, bütün təfəkkür strukturlarında az və ya çox dərəcədə bədiiliyin elementləri vardır. A.F.Losev bədiiliyin mahiyyətini nizam, struktur kimi izah etmişdir. O, hər bir düşüncə aktını bədii modelin yeni versiyası hesab etmişdir.

Elmi təfəkkürün özü də obrazlı təfəkkürdür. Daha bir qənaətə görə, ümumiyyətlə, insan təfəkkürü obyektiv aləmin subyektiv obrazlarıdır.

Aristotel açıq yazır ki, poeziya tarixdən daha “ümumidir”. “Poeziya daha ümumidən, tarix fərdidən bəhs edir” [15, 63] və hətta “poeziya tarixdən daha ciddi və daha fəlsəfidir” [15, 63].

Aristotelin (miladdan öncə 384–322-ci illər) “Poetika” əsərini tərcümə edən A.Aslanov əsərə yazdığı “Aristotel və onun poetikası” adlı ön sözdə Aristotelin təqlidlə bağlı fikirlərini Plutarxın (miladın 46–126-cı ili) və Çernışevskinin (1828–1889) bu və ya digər formada təkrar etdiyini göstərir: “... gözəl olan hər hansı bir şeyin təqlidi və hər hansı bir şeyin gözəl təqlidi eyni bir şey deyildir” [15, 18] və ya: “...sifəti gözəl çəkməklə, gözəl sifəti çəkmək tamamilə başqa şeylərdir” [15, 18]. Məsələ burasındadır ki, surroqat patriotizmin “yaradıcıları” “gözəl olan”ın, “gözəl sifət”in (Vətənin, onun təbiətinin və s.) poetik əksini düzgün “çəkə”, yaxud, olanın, “sifət”in gözəl poetik əksini verə bilməmişlər.

N.Bualo (1636–1711) isə “Poeziya sənəti”nin üçüncü nəğməsində yazır: “Əgər bir tabloda canlı və gözəl rənglərlə nəhəng bir əjdaha, ya zəhərli bir əfi təsvir edilmişsə, o tablo bizim də nəzərimizi cəlb edər, ona tamaşa edərik. Sənətin sirri belədir: həyatda bizə qorxunc və dəhşətli görünən şeylər sənətkarın fırçasında dəyişir, gözəlləşir” [23, 18]. Bizə görə, bu fikir təkcə rəsm əsərinə aid deyil, digər müvafiq sənət sahələri üçün də keçərlidir. Amma bədii cəhətdən yarıtmaq mətnlərdə,– kimin qələmindən çıxmasından asılı olmayaraq,–ən gözəl şeylər bizə elə təqdim edilir ki, o gözəlliyin özü gözdən düşür.

Beləliklə, vətəndaşlıq lirikasının, qısaca da olsa, dünya, Avropa və rus ədəbiyyatı, xüsusən də, Azərbaycan poeziyası kontekstində ideya-estetik, nəzəri əsaslarına nəzər yetirdik. Müraciət etdiyimiz alimlərin nəzəri fikirlərindən, araşdırmaçıların tədqiqatlarından da aydın görünür ki, vətəndaşlıq mövqeyi istər dünya, Avropa, rus, istərsə Azərbaycan poeziyasında daha çox romantizm cərəyanının özünü göstərmişdir. Eyni zamanda, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, romantizmin ayrılmaz hissəsi olan vətəndaşlıq lirikası publisistik ruhla nə qədər çulğaşa da, bədiiyin əsas komponentlərindən sayılan nizam və obrazlılığa malik

olmalıdır, əks təqdirdə o, poetik nümunəyə çevrilə bilməz. Vətəndaşlıq lirikasının da əsasında duran lirik düşüncə sənətin təqlid qanunlarına tabe olmaqla səmimi təsir bağışlayır və oxucu qəlbinə yol tapır.

1.2. Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları

Vətəndaşlıq lirikasının ilkin qaynağı xalq yaradıcılığıdır. O, klassik ədəbiyyata bağlı olduğu kimi şifahi xalq yaradıcılığı ilə də bağlıdır. Şifahi söz sənəti vətəndaşlıq lirikasından ötrü əvəzəlməz mənbə rolunu oynamışdır. Bayatılardan tutmuş qəhrəmanlıq eposlarına qədər elə bir şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi tapmaq olmaz ki, orada milli məzmun, milli kimlik öz əksini tapmasın. “Şairi kamil və ədibi fəzil həqiqətdə ol ədib və şairdir ki, öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağılı ilə fikir edə” [67, 51]. Demək, Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının tarixi yeni deyil və bu lirik düşüncənin mənbəyi şifahi xalq ədəbiyyatına gedib çıxır. Şifahi söz sənətinə müraciət edən vətəndaş şairlərimizin yaradıcılığındakı xəlqilik qabarıq görünür. Xalq yaradıcılığından istifadə edilməsi doğma yurda, el-obaya bağlılığı daha da artırır. Əgər poeziyada vətəndaşlıq lirikasının komponentlərinə nəzər salmalı olsaq, onun təzahür formasını “Gəzməyə qürbət ölkə, Ölməyə vətən yaxşı” [19, 17]. beyti ilə sona çatan bayatıda da axtarıb-tapmaq olar. Vətəndaş şairlərimiz öz yaradıcılığında təkcə bayatılardan deyil, atalar sözləri, məsəllər, mif, əsatir, dastan, rəvayət, əfsanə və s. folklor nümunələrindən faydalanmışlar. Təsadüfi deyil ki, bu mövzuya toxunarkən ədəbiyyatşünas Vəli Osmanlı “Azərbaycan romantizmi” (bədi-estetik problemlər) adlı ikicildliyinin 2-ci cildində Cəfər Cabbarlıdan belə bir sitat gətirir: “Xalqın həyatını, onun ...güzəranını, ədəbi bacarıq və istedadını, bir sözlə, bütün xalq psixologiyasını öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl onun el ədəbiyyatına müraciət ediliyor” [90, 338].

Azərbaycanda rübabi şeirin qaynaqları aşiq yaradıcılığından başlanır. Lakin aşiq yaradıcılığı sinkretik bir yaradıcılıqdır. Və onun məzmunundan ayrılan vətəndaşlıq lirikası təkcə xalqa, onun zövq və əyləncələrinə deyil, ictimai şüura, xalqın iqtisadi- sosial təkamülünə xidmət etmişdir. Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarından bəhs edən Cəlil Abdullayev lirik şeirin mənbə və qaynaqlarını belə

izah edir: “Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül dövründə yazıçıların arxalana biləcəkləri üç ədəbi mənbə, üç əsas qaynaq mövcud idi ki, bunlardan folkloru, klassik ədəbiyyatı və qabaqcıl rus və dünya ədəbiyyatını qeyd etmək olar” [1, 20]. Göründüyü kimi, vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarının istiqamətləri müxtəlifdir.

Zənnimizcə, insan qəlbində, yaradıcı düşüncədə, poeziyada vətəndaşlıq lirikasının bundan üstün bir mövqeyi ola bilməzdi. Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları bədii fikri ərsəyə gətirən xalq olduğu qədər, həm də sositumdur, onun fərdi düşüncə tərzindən doğan mövqedir. Hər bir şəxsiyyət müəyyən bir mövqenin sahibi, müəyyən bir məsləkin daşıyıcısıdır.

Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının az da olsa, təzahürünə rast gəlmək mümkündür.

X.Şirvani ömrünün vətəninə, doğulduğu torpağa bağlılığını poetik şəkildə belə ifadə edirdi:

Lakin üzüm gülməz, gözlərim ağlar,
Qəlbimdə dağ qədər ağır intizar.
Vətən həsrətilə töküb göz yaşı,
“Ah, vətən!” deyərəm mən hər söz başı.
Şamaxı, ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənə qoynunda xaniman qurdum [107, 386].

N.Gəncəvinin “Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir, Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir” [46, 201] misralarında vətəndaşlıq motivlərinin izlərini görə bilərik.

Əlbəttə, bunlar indi başa düşdüyümüz vətəndaşlıq lirikasını bütünlüklə özündə ehtiva etmirdi. Onların poeziyasında doğulduğu yerin tərənnümü və vəsfi doğma torpağa, mənsub olduqları xalqın adət-ənənələrinə münasibət formasında təzahür edirdi. M.P.Vaqif poeziyasında bu təzahür bir qədər də konkretləşir. Şairin poeziyasında vətənin ayrı-ayrı yerlərinin təsviri realistsəsinə baş verir ki, bu da müəyyən qədər ictimai funksionallıq qazanır.

Bununla belə, vətəndaşlıq konsepti bir təmayül olaraq poeziyada XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Əlbəttə, vətəndaşlıq anlayışı daha geniş məzmun daşıyır; o, vətənin tərənnümü, vətənpərvərlik motivləri ilə yanaşı ictimai funksionallığı da özündə əks etdirir. Bu dövrdə vətəndaşlıq yalnız romantizm cərəyanını deyil, həm də tənqidi realist poeziyanın mövzusunun ana xəttini təşkil edir. Ona görə də vətəndaşlıq lirikasının bütün parametrlərilə məhz XX əsrin əvvəllərində üzə çıxdığını və ictimai mənə daşdığını söyləmək mümkündür. Bu hər şeydən əvvəl tarixi şəraitlə bağlı idi. Ədəbiyyat da həmişə xalqın tarixini, mədəniyyətini ifadə edib. Bu mənada XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasını özünün ən yüksək zirvəsinə çatıb. M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Müznib poeziyasında vətəndaşlıq motivləri sonra yaranacaq Cümhuriyyət ideyasını doğrumuş və cəmiyyəti müəyyən mənada buna hazırlamışdır.

Azərbaycan şeirində vətəndaşlıq lirikası özündə, hətta rus poeziyasının təsirini əks etdirsə belə, yenə çox güclü idi. S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq və b. kimi elə bir ciddi və istedadlı şair tapmaq olmazdı ki, vətəndaşlıq mövqeyi onun yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçməsin. Şair özünün həyata baxış tərzindən, içərisində yaşadığı dünyaya, öz əsrinə və xalqına olan münasibətindən asılı olaraq həyatı, ideallarında və xəyalında təsəvvür etdiyi kimi canlandırır, varlığın təfərrüatına, rənglərinə və xüsusiyyətlərinə sadıq qalırdı.

Aydındır ki, vətəndaşlıq bədii düşüncədə ən yüksək şəkildə milli özünüdərk təzahür forması kimi meydana çıxır. Bu mənada XX əsrin əvvəllərini siyasi, ictimai, ədəbi kontekstdə milli özünüdərk mərhələsi də adlandırmaq olar. Bu dövrdə həm nəsr, poeziya, həm də publisistikada milli özünüdərk inkişafı vətəndaşlıq motivlərinin də formalaşmasını şərtləndirdi. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov bu dövrü xarakterizə edərkən belə bir fikrində haqlıdır ki: “Cəmi bir neçə onillik əvvəl milli kimliyini bəlirləməyən bir toplum siyasi təfəkkür baxımından təşəkkülünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır ki, bu milli hərəkətin yekunu olaraq tarixdə ilk dəfə parlamentli dövlət–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur. Azərbaycan xalqı tarixdə

heç bir zaman kəsiyində bu mərhələdə olduğu qədər fikir və milli hərəkət adamlarına malik olmamışdır [29, 11].

Doğrudan da, bu mərhələdə fəaliyyət göstərən H.Zərdabi, M.Şahtaxlı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, F.Köçərli, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Haqverdiyev və başqalarının yaradıcılığında vətəndaşlıq problemi önə keçir. Xüsusilə, romantizmin görkəmli nümayəndələri M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Müznib, daha sonra Ə.Cavad və C.Cabbarlı lirikasında vətəndaşlıq ideyası və motivləri özünün konseptual bədii həllini tapır.

Vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları yazılı ədəbiyyatda romantizm adlanan cərəyandan başlanır. Romantizm cərəyanında vətəndaşlıq konsepti müxtəlif formalarda təzahür edirdi. Bu hər şeydən əvvəl lirik qəhrəmanın vətən məhəbbəti, təbiət sevgisi, tarixi keçmişin idealizə edilməsi, milli və dini düşüncənin keçmişi, bugünü və gələcəyinin poetik əksi kimi problemlərdə öz əksini tapırdı. Romantiklərin yaradıcılığında milli tarix və tale problemi də başlıca yer tuturdu. Bütün bu amillər poeziyada vətəndaşlıq lirikasını zənginləşdirməyə xidmət edirdi. Vətən mövzusu, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik M.Hadi lirikasından qırmızı xəttlə keçir. Belə ki, şairin lirikasında ilk dəfə olaraq vətən anlayışına ictimai baxış öz əksini tapır. Şair “vətən”, “millət”, “azadlıq”, “hürriyyət” və s. anlayışları poetik cəhətdən təsvir etməklə sosial vətəndaşlıq mövqeyini ifadə edirdi. Bunu nəzərdə tutan görkəmli ədəbiyyatşünas V.Osmanlı özünün romantizmlə bağlı tədqiqatlarının birində yazır: “Bizim romantizmin də, romantik yazıçıların da milli-ədəbi-tarixi xidməti bu üç anlayışla– “hürriyyət”, “millət” və “vətən” sözlərilə bilavasitə bağlıdır. İyirminci əsrin başlanğıcından məhz romantizm ədəbiyyatı Vətəni, milləti və hürriyyəti–bu ümumxalq problemini zamanın əsas probleminə çevirə bilmişdir” [88, 81].

Doğrudan da, Azərbaycan romantiklərinin içərisində ilk olaraq vətəndaşlıq mövqeyi M.Hadinin lirikasında təzahür edir. Onun “Təraneyi-vətənpərəstanə”, “Ah, kimsəsiz vətən” və s. şeirlərində vətəndaşlıq mövqeyini bildirir. “Təraneyi-vətənpərəstanə” şeirində Vətənin ən çətin günlərində özünün haqq səsinə ucaldaraq vətəndaşlıq mövqeyini ifadə edirdi:

Vətən seylabi-istibdaddən viran olub yeksər,
 Vətən övladı qürbət içrə sərgərdan olub yeksər,
 Vətən əhrrar üçün bir guşeyi-zindan olub yeksər,
 Vətən gülşənsərası bir müğilistan olub yeksər,
 Vətən bülbülləri sər ziri-pər, nalan olub yeksər,
 Vətən bir dəşti hövləngizü gülüstan olub yeksər [50, 95].

M.Hadinin şeirlərində milli mənlik şeirin vətən və vətəndaşlıq konseptində üzə çıxır. O, vətən və onun keçmişi, gələcəyi ilə bağlı publisistik tonda vətəndaşlıq mövqeyini bildirir, “Ey atəşi cəhalətə büryan olan vətən! Pirayeyi-ülumdən üryan olan vətən!”, yaxud “Ey sübhi şam adəti əfqan olan vətən! Ey möhnəti səfalətə qurban olan vətən!” [50, 97]–deyə fəryad qoparırdı. O, gah vətəni yüksəklərə qaldırır, gah da “El fəryadı” şeirində olduğu kimi onun bu halətinə, kimsəsizliyinə acıyır:

...Əlbəttə, əsarətlə olur məhv əhali,
 Hürriyyəti sərbəstlik imrani- vətəndir.
 ...Qanuni-əsası isə dərmani- vətəndir.
 ... Bu zillətə, bu möhnətə giryan vətəndir [50, 39-40].

Başqa bir romantik şair A.Səhhətin “Könlümün sevgili-məhbubu mənim Vətənimdir, Vətənimdir, vətənim” [102, 48] misraları ilə başlayan “Vətən” şeirində də sosial vətəndaşlıq mövqeyinin poetik manifesti təsvir olunur. Tənqidçi Məsud Əlioğlu şairin vətəndaşlıq poeziyasını təhlil edərkən belə bir doğru qənaətə gəlir: “Vətəndaş səviyyəsində yetişmək və yüksəlmək şərti ilə Vətən məhəbbətinin ecazkar mənasını duymaq mümkündür. A.Səhhətin bu səpkidə yazdığı “Vətən” şeiri poeziyamızın coşğun vətənpərvərlik himnidir” [31, 93-94].

A.Səhhətin romantik qəhrəmanları daim vətəni düşünür, onunla nəfəs alır. Elə şairin özünün də poetik kredosunda vətəndaş–sənət paralelliyi başlıca yer tutur. Şair vətəni sevməyin az olduğunu, onu unutmağın mümkün olmadığını qənaətini poetik dillə ifadə edir:

Anadır hər kişiyə öz vətəni,
 Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
 Südüdür kim, dolanıb qanım olub,

O mənim sevgili-cananım olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən [102, 48].

Vətən və vətəndaşlıq idealları A.Şaiq, H.Cavid, Ə.Müznib və digər romantiklərin də lirikasının əsasını təşkil edirdi. A.Şaiqin “Vətənin yanıq səsi”, “Arazdan Turana”, “Türk ədəmi mərkəziyyət-Müsavat” və s. şeirlərində türkçülük, vətəncilik vətəndaşlıq mövqeyindən təsvir edilirdi. Ümumiyyətlə, romantiklərin lirikasında vətəndaşlıq bir kredo şəklində özünün poetik ifadəsini tapmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev romantiklərin bu mövqeyini yüksək qiymətləndirərkən yazırdı: “Romantikləri, ümumiyyətlə, maarifçilik yox, onun ictimai-milli qeyrətli və vətəndaşlıq idealları ilə bağlı motivləri cəlb edirdi. Burada tənqid edilən qafilliyin və avamlığın məzmunu da dəyişirdi. O, ictimai avamlıq, vətəndaşlıq qafilliyi, bilavasitə milli inqilabi şüur nadanlıığı şəklində irəli sürülürdü” [70].

Vətəndaşlıq Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu formalardan biri də vətənpərvərlikdir. Əslində, poeziyada vətənpərvərlik XX əsrin başlanğıcında özünü daha bariz formada göstərir. Vətənpərvərlik dövrün, həm romantik, həm də satirik poeziyasında bu və ya digər şəkildə ifadə olunur. Ədəbiyyatşünas V.Əyyub ilk dəfə olaraq romantiklərinin yaradıcılığında bu xüsusiyyəti müşahidə edərək, belə bir qənaətə gəlir: “XX əsr Azərbaycan romantiklərinin vətəndaşlıq lirikasında əsas aparıcı motivlərdən biri vətənpərvərlikdir. Vətən məhəbbəti ideyasını öz yaradıcılığında yüksək səviyyəyə qaldıran Azərbaycan romantikləri “Hübbül vətən-minəl-iman” (Vətəni sevmək iman sahibi olmaq deməkdir) deyən “Quran” ayəsinə əsaslanırdılar. [33, 49].

Maraqlıdır ki, romantik poeziyada olduğu kimi satirik poeziyada da şair vətəndaşlığı önə keçir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Nəzmi kimi tənqidi realistlərin də yaradıcılığında vətənpərvərlik mövqeyi yeni bir ictimai məzmun qazanmış olur. Bu səbəbdən də çox zaman onların adlarının əvvəlində, vətəndaş, yaradıcılığının əvvəlində isə vətəndaşlıq ifadəsini işlədirlər. Onların yaradıcılıq kredosunun başlıca komponentlərini C.Məmmədquluzadənin “Vətən,

vətən, vətən! Millət, millət, millət! Dil, dil, dil!” kimi ifadəsilə ümumiləşdirmək mümkündür. C.Məmmədquluzadə bu problemi “Anamın kitabı” tragikomediyasında da qoyur. Eyni problem M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi satirik poeziyasının da təsvir obyektlərindən olmuşdur. M.Ə.Sabirin satirik poeziyası təkcə satirik tiplərin təsviri ilə məhdudlaşmır, həm də xalqın milli bədii-tarixi yaddaşını əks etdirir. Ədəbiyyatşünas Y.Qarayev Sabir satirasının vətəndaşlıq idealını yüksək qiymətləndirərək yazır: “Cənubi Azərbaycanın tarixi və taleyi ilə Sabir ömrü boyu maraqlanıb və təkcə İran inqilabına 25 şeir həsr edib. Ümumiyyətlə, İranda məşrutə ilə nəticələnən inqilabi hərəkatın ideya-mənəvi atası M.F.Axundov, bədii-estetik sələfləri isə Sabirin və Hadinin şeirləri olub [71, 260]. M.Ə.Sabirlə M.Hadi yaradıcılığını birləşdirən ümumi cəhət məhz vətəndaşlıq mövqeyidir ki, görkəmli ədəbiyyatşünas da elə bunu nəzərdə tutur.

Romantizm lirikasında təzahür edən vətəndaşlıq lirikası bir də özünü Cümhuriyyət dönəmində göstərdi. Belə ki, Azərbaycanın ilk dəfə olaraq müstəqilliyini elan etməsi poeziyada vətəndaşlıq və vətənpərvərlik motivini daha da gücləndirdi. Azərbaycanın müstəqillik rəmzləri ilə bağlı bayrağa, orduya yazılan şeirlər daha da çoxalmaqla yanaşı, yeni bir keyfiyyət qazanır. Bu dövrdə, həm romantiklər, həm də gənc cümhuriyyətçilərin (Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Əliyusif Rai, Umgülsüm, Ə.Abid və b.) yaradıcılığında vətən, millət, ordu, əsgər, bayraq nidaları daha tez-tez səslənirdi. M.Hadi “Türkün nəğməsi” şeirində cümhuriyyətçilik yolunda tökülən qanların hədəf olmadığını, əsgər olmağın bir şərəf olduğunu, məfkurə yolunda mübarizə aparıldığını təsvir edirdi.

Vətənçiliyin, istiqlalçılığın və vətəndaşlığın poetik dərkisi A.Şaiqin Cümhuriyyət dövründə yazdığı şeirlərdə ifadəsini tapır. “İki mücahid”, “Yeni ay doğarkən”, “Marş” və s. şeirlərində şairin vətəndaşlıq mövqeyi şeirin təsvir obyektinə çevrilir. Şaiqin vətəndaşlıq sərhədləri çox genişdir. Hətta bütün türkcülüyü, turançılığı əhatə edir:

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə “Ərkənəqon” ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,

Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım [103, 52]!

Vətəndaşlıq lirikasının qaynağı kimi Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Əliyusif Rai, Cəlal Sahir, Gültəkin və b. yaradıcılığını göstərmək olar. Belə ki, Ə.Cavadın poeziyasında Cümhuriyyət, vətən, əsgər, türk ordusu yeni tərənnüm obyektinə kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan bayrağına ilk şeir yazanlardan biri Ə.Cavad olur. Onun “Azərbaycan bayrağına”, “Al bayrağa”, “Milli bayrağımıza”, “Bən kiməm”, “Bismillah” və s. onlarla şeirlərində vətəndaşlıq lirikasının yeni komponentləri ortaya çıxır:

Türküstan yelləri öpüb alınını,
Söylüyor dərđini sana, bayrağım!
Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən
Ərməğan yollasın yara, bayrağım!

Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Kölgən Dövlət quşu, qondu başıma!
İzn ver gözümdə coşan yaşıma—
Dinlətsin dərđini aha, bayrağım [25, 127]!

C.Cabbarlı bayrağın rəngini, ayı, səkkizguşəli ulduzu vəsf edən şeirlərində vətəndaşlıq lirikasının yeni təzahür formaları əks olunur. Şair bayraqdakı rənglərin allahın əməllərindən yarandığını və istiqlalı əks etdirdiyini poetik dillə ifadə edərək yazır:

Bu ay, yıldız, boyaların qurultayı nə demək?
Bizcə böylə söyləmək:
Bu goy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı.
Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanını,
Yürəklərə dolmalı.
Şu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı,
Mədəniyyət bulmalı.
Səkkiz uclu şu yulduz da səkkiz hərflə *OD YURDU* [24, 63].

Bu dövrdə müxtəlif şairlər tərəfindən yazılan ordu marşlarında da vətəndaşlıq, vətəni qorumaq poeziyanın başlıca istiqamətlərindən birinə çevrilmişdi. Lakin poeziyadakı bu milli vətəndaşlıq pafosunun ömrü də elə Cümhuriyyətin ömrü qədər olur. Bolşevuklərin Azərbaycanı işğal etməsi ilə poeziyada vətəndaşlıq mövqeyi, demək olar ki, kəsilir. Onun yerində bolşevik ideologiyasını əks etdirən poetik nümunələr yaranır. Bu dövrün poeziyasını araşdıran ədəbiyyatşünas B.Əhmədov yazır: “Poeziyada yeniləşmə öncə zamanın ruhunu əks etdirməsinə baxmayaraq getdikcə proletarlaşaraq hakim ideologiyanın rüporuna çevrilir. Lakin siyasi həyatdakı “inqilab” ədəbi həyata dərhal sirayət etmədiyindən yeni poeziyanın yaranması və inkişafı üçün müəyyən zaman lazım idi və poeziya mərhələlərdən keçməli idi. Bu baxımdan 20-ci illər ədəbi prosesində mövcud olan ədəbi-bədii materiallara–poetik məhsullara nəzər salmaq kifayətdir” [28, 40]. Doğrudan da, 20-ci illərdə poeziyada vətəndaşlıq pafosu bir müddət poeziyanı tərk edir. Hər halda senzura şəraitində mətbuatda dərc edilən poetik nümunələrdə vətən, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq mövqeli şeirlərin əvəzinə yeni dövrü əks etdirən poetik nümunələr yaranır. Milli, vətəncilik və vətəndaşlıq poeziyası isə ya mətbuata yol tapmadığından sandıq ədəbiyyatına çevrilir, ya da rəmzlər, simvollar şəklində ifadə olunur. Ə.Cavadın “Göy göl” şeirində bu cür simvollar çoxdur. Buna baxmayaraq, vətəndaşlıq lirikası daim özünə yollar axtarmış, yeni poetik məkanda öz axarını tapmağa çalışmışdır. Vətəndaşlıq lirikası 20-ci illərdə mühacirətdə özünü göstərmişdir. Gültəkin–Əmin Abidin mühacirət poeziyasında vətəncilik, istiqlal, azadlıq və vətəndaşlıq motivləri yeni keyfiyyətdə üzə çıxır. Onun mühacirətdə dərc edilən “Yeni Kafkasiya” dərgisindəki şeirləri vətəndaşlıq motivinin poeziyada ifadəsini qoruyub saxlamışdır. Şairin “Sevgili Bakıya”, “Annəm”, Qürbətdə bayram”, “Bayrağım və istiqlalım”, “Vətənim və eşqim”, “Azərbaycan istiqlalı”, və s. şeirlərində istiqlal və azadlıq duyğularını tərənnüm etməklə onu öləzimməyə qoymamışdır. “Annəm” şeirində Xəzər sularından çox “göz yaşı axıdan” sevgilisi Azərbaycana üz tutaraq deyir:

Git onun bağına yüzünü sür de,
Rusun çiğnediği torpağını öp.

Azeri oğlunun büyük ümidle
 Gömdüğü üç renqli bayrağını öp.
 Belki de ölürüm qürbette, anne,
 Ruhumsa kalmasın hasrettə, anne [49, 33-34]!

Lakin mühacirət poeziyasının Azərbaycana gəlməsi və Azərbaycana təsir göstərməsi çox çətin idi. Ona görə də Azərbaycanda yaranan poeziyanın özündə vətəndaşlıq lirikasının meydana gəlməsi və formalaşması lazım gəlirdi. 30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında vətən və Azərbaycan görünməyə başlayır. Hər halda Cümhuriyyət dönəmindən formalaşan Azərbaycan obrazı sovet poeziyasında da özünü biruzə verir. Sosializm metodu və mövcud ideologiya hər nə qədər bunun əleyhinə olsa da, poetik düşüncədə bir Azərbaycan obrazının cizgiləri yaranır. Ən maraqlı cəhət burasındadır ki, Azərbaycan obrazı elə proletar şairlərin yaradıcılığında boy göstərir. Bu da onu bəlirləyir ki, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik milli poetik dərkətmədə poeziyanın daimi obrazları sırasındadır. Azərbaycanda proletarlaşmanın və beynəlmiləçiliyin getdiyi 30-cu illərdə S.Vurğun yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusunda şeirlərin yaranmasının əsasında məhz vətəndaşlıq mövqeyi dayanırdı. Onun “Azərbaycan” şeiri vətəndaşlıq poeziyasının ən yaxşı nümunəsi olaraq yadda qalır. Şair Azərbaycanın tarixi keçmişini və bugününü tərənnüm edərək yeni bir Azərbaycan obrazı yaratmağa nail olur:

El bilir ki, sən mənimsən,
 Yurdum, yuvam, məskənim sən,
 Anam, doğma vətənim sən,
 Ayrılarımı könül candan?
 Azərbaycan, Azərbaycan!

Mən bir uşaq, sən bir ana,
 Odur ki, bağlıyam sana:
 Hankı səmtə, hankı yana
 Hey uçsam da yuvam sənsən,
 Elim, günüm, obam sənsən [120, 176]!

Şair vətəni çox sevir, heç zaman ondan ayrı düşmək istəmir, onun böyük keçmişi ilə fəxr edir, şöhrətinin “nəsillərdən-nəsillərə” keçməsinə təqdir edirdi. Bir sözlə, şair Azərbaycanın poetik obrazını yaradır, onun coğrafi xəritəsini çəkir, nizamilər, füzulilər diyarı hesab edir, ən əsası isə onun gələcəyini poetik öncəgörmələrlə xəbər verirdi.

Cümhuriyyət dönməindən sonra Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə idi ki, Azərbaycan obrazı yaradılır, tarixi keçmişi və bu günü vəsf edilirdi. Görünən odur ki, S.Vurğun romantik poeziyadan, xüsusilə də, poeziyada milli kimliyin, vətənpərvərlik duyğularının önə çıxdığı Cümhuriyyət dövrü poeziyasından gələn poetik ənənə ilə, belə demək mümkünsə, yeni poeziyada vətəndaşlıq, vətənpərvərlik mövzusunun əsasını qoymuşdur. Məhz “Azərbaycan” şeirindən sonra poetik dərkətmədə Azərbaycan, Xəzər, Təbriz, Cənub və s. coğrafi adlarla bağlı şeirlər yazılır. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında milli vətənpərvərlik mövqeyi ilə bağlı tədqiqatlar aparən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Anar Vəziroğlu S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin poeziyamızdakı tutduğu yeri düzgün müəyyənləşdirərək yazır: “Azərbaycan” şeiri XX əsr Azərbaycan poeziyasında vətənpərvərliyin sənət dili ilə, sözün qüdrətilə yaradılmış ən parlaq nümunələrindən biridir. Şeirdəki poetik ustalıq, təkrarsız bədii boyalar, rəngarənglik, milli kolorit, vüsət və genişlik, hər çalarda bütövü duymaq, əks etdirmək məharəti Səməd Vurğunun poetik dühasının möhtəşəmliyindən xəbər verir. “Azərbaycan” şeiri poeziyamızın sonrakı mərhələləri üçün mühüm bir dönüş anı oldu” [118, 27-28].

Şübhəsiz, “Azərbaycan” şeiri S.Vurğunun vətən mövzusunda yazdığı ən məşhur poetik mətn idi, ancaq şairin yaradıcılığında bu tipli başqa şeirlər də vardır ki, orada vətən torpağının ayrı-ayrı guşələri tərənnüm edilir. Əlbəttə, bu qəbildən olan poetik nümunələrlə müqayisədə “Azərbaycan” ensiklopedik şeir təsiri bağışlayır. Ancaq, eyni zamanda, şairin “Dilcan dərəsi”, “Bizim dağların”, “Vətən həsrəti”, “Qafqaz”, “Kür çayı” və s. şeirlərinin də adını çəkə bilərik. Göründüyü kimi, şairin yaradıcılığında vətən mövzusu tək bir şeirlə məhdudlaşmır. “Azərbaycan” şeirinin bir misrasında, bəndində (“Lənkəranın gülü rəng- rəng”, “Kəpəz dağdan Göy gölə bax”,

“Könlüm keçir Qarabağdan”) poetik əksini tapan doğma yurd yerlərinə şair bəzən ayrıca şeirlər həsr etmişdir (“Lənkəran şeirləri”, “Göy göl”, “Şuşa”).

Eyni dövrdə yaşayıb-yaratmış S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq və O.Sarıvəllinin yaradıcılığında da vətən mövzusu mühüm yer tutur. S.Rüstəmin lirikasında isə, Cənub mövzusu daha qabarıqdır. O, Quzey Azərbaycanı tərənnüm edən “Azərbaycandadır”, “Yad gül dərə bilməz”, “Azərbaycana gəlsin” və s. şeirləri ilə bərabər Cənub mövzusunda yazılmış təsirli poetik mətnlərin də müəllifidir. Şairin təkcə Təbrizə həsr edilmiş 10-dan yuxarı şeiri, dahi şairimiz Məmmədhusəyn Şəhriyara ünvanlanmış 4 mənzum məktubu var. S.Rüstəmin vətəndaşlıq lirikasında “Təbriz”, “Cənub”, “Araz” arxetipləşmiş məhfumlardır. Onun “Təbrizim”, “Təbrizli Süleyman oldum”, “Təbriz gözəlinə”, “Cənublu gözələ”, “Cənub dərdim”, “Arazım”, “Araz deyir” və s. şeirləri vətənin o tayının poeziyamızda əksini tapmasında, köüllərdə Cənub sevgisini alovlandırmaqda öz rolunu oynamışdır. S.Rüstəmin Cənub–Vətən sevgisinin pik nöqtəsi isə, şübhəsiz, “Təbrizim” şeirində öz ifadəsini tapmışdı:

Sənin çiçəyinə, gülünə qurban!

Mənə qardaş deyən dilinə qurban!

Vətəninə qurban, elinə qurban!

Baxdıqca hüsnünə doymayıb gözüm,

Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim [94, 7]!

Sovet dönəmində M.Müşfiq, R.Rza lirikası üçün də vətən mövzusu səciyyəvi idi. M.Müşfiqin hələ çox gənc yaşlarında yazdığı “Ölkəm” (1926), ömrünün son illərində qələmə aldığı “Şair və vətəndaş” (1935) adlı şeirləri onun vətəndaşlıq mövqeyinin aydın göstəricisi sayıla bilər.

R.Rza da bu mövzuda qələmini həm gənc yaşlarında, həm yaradıcılığının son dövrlərində sınaıb. Şairin tərənnüm səciyyəli “Vətən” (1942) və “Vətən dedim” (1980) adlı şeirləri onun vətəndaşlıq lirikasının simasını müəyyən edən nümunələrdir.

Bağlarının

Yasəmənli budağına

Vətən dedim.

Gənclərinin
Nəğmə-nəğmə dodağına
Vətən dedim [99, 54].

Şairin “Şuşa”, “Şamaxı”, “Göyçayım”, “Bakı” adlı şeirlərini də onun vətəndaşlıq lirikasına aid olan mətnləri sırasında sadalamaq istərdik.

Şübhəsiz, Cənub mövzusunda yazılmış şeirlərin ən məşhuru S.Rüstəmin “Təbrizim” poetik şedevridir. Bu şeir ruhu, səmimiyyəti ilə yenilməzdir, təkrarsızdır. Özündən sonra bu mövzuda neçə-neçə şeir yazılmasına baxmayaraq, heç biri onun səviyyəsində dura bilməyib. Göyün “yeddinci qatından” gələn bu şeir həmin mövzuda yazılmış şeirlərin tacı olmaqla, xalqın ülvə Cənub sevgisini tam gücü ilə əks etdirir və Təbriz eşqi ilə çırpınan qəlblərdə silinməz iz qoymuşdur. Bununla belə, R.Rzanın “Təbrizim mənim”, “Yaralı Təbriz”, habelə “Təbriz–gözəl şəhər” epigrafi ilə süslənən “Ərk qalası”, həmçinin “Aşıq Yanıqlının bayatılarından” və b. şeirləri poetik çəki cəhətcə, bədii keyfiyyətinə görə S.Rüstəmin “Təbrizim”i ilə müqayisə oluna bilməsə də, istər özündən sonra gələn şairlərin yaradıcılığına, istərsə də vətənsəvər oxuculara müəyyən təsir göstərmişdir. Xüsusən, “Təbrizim mənim” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir:

Həsəti ömründən uzun.
Karvandan üzülmüş ağ dəvəsi.
...Ən gözəl şeirim,
Yanıqlı mahnım.
Mənsizim!
Təbrizim [99, 64-65].

Bu misralarda müəllif folklorumuzdan—“Ağ dəvə düzdə qaldı” misrası ilə başlayan bayatıdan bəhrələnərək şeirə obrazlılıq, kolorit gətirməyə çalışır və öz Təbriz sevgisini canlandırma bilir. Həmçinin, “Təbrizin yolları oyum-oyumdur” [99, 63], “Yüksələcək bayrağı yeni Səttarxanların” [99, 68], “Neçə arzum, həsrətim Dərdli Təbrizdə qaldı ” [99, 75] şairin Cənub mövzusunda duyğu və düşüncələrinə güzgü tutan ən xarakterik misralardandır.

Həmin nəslə mənsub olan və “Azadlıq eşqinə, vətən eşqinə” [101, 52] yazıb-yaradan daha bir şair–Osman Sarıvəlli altında “Təbriz, dekabr, 1941-ci il” qeydi olan “Məhəbbət” adlı şeirində “Bir şey dəyişməyir dünyada yalnız ... O mənim xalqıma məhəbbətimdir” [101, 12] deyərkən, heç şübhəsiz, həm də Güney Azərbaycanda yaşayan xalqımızı nəzərdə tuturdu.

Bu tayda S.Rüstəm “Cənub şeirləri”nin sarvanı “Təbrizim” şeirində o taylı qardaşlarına ”Qoymaram yadları girsin qoynuna.., Qədrini ayrılıq çəkənlər bilər.., Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm, Yaşasan, yaşaram, ölsən, ölərəm!..” [94, 7), “dalğalan, alovlan, sönmə..!” deyə üz tutaraq, soydaşlarını layiq olmadığı taleyə qane olmamağa çağırırdısa, o tayda–Güneydə isə bütöv Azərbaycan ideali uğrunda poeziyamızın “cəbhə xətti”ni açan və şeirləri ilə “səngər qazıb”, “mühəndis istehkamları” quran, böyük söz sərkərdəmiz Məhəmmədhüseyn Şəhriyar idi və heç də şeirinin səsi S.Rüstəmin poetik səşindən az eşidilmirdi:

Bəşdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,

Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan [104, 232]!

Yuxarıda çəkilən misalların müqayisəli təhlilini aparmaqla onları nəzərdən keçirsək belə bir mənzərənin şahidi olarıq; M.Ə.Sabir vətəndaş şair olaraq çoxmilyonlu Azərbaycan türkünün yaşadığı İranda baş verən hadisələrə heç vaxt laqeyd olmayıb, öz şeirində Səttarxan hərəkətini öyüb, inqilab zamanı tökülən qanların haqq işi uğrunda olduğunu bəyan edib. O, şeirlərində Səttarxanın qəhrəmanlığını öymüş, xalqın “sərdari-milli”si kimi onu tərənnüm etmişdir. Satirik şairin müvafiq şeirlərində həsrət notları, xalqın ayrılığından doğan dərin yanğı görünür,— o, Səttarxanı öz xalqının xilaskar oğlu kimi mədh edir.

S.Vurğunun cənub mövzusunda yazdığı “Körpünün həsrəti”, “Təbriz gözəlinə” şeirlərində M.Şəhriyar, S.Rüstəm və R.Rzanın sözügedən mövzudakı şeirlərindəki haray, çağırış yoxdur. “Hanı zıncırovlu-yüklü karvanlar, Bir quş da keçməyir körpünün üstədən... Körpünü basmışdır yabanı otlar, Nə cığır görünür, nə ayaq izi...” [119, 220] deyən S.Vurğunda Araz çayı üstündəki körpünün həsrəti təsvir edilir. Bədi detallarla, adətən, birləşdirməkdən ötrü salınan körpünün burada xalqı ayırdığını göstərir.

“Təbriz gözəlinə” şeirində “Körpünün həsrəti” şeirindəki hüzn bir qədər güclənir, nisbətən sakit, təmkinli misralar daha pafosla səslənir, hətta, şüar xarakteri alır. Təbrizə bir gün qonaq gələcəyi ümidi ilə, gələcəyə böyük bir inamla şeiri yekunlaşdırır:

Azadlıq bayrağı güllü bir yazda

Təbrizin üstündə parlayacaqdır [119, 222].

Azərbaycan poeziyasında cənub mövzusunda yazılmış şeirləri təhlil edən məqaləsində ədəbiyyatçı V.Əzizova məhz “körpü əndişəsini” nəzərdə tutaraq yazırdı: “Adətən, çayların üstündəki körpü bu taydan o taya keçmək üçün salınır. ...Lakin bu körpü Araz çayı ilə iki yerə parçalanmış vahid bir vətəni birləşdirə bilmir” [138].

S.Rüstəm və R.Rzanın cənub şeirlərinə isə sakit ifadə tərzii yaddır, burada tərənnümlə birgə, bir qədər obrazlı desək, yanğına bənzər güclü bir yanğı hökm sürür. Təsadüfi deyildir ki, hətta R.Rzanın şeirlərindən biri “Aşiq “Yanıqlı”nın bayatıları” adlanır:

...Arazın qəlbi olsa,

Gecə-gündüz qan gedər.

...Axdın, o tay-bu tayda

Yandı dodaq, Arazım [99, 76]!

S.Rüstəmin sonsuz sevgi ilə yazılmış, artıq nəsillərin cənub həsrəti ilə əlaqəli manifestinə, himninə çevrilmiş tərənnüm və üsyan şeiri olan “Təbrizim” şeiri isə dillər əzbəri olub.

Orijinal yaradıcılığa malik Bəxtiyar Vahabzadəni milli-bədii təfəkkürümüzün aparıcı simasına çevirən əsas amil onun olaya və fakta milli kimliyindən baxması və onu ədəbi-bədii təhlil süzgəcindən keçirməsi idi. Onun 1958-ci ildə yazdığı, Azərbaycanın birliyi uğrunda çarpışan Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Seyid Cəfər Pişəvərinin xatirəsinə həsr etdiyi 52 bənddən ibarət “Gülüstan” poemasında bir xalqın taleyini iki özgə imperiyanın həll etməsinə sərt şəkildə etiraz edirdi. Lakin ilk dəfə “Nuxa fəhləsi qəzetində dərc edildikdən sonra üzərinə yasaq qoyulan “Gülüstan” poeması əlyazma şəklində gizli yayılmağa başladı. Qadağaya səbəb əsərdə sovet tarixində yazılanların əksinə olaraq 1813-cü ildə Azərbaycanın

bölünməsinin təməlini qoymuş “preambula, 11 maddə və Separat aktdan” [108 ,14] ibarət olan “Gülüstan sülh müqaviləsi”nin əsl mahiyyətinin açılması, açıqlanması idi:

...Tərəflər kim idi? Hər ikisi yad!

Yadlarını edəcək bu yurda imdad?!

...Bir deyən olmadı, durun, ağalar!

Axı bu ölkənin öz sahibi var [117, 76]!

Bu əsərə görə şair çoxsaylı təqiblərə məruz qaldı, "millətçi" damğası ilə damğalandı, işlədiyi universitetdən kənarlaşdırıldı. Lakin həmin əsərlə, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbi mühiti fərqli bir mərhələyə qədəm qoydu,— ədəbiyyatımızda “60-cılar” yetişdi. Əslində, bu, milli-bədii düşüncədə yeni dövrün başladığını soraq verirdi. Şairin “Mənə nə var?!”, “Latın dili”, “Ana dili” kimi bir çox şeirlərində də milli kimlik problemi özünü qabarıq şəkildə göstərirdi.

B.Vahabzadənin vətəndaşlıq lirikasının bir özəlliyi də elə bundadır ki, öz şöhrətli keçmişi və tarixindən ta bu günlərədək keçilən yola nəzər salır, fərd kimi, millət kimi cılızlaşmağa etiraz edir, xalqımızın başına gələn bəlaların qarşısını almaq üçün milli ruhumuza qayıdışı zəruri sayırdı. B.Vahabzadənin vətəndaşlıq lirikasına məxsus keyfiyyətlər M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl lirikasında da meydana çıxdı və onların yaradıcılıqlarının başlıca xüsusiyyətinə çevrildi. Vətəndaşlıq lirikasının dəyişdirici və birləşdirici gücə malik olduğunu gördük. Bu nəsil vətəndaşlıq lirikasının estafetini sonacan davam etdirərək bədii düşüncəni müstəqilliyə qovuşdurdular. Onların poeziyasında vətəndaşlıq lirikası insanlarda vətənə bağlılıq duyğularını qüvvətləndirmək gücünə qadirliyini, Güneyli Quzeyli Azərbaycan övladlarını mənəvi cəhətdən birləşdirmək qüdrətinə malik olduğunu göstərdi. Bu şairlərin qələmində poetik məzmunun səmimiliyi artdı, lazımsız patetikanı və publisistik ruhu üstələdi.

B. Vahabzadə “Mən dizimə döyüb zar-zar ağladım, Çöllər göz yaşım ilə gölmə-gölmədi. Qranit dağları dələn fəryadım Tək Araz çayını aşa bilmədi” [83, 55] deyən lirik “mən”in acizliyində xalqın faciəsini verirdisə, N.Xəzri (“Kim məni xatırlasa, Əyilib səhər çağı Kürdən, Arazdan içsin, Bəzənəndə Şahdağı Dərədən asta keçsin” [60, 140]) və Nəriman Həsənzadə (“Yatıb oyana bilmirəm, Baxım hayana, bilmirəm.

Keçdim Arazdan, ay baba, Qaçdım Arazdan, ay baba! Hələ inana bilmirəm, Mənəmmi qonaq Təbrizə...” [57, 239]) ikiye bölünən xalqın ruhən bir olduğunu bildirir, buna görə də öz-özlərini muştuluqlayırdılar. Sabir Rüstəm xanlı bu mövzuda daha sabitqədəm olmaqla bərabər, həm də acı taleyə qarşı daha kəskin idi: “Aramızda Araz oldun, İçəcəyəm bəxtim, səni. Bu saralan zəmi kimi Biçəcəyəm, bəxtim, səni” [96, 275).

60-cı illər nəslinə mənsub bu tayda yaşayan o taylı bir şairin də—“dişi Şəhriyar”ın yanıqlı səsi “Silləm gözümün yaşını bir gün bizə gəlsən, Sevdalı bahar tək geyinib, tər-təzə gəlsən” [48, 226] deyə əks-səda verir və bu misralardan o tayın Təbriz, Zəncan, Miyanə, Urmiyə qoxusu gəlirdi. Bu əks-səda Mədinə Gülgünün ağlar və çağlar səsi idi:

Mənim ey dost, o sahilə nəçə nəğməm, sözüm qaldı,
Bahar fəslə alovlandı, bağım, bağçam, düzüm qaldı.
İnan ki, doymamışdım mən vətənin laləzarından
O tayda gözləri yaşlı bənövşəm, nərgizim qaldı.
Vətən dərdi ağır dərddir, əsir yarpaq kimi qəlbim,
Haray ellər yad əllərdə sevimli Təbrizim qaldı [48, 225].

Beləliklə, 60-cı illərə qədərki və 60-cı illərdən sonrakı Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarına nəzər saldıq. Vətəndaşlıq mövqeyi poeziyamızda daha çox romantizm cərəyanının nümayəndələrinin yaradıcılığında özünü göstərmiş, sonrakı illərdə mövzu və problematika baxımından zənginləşmiş və müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. M.Hadi, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Müznib, Ə.Cənnəti və b. yaradıcılığında, sonralar M.Şəhriyar, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza lirikasında, daha sonralar isə B.Vahabzadə, N.Xəzri və b. şeirlərində vətən, vətənçilik, vətənpərvərlik mövzusu poeziyanın əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Cümhuriyyət dövrü poeziyasında vətəndaşlıq, cümhuriyyətçilik, istiqlalçılıq motivləri də bura əlavə olunur. Bütün bunlar sovet dövrü poeziyasında bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

POEZİYADA AZƏRBAYCANÇILIQ KONSEPSİYASI VƏ MİLLİ BİRLİK

2.1 Milli məfkurənin formalaşmasında vətəndaşlıq lirikasının təsiri

Milli məfkurənin, milli düşüncənin formalaşması ictimai şüurdan başlanır. Hər hansı bir xalqın ictimai şüuru bir gün, yaxud beş il ərzində yaranan konkret bir iş deyildir. Milli şüurun yaranmasında adət-ənənələr, rituallar müəyyən rol oynayır, lakin xalqın təfəkküründə, onun mənəvi mədəniyyətinin inkişafında adət və ənənələr, rituallar, folklor, ədəbiyyat, musiqi nə qədər dərin iz buraxsa da, milli məfkurənin tədricən aşılmasına öz təsirini göstərsə də, milli məfkurə bir məslək olaraq siyasi mahiyyət daşıyır. Milli məfkurə ədəbiyyatdan, folklor və incəsənətdən daha çox siyasi əxlaqa, hüquqi baxışa və dövlətçiliyə yaxındır. Milli məfkurədə dini dünyagörüşlər də müəyyən iz buraxır, amma milli məfkurənin siyasi və hüquqi statusu onu hissi məzmunundan uzaqlaşdıraraq, elmi və struktural bir xüsusiyyət verir. Milli məfkurə və ictimai şüur bir-biri ilə korrelyativ əlaqədədir. Xalqın ictimai şüuru onu bir millət olaraq yetişdirir və daha sonra isə milli şüur milli məfkurədə kristallaşır. “Azərbaycançılıq, hər şeydən əvvəl, bir məfkurədir; demokratik prinsipləri, insanın hüquq və azadlıqlarını rəhbər tutan dövlətlər birliyinə qoşulmazdan əvvəl özü-özünü dərk etməyə çalışan, Avropa Şurasına, Millətlər məclisinə öz simasında daxil olmaq istəyən bir millətin gələcəyə yönəlik məfkurəsidir... Azərbaycançılıq keçən əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü “türkcülük, islamçılıq, müasirlik” şüarındakı hər üç istiqaməti əhatə edən və bu baxımdan nə türkcülüyə, nə də islamçılığa daxil olmayaraq, daha geniş və həm də daha konkret məzmun daşıyan bir məfkurədir” [52, 26].

Azadlıq özü estetik kateqoriya olmaqla yanaşı, digər mənəvi gözəlliklərə yol açır. Azad cəmiyyətdə milli şüur daha tez formalaşır, milli məfkurə daha dayanıqlı olur. Cəhalət və yalan isə milləti irəli getməyə qoymur, cəmiyyətin inkişafına əsaslı şəkildə problem yaradır. Vətən mövzusunda mətləb, əsasən, vətən və onun azadlığı

şəklində qoyulduğu kimi, millət mövzusunda da, millət və onun azadlığı bir-biri ilə bağlı şəkildə qoyulur.

“Millət özünü tanımağa–nəslinə, dilinə, dininə, tarixinə, adətinə, əxlaqına, özünün bütün keçmiş, hazırkı, hətta gələcək əhvalına bələdlikdən gəlməlidir... Tariximiz və millətimizin keçmişdəki böyüklüyü barədəki həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü özümüzü tanımalıyıq” [89, 31-32].

Hər bir xalqın özünəməxsus olan milli məfkurəsi və siyasi əqidəsi mövcud olur. Böyük türk filosofu və milliyyətçisi Ziya Göyalp "Türk ictimaiyyət tarixi", "Türk adət-ənənəsi", "Türkçülüyn əsasları", "Yeni həyat", "Qızıl alma", "Qızıl işıq," "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək", "Malta məktubları", "Türk mədəniyyətinin tarixi" əsərlərində xalqın milli məfkurəsinin formalaşmasını onun genetik məzmunu ilə əlaqələndirirdi. O yazırdı ki, millət nə irqə, nə qövmə, nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir topluluq deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər– estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir topluluqdur. “Milli həmrəyliyin (birliyin) gücləndirilməsi ictimai intizam və tərəqqinin, milli azadlıq və müstəqilliyin təməlidir. Milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün isə vətən əxlaqının, mədəni əxlaqın və məslək əxlaqının gücləndirilməsi, yüksəldilməsi lazımdır” [47, 83]. Əxlaq milli düşüncənin formalaşmasında misilsiz bir rol oynayır. Türk milli düşüncəsinin, Osmanlı Türkiyəsində islam əxlaqının, Avropa şüurunun formalaşması və yetkinləşməsinə bütün həyat və yaradıcılığını həsr edən böyük alim və maarifçi Z.Göyalp hər bir xalqın inkişafının kültür və sivilizasiyadan keçdiyini vurğulayır. Hətta milli şüurun inkişaf etməsi üçün hansı təşkilatların necə rol oynadığını izah edir.

Türkçülüynü və türk inqilabının nailiyyətlərini Ziya Göyalsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. “Milli həmrəyliyin birinci təməli “vətən əxlaqı”dır” [70, 80] deyən Z.Göyalp milli məfkurənin formalaşması üçün nədən başlamaq lazım olduğunu yazırdı: “Öncə milli kültürümüzü saxlandığı gözdən uzaq, gizli künc-bucaqlardan ziyalılardan gözləri qarşısına qoyan axtarış təşkilatlarına ehtiyac vardır. Bu vəzifəni yerinə yetirəcək təşkilatlar bunlardır: Milli Muzey, Etnoqrafiya Muzeyi, Milli Arxiv, Milli tarix kitabxanası, Baş Statistika idarəsi [47, 83].

Z.Göyalp milli məfkurənin formalaşmasında ictimai şüur amilini də izah etmişdir. O, ictimai şüurun inkişafında O.Kontun yaradıcılığına istinad edir və göstərir ki, ictimai şüurun formalaşması cəmiyyətin təkamülü ilə bağlı olmuşdur. İbtidai cəmiyyətin inkişafında əmək bölgüsünün yaranması ilkin bilikləri, bu da öz növbəsində mədəni fikri formalaşdırmışdır. Bu gün də sosiologiya elmində ictimai şüurun inkişafı cəmiyyətdə yaranan əmək bölgüləri ilə izah edilir və ictimai şüur, milli təfəkkürün əsasını təşkil edir. Böyük vətəndaş–alim ədəbiyyatın, bədii fikrin inkişafına da xüsusi önəm verir, ədəbiyyat və mətbuatı xalqın oyanmasında, milli kimliyini anlamasında əsas vasitə hesab edirdi. Z.Göyalpın yardıcılığında milli məfkurə və vətəndaşlıq mövqeyi nəinki yüksək qiymətləndirilir, həm də onların yaranması və inkişaf etdirilməsinin yolları göstərilir. Maraqlıdır ki, alim kəltür və sivilizasiyanı müqayisə edərkən, elə nəticələrə gəlib çıxır ki, bu gün də onun elmi qənaətləri öz mükəmməlliyini qoruyub saxlayır. Məsələn, Z.Göyalp yazır ki, əgər biz iki milləti götürüb onların inkişaf səviyyəsini müqayisə etsək, maraqlı nəticələr hasil olacaqdır. Belə ki, hansı xalqda kəltür– yəni folklor yüksək dərəcədə inkişaf edibsə, həmin xalq mədəniyyəti daha çox inkişaf edən sivil millətlə müharibədə qalib gəlir. Alim qeyd edir ki, bu ictimai- sosial qanun bütün xalqlar üçün doğruluğunu qoruyub saxlayır. Çünki beynəlmiləl əsaslara xidmət edən xalqın birliyi zəifləyir, mübarizə əzmi aşağı düşür. Görünür, kəltürü yüksək səviyyədə olan, torpağı ilə daha çox bağlı olan, şifahi xalq yaradıcılığından ilham alan xalq daha güclü olur və qalib gəlir. “Dünya tarixinin xülasəsi haqq ilə batil, hürriyyətlə əsarət mübarizəsinin bir ifadəsidir. Bir yandan hürriyyət və demokratiya, o biri yandan totalitarizm... Bu, bəlkə də, son qarşıdurmadır. Bu mübarizədə həqiqi ədib və şairlərin vicdanına tərcüman olan böyük şərhçilərə görə vətən, hürriyyət, və istiqlal ideallarına bağlı qaldığını güclü surətdə elan edən milli Azərbaycan türkcülüyünün yeri çoxdan təyin olunmuşdur” [93, 86].

Milli ideyanın təşəkkülü və formalaşması, milli mənlik şüurunun yüksəlişi baxımından vətəndaşlıq lirikası mənsub olduğu xalqın həyatında hər zaman mühüm rol oynayıb. Vətəndaşlıq lirikası, həm də maarifçilik dərsləri, milli-mədəni dəyərlər deməkdir. Dosent Dilbər Zeynalovanın fikrincə, “Vətəndaşlıq lirikası deyəndə,

əlbəttə, bir etnogenezə məxsus lirikadan deyil, Azərbaycanın bütün etnosuna şamil edilən poetik ideologiya, ideyadan söhbət gedir” [126, 308]. D.Zeynalova XX əsrin ikinci yarısında vətəndaşlıq lirikasının dirçəlməsində mühüm rol oynamış 60-cı illərə qədərki dövrü xarakterizə edərkən yazır: “S.Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeirindən sonra ədəbi-bədii fikrimizdə, xüsusilə poeziyada Vətən mövzusu faktiki olaraq aparıcı mövzuya çevrilmişdir” [126, 309].

Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, “Azərbaycan” şeirindən sonra bu mövzuda yazılan onlarla, yüzlərlə poetik mətndən heç biri həmin şeirin uğurunu təkrar edə bilmədi. İstər konkret bu şeirə yazılan nəzirələr, istərsə təqlid səciyyəli digər tərənnüm şeirləri S.Vurğun qələminin qüdrətindən yaranan “Azərbaycan” şedevrinin bədii məziyyətləri ilə müqayisədə sönük görünürdülər.

60-cı illər və sonrakı nəslin nümayəndələri içində M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl lirikasının ictimai məzmunu şeirdən-şeirə daha da güclü xarakter daşımağa başlayıb. Lirikə çox zaman onların yaradıcılığını şərh etmək üçün açar rolunu oynamışdır. Onların ən yaxşı əsərlərinin əsas qayəsini vətəndaşlıq lirikası təşkil etmiş və ictimai məzmunlu poetik fikirlərdə vətəndaş oxucu özünü tapa bilmişdir. Bu şairlərin yaradıcılığında ictimai həyatdakı hadisələr daxili dramatizmi, psixoloji dərinliyi ilə əks olunurdu. Şeirlərində milli məfkurə məsələsi mənəvi-əxlaqi problem kimi qoyulurdu. Ona görə də, bu şairlərin vətəndaş pafoslu şeirlərinin Azərbaycanda milli məfkurənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli mövqə qazanan vətəndaşlıq lirikasının qəhrəman obrazında oxucu öz arzu və istəklərini görürdü.

M.Arazın “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alimə”, “Vətən mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Nobel mükafatı”, “İlhamım”, “Duman”, “Yoxdur özgə umacağım”, “Professor Gülə məktub”, “Vilayi”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Azərbaycan– dünyam mənim”, “Göyərdi”, “Yol ayrıcında söhbət”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, S.Tahirin “Mən”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Təbrizi gəzirəm, “Daha”, “Azadlıq”, “Zindanda məhbus”, “Xalq”, “Çörək”, “Sərhəd”, “Anam Nəsibə– qızım Nəsibə”, “Bir ovuc torpaq”,

“Savalan”, “Öləndə” və s. şeirləri Azərbaycanda milli təfəkkürün dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Bu kontekstdən yanaşdıqda M.İsmayılın ən çox “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu”, “İlk beşik, İlk yuva”, “Köksümdən göyərən arzu”, “Gözümü açanda gördüm Arazam”, “Bu xalq çəpik çalmaq öyrənir hələ”, “Hələ yaşamağa dəyər”, “Oxu, bu günlərin nəğmələrini”, “Çatacağım bir arzu var” adlı şeirlərində vətəndaşlıq pafosu üstünlük təşkil edir.

Bu şairlərin cəmiyyətə, həyat hadisələrinə azərbaycançılıq mövqeyindən çıxış edərək yanaşması onların üslubuna özünəməxsus pafos gətirməklə, orijinal deyim tərzlərinə də ictimai çalarlar əlavə etmişdir. Ancaq M.Araz və S.Tahir lirikasında azərbaycançılığın milli məfkurə olaraq konseptual şəkildə meydana çıxması özünü daha qabarıq göstərmişdir. Ədəbiyyatşünaslar onların ədəbi-estetik görüşlərinin formalaşmasında rol oynayan amilləri, gerçəkliyin bədii ədəbiyyatda inikası probleminə münasibətlərini, sənətkar taleyi və yaradıcılıq azadlığı barədə düşüncələrini ümumiləşdirsələr də, lirikalarındakı milli məfkurə məsələsi problem səviyyəsində öyrənilməmişdir.

Araşdırmaçıların bir qismi (Y.Qasımbəyli, X.Kərimli, R.Qasımov və Z.İsmayıl, H.Mehdiyev və b.) M.Araz lirikasını əsasən ictimai-fəlsəfi istiqamətdə təhlil etmiş, ikinci qismi (Ə.Mustafa, S.Vəkilov, Z.Quliyeva) isə konkret nümunələrə bəzən sxematik yanaşmışlar. S.Xəyal M.Arazın 70 illik yubileyinə “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin” [59] adlı “elmi-filoloji kitab” həsr etmişdir. Monoqrafiyanın annotasiyasında M.Arazın şəxsiyyəti, ömür yolu, poeziyası, məqalələri əsasında araşdırma aparıldığı qeyd edilsə də, müəllif, xüsusən də, şairin vətəndaşlıq lirikasındakı azərbaycançılığı konseptual şəkildə tədqiq etməmişdir və onun milli məfkurəmizin formalaşmasında oynadığı rolu açıb göstərə bilməmişdir.

Bəzən də araşdırma adına M.Arazın hər hansı bir şeirindən ayrıca bir parça (bu parça böyük və ya kiçik ola da bilər) sitat gətirilir, amma təhlilə gəlincə, iki-üç, bəzən də bir neçə pafoslu cümlə işlətməklə məsələ bitmiş sayılır [51, 36; 51, 265]. Başqa bir halda şeirin tam 26 mısrası sitat gətirilir, amma haqqında cəmi ikicə cümlə yazılır [51, 315]. Bununla belə, milli mənəviyyatımızın poetik əksi olan M.Araz lirikasının

ictimai-fəlsəfi aspektləri, habelə Azərbaycan gəncliyinin milli ruhda böyüməsində onun şeirlərinin müstəsna rolu müəyyən qədər öyrənilmişdir, lakin S.Tahir və M.İsmayıl yaradıcılığı barədə bunu demək olmaz. Məsələn, “Məmməd Araz yaradıcılığında milli düşüncə və vətəndaşlıq ideallarının təcəssümü” məqaləsində filologiya üzrə fəlsəfə doktorları R.Qasimov və Z.İsmayıl şairin poeziyasındakı ictimai-fəlsəfi problemə müraciət etmişlər. Ədəbiyyatımızda azərbaycançılıq idealının köklərini araşdıran müəlliflər Azərbaycanın milli istiqlaliyyəti, birliyi, ərazi bütövlüyü, milli ideallar, dövlətçilik uğrunda mücadilədə qələmini silaha çevirən Məmməd Arazın xidmətini xüsusi vurğulamışlar.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru H.Mehdiyev Vətən konsepsiyasının təkamülünü və azərbaycançılıq məfkurəsini Məmməd Araz poeziyasında araşdıraraq “XX əsr Azərbaycan poeziyasında Vətən mövzusunun yeni, möhtəşəm bir zirvəyə məhz Məmməd Araz yüksəltdi” [80, 20] qənaətinə gəlmişdir. Alim qeyd etmişdir ki, xalq şairinin vətənpərvərlik ruhu ilə yoğrulmuş şeirləri həmişə yurddaşlarımızın milli mənlik duyğusunun dərinləşməsinə və özünüdərkinin güclənməsinə təsir göstərmişdir.

M.Arazın əsərləri milli olmaqla, azərbaycançılıq ideologiyasından qidalanır. Milli varlığımızın M.Araz poeziyasında bu səviyyədə poetik əks-səda verməsi ədəbiyyatımızın öz zənginliyini saxlayaraq, daim yeniləşməsi deməkdir. M.Araz lirikası vətənpərvərlik poeziyasının örnəklərindəndir və o, vətənə sevginin bədii ifadəsinin yüksək formasını təcəssüm etdirir. Şairin dünyası Azərbaycan dünyasıdır. Azərbaycan şeirinin son onilliklərdəki tarixi təkamül prosesini onun yaradıcılığı olmadan təsəvvür etmək çox çətindir. M.Araz yaradıcılığında vətən mövzusu keçici xarakter daşımır, aparıcı bir mövzu olaraq onun bütün yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. Azərbaycançılıq məfkurəsinin poetik ifadəsi isə M.Araz lirikasının başlıca missiyasıdır.

Əbəs yerə deyildir ki, H. Əliyev M.Arazın 60 illik yubileyində deyib: “...Bir daha dərk etdik ki, Azərbaycan xalqının həyatında Məmməd Araz yaradıcılığının nə qədər böyük əhəmiyyəti var...” [58, 164].

“Nişançı özümüz, hədəf özümüz” (“Ömründə ayağı yerə dəyməyən Yer gəzir, yer qura, yerlibaz ola, Biz niyə bu günə düşdük, ay dədə?!” [13, 581]), “İlhamım” (“Bir ocaq başında bir isinməsək, Sən kimə gərəksən, Mən kimə gerek?!” [13, 399]), “Professor Gülə məktub” (“Xəzərin taleyinə Bax belə sərbəstlik var... Sərbəstlikdən betər Sərməstlik var, professor!” [13, 134]), “Azərbaycan–dünyam mənim” (“Mənim könlüm bu torpağı vəsf eləyərək, Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya” [13, 272]), “Göyərdi” (“Savalanın qara daşı göyərdi” [13, 446]), “Yol ayrıcında söhbət” (“Mən ki, bölünməzi bölə bilmirəm, Üzü dönüklərdən dönə bilmirəm, Məni bağışlamaq olarmı? –Çətin!” [13, 570]), “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil” (“Ələyib sovur da ələnənləri.., Dağlıya, düzlüyə bölünənləri...” [13, 573]) adlı bu və ya digər dərəcədə taleyüklü problemlərimizi əks etdirən dəyərli şeirləri ilə bərabər M.Araz qələminə məxsus “Ayağa dur, Azərbaycan!” (“Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik” [13, 594]), “Ana yurdum...” (“Ana yurdum, hər daşına üz qoyum, Hər dərəndə çaldığım saz yaşayır.., Gözünü sıx, hansı daşda su yansa, O daş altda Məmməd Araz yaşayır” [18, 287]), “Ulu şahım, qılıncına söykənim” (“Qüdrətimiz, qeyrətimiz haçalanır, Varlığımız çiliklənir, parçalanır” [13, 604]), “Mən Araz şairiyəm” (“Sudan çıxan balıq tək Ölərəm mən Arazsız” [6, 26]), “Babək qılıncı” (“Sərhəd qoşunları, üfükümüzdə Qalxan bir dağa da söykənin indi, Deyirlər tapılıb Babək qılıncı” [5, 19]), “Mənə biganəlik öyrət, ürəyim” (“Oba yerlərinə baxıb ağlayım...” [13, 538]), “Belə dünyanın” (“Başının altına yastıq qoyanlar Ayağın altına qumbara qoydu” [13, 549]) kimi poetik mətnlər milli məfkurəmizin düzgün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

M. Araz bu torpağın daşını, qayasını “Bu torpağın daşı olub qalaydım, Yoxdu özgə umacağım” [13 385], “Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, Mamır olub qayasında bitərdim” [13, 280] deyərək vətənləşdirib. “Vətən yolunda birinci ölmək” düşüncəsini, yurdun dar günündə milləti ayağa qaldırmaq missiyasının aliliyini önə çəkib. Qarabağla bağlı şeirləri onun vətəndaşlıq lirikasının mühüm tərkib hissəsidir:

Murova qar yağırdı;

...Düşmənin qəfil hücum-qəsdinə qar yağırdı.

...Bir azdan qar tutacaq keçidləri, yolları;

Bircə əsgər nəfəsi... əridəcək o qarı [13, 613].

V.Əyyub isə M.İsmayılın özünün taleyinə düşən qürbəti bir alın yazısı hesab edir: “Bir xalq mahnısında deyilir ki, atadan, anadan yar şirin olar. M.İsmayıl, öz sözüylə desək, “Atadan, anadan, yardan irəli, Vətən adında sevgilisindən” 15 ildir ki, ayrı düşüb. Bu 15 illik qürbət həyatı qəriblik mövzusunda yazılmış silsilə şerlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Onun yaradıcılığında “qürbət”, “qəriblik” anlayışları “həzinlik” aşıqı olan cızma-qaraçıların yazıqlıq libasına bürünüb oxucu qəlbinin kövrək tellərinə toxunaraq mərhəmət və sevgi qoparmaq məqsədi ilə söylənmiş sözlər, ayaqları real zəmindən üzülmüş düşüncələr qaynağı, mücərrəd məkan deyil. Bu şairin həyatıdır, ağrı-acısını gündəlik yaşadığı bir uzaqlıqdır“ [36].

M.İsmayılı lirikasındakı vətəndaşlıq motivləri üç müqəddəs mövzudan qidalanır ki, bu, həm də şairin poetik baxışlar sisteminin mayasını təşkil edir. Belə ki, o, vətənçilik məfkurəsinə a) ana (“Bircə Ana–vətənmiş, Yerdə qalanı–qürbət” [64, 156]; “Uzalı deyilsə ana əlləri, Yollara baxmırsa qoca bir qarı, Bəs onda hardandı səhər yelləri, Hardandı göylərin ağ buludları” [64, 259]; “Mən gedirəm sizə qalır ana torpağı” [64, 272]); b) ata (“Ay meşə, yaddaşın varmı sənin də, Bəs nədir açılan Mürşüd talası?! ...Beşik ünvanıma məktub yazaram, Hörmətlə, çatacaq Azərbaycana!!” [64, 260]; “Ağladın... Yoxsa həsrətdə Araz çağladı” [64, 322]; “Torpağını öpə-öpə iməkləyib gəzdiyim ...Ay babamın yadigarı qara damlar, əlvida” [64, 368]); c) qadın /sevgi/ (“Bir eşqin əbədi narahatlığı Yatır duman kimi dağ üzərində, Bir ülvi həsrət var girib araya , Zaman arzumuzu bölüb yarıya” [64, 431]; “Nə sərhəd dirəyi, nə sərhədçilər, Nə də ki arada Araz çayı var ...Gözünün yaşıyla yuyardı o qız O qız bu xəbəri təmizləyərdi” [64, 431-432]; “Getmişən, sənsiz həttə”...Yaşayıram yerinə düşməyən bir söz kimi, ...köçmüşən, sevən ürək qalıb köhnə yurd kimi” [64, 437]) mövzularından körpü salaraq keçib gəlir.

Vətənin istiqlalı, dil, söz, torpaq uğrunda apardığı söz mücadiləsi S.Tahir lirikasının da leytmotivi olmuşdur. S.Tahir lirikasında, həmçinin, dərddli, nisgilli şairin əhvalı duyulur. Onu sevdiren başlıca səbəb də şeirlərindəki vətən sevgisidir. Şair

məhz xalqdan, güc aldığı üçün böyükdür. Vətəninə, yurduna-yuvasına bağlılıq, vətəndaşlıq pafosu onun yaradıcılığında aydın əks olunmuşdur və şair əksər şeirlərində vətənimizin başına tarix boyu gətirilən müsibətləri qələmə almışdır. Azərbaycançılıq məfkurəsinin bütövlükdə S.Tahir lirikasının əsas qayəsi olduğu aşkar görünməkdədir. Burada Y.M.Lotmanın “Böyük insanlar ancaq ümumini görürlər...” [133, 43] fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bu mənada M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın daxili aləmlərinin ifadəçisi olan “lirik mən”, eyni zamanda, xarici aləmin və xarici aləmdə baş verənlərin, milli-mənəvi, ictimai-siyasi proseslərin ifadəçisi olaraq sözün ən geniş mənasında ümumiləşdirmələr apara bilirdi.

1988-90-cı illər Azərbaycanın milli müstəqillik uğrunda apardığı mücadilə dönəmində hər üç şair milli istiqlalımızın önəmli simaları olaraq azadlıq hərəkatının uğurla nəticələnməsində müstəsna rol oynamışlar. Araz mövzusunu daim vətənin bütövlüyü istiqamətinə yönəldən bu şairlərimiz XX əsrin axırlarında növbəti “o tay” kimi meydana çıxan Qarabağ probleminə də əsl vətəndaşlıq yanğısı ilə yanaşmışlar. Qüdrətli obrazlar silsiləsinə malik olan bu şairlərimiz milli oyanışa, Qarabağ savaşına aid yazdığı əsərlərində xalqın mübarizə əzmini yüksək səviyyədə əks etdirmişlər. Onların yaradıcılığında həmişə Azərbaycan xalqının problemləri gündəmdə olub, Qarabağ dərdi, qaçqınlıq, köçkünlük faciəsi, xalqın müstəqillik uğrunda çəkdiyi hər cür məşəqqət poetik detallarla təsirli şəkildə işıqlandırılıb.

Beləliklə, görüldüyü kimi, Azərbaycanda milli məfkurənin formalaşmasında M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl lirikasının məxsusi rolu olmuşdur. Onlar nədən yazırlarsa-yazsınlar, Azərbaycanın taleyüklü problemlərini əks etdirmiş, bütün yaradıcılıqları ali bir ideala—Azərbaycanın azadlığı ideyasına xidmət etmişdir. Onların şeirləri milli istiqlalımızı tərənnüm edən ən yaddaqalan nümunələr sırasındadır və onların yaradıcılığında—“üçüncü müstəvi”də bütövlə hissə,—Bütöv Azərbaycan və Quzey—Güney Azərbaycanı, onun hissələri—Göyçə, Zəngəzur, Dəmirqapı Dərbənd, nəhayət bu gün de-fakto düşmən əlində olan Qarabağ,—ayrılmazdır. Onların bədiyyatında kaos yoxdur. Hər üç şair hissələri tamda—lirikaları ilə birləşdirməklə kaosun (“o tay, bu tay lətifəsi”nin, Qarabağ probleminin) özünə “üçüncü müstəvi”də bir ahəng, nizam vermişlər.

2.2. Azərbaycançılıq və milli birliyin poetik ifadəsi

Azərbaycanşünaslıq elmində formalaşmış rəyə görə azərbaycançılıq mifik düşüncədən milli özünüdərkə qədər keçilən bir yolda formalaşmışdır. Hətta mifoloji mətnlər də xalqın təşəkkülündə rol oynayır. Mif ideologiyasının ana qaynağı sonrakı siyasi təfəkkürün, o cümlədən azərbaycançılıq ideologiyasının genetikasıdır. Məlum həqiqətdir ki, Şərqi ilkin şərti və zəmini ailəyə əsaslanan milliləkdir. Belə ki, vətəncilik də, azərbaycançılıq da ailədən başlayır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə hesab edirdi ki, azərbaycançılıq istiqlal məfkurəsidir. Azərbaycan məfumu coğrafi mənadan çox fikir və əməl şəklində təcəssüm edir. “Siyavuş isə İranda İrana, Turanındakını Turana vermək şərtiylə orta yol tutmuş Federasyonçu, federalist bir birlikçidir. Bu xarakteriyə Siyavuş, mifoloji və xəyalçı tip olsa da, İran-Turan federasiyonunun klassik bir işarətidir” [93, 26]. “Əsrimizin Siyavuşu” – Azərbaycan, –barış nöqtəsidir, azərbaycançılıq burada yaşayan İran-Turan dilli xalqların xilas, ideoloji bayrağıdır.

“Azərbaycançılıq Azərbaycan ərazisində xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların tarixi həyatının ictimai təkamülü haqqında təbii inamlara söykənən fikir forması kimi meydana çıxır” [105, 24] və “islama qədərki dövrün ən böyük ideoloji yekunu Azərbaycan xalqının, həm də Azərbaycan dilinin və ideologiyasının – azərbaycançılığın yaranması idi” [105, 31].

İslamiyyət dövrü azərbaycançılıq ideologiyasını ümmətçilik mövqeyindən daha çox gücləndirdi. Bu gün də vətəncilik, türkçüləklə birgə islamçılıq azərbaycançılıq ideologiyasının əsas dayağıdır və Azərbaycanın vahid dövlətə çevrilməsində öz rolunu oynayır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının nəzəriyyəçilərindən biri olan ədəbiyyatşünas Nizaməddin Şəmsizadəyə görə türk xalqları içərisində dövlətçilik ənənəsi ən qədim olan ölkə Azərbaycan xalqıdır və azərbaycançılığın əsasında milli məhdudluğa imkan verməyən xalqçılıq dayanır. “Azərbaycançılıq xalq dövlətin təkə obyektini yox, həm də subyektini –idarəedicisini kimi nəzərdə tutur. Bu da ki, yalnız ictimai ədalət prinsipinə əsaslanan demokratik cəmiyyətdə mümkündür. Azərbaycançılıq qayəsini tarixi-siyasi

ideya kimi formalaşdıran isə bədii yaradıcılıqda Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, publisistikada “Əkinçi”, elmi-siyasətdə M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.

İnsanın mənəviyyatının genetik əsaslara malik olduğunu, əsasən sosial- mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşdığını önə gətirən H.Əliyev insanın formalaşmasında azərbaycançılıq ideyasına, milli birliyə, milliliyə, milli ruhun dəyərinə yüksək qiymət verir: “Milli ruh özü də müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçir. Bir şəxsin özünüdərk yolunda emosiyadan təfəkkürə və oradan da fəlsəfi dünyagörüşünə doğru keçdiyi yola bənzər olaraq, bir millət də yalnız ruhun emosional halından fəlsəfi özünüdərk məqamına yüksəlirəkən əsl böyük millət olur. ...İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın. Daim öz milli- mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olsunlar. Bizim hamımızı birləşdirən məhz bu amillərdir. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır” [52, 69].

N.Şəmsizadə “Azərbaycançılıq” monoqrafiyasında azərbaycançılığın əsaslarını izah edərkən Z. Göyalpın “Millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı!” və “ictimai inamımızın birinci düsturu belə olmalıdır: “Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm!” tezislərinə söykənərək yazır: “Azərbaycançılığın əsasında ittihadçılıq dayanır. İttihadımızın əsas bağlantıları bunlardır: gendaşlıq (qandaşlıq) və dindaşlıq. Bunlar azərbaycançılığın əsas prinsipində–vətəndaşlıqda birləşir. Dindaşlıq ittihadçılıq və vətəndaşlıqda əsas bağlantı formasıdır. Onun ideologiyasını ümmətçilik təşkil edir” [105, 149]. Tədqiqatçı alim bildirir ki, Şərqi xalqlarında ümmətçiliyin dövlət yaratmaq qüdrətinə malik olmasını İran inqilabının təcrübəsi bütün dünyaya sübut etmişdir. Ümmətçilikdə inam və iman birliyi həlledicidir. İnam tanrıya və dövlətə, iman peyğəmbərə və Qurana üz tutur.

Akademik Nizami Cəfərov “Azərbaycançılığa giriş” [27] əsərində Azərbaycan xalqının təşəkkülü, eyni zamanda, milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması prosesini izləyir, dövlətçiliyin tarixi tiplərini göstərməklə miladın I minilliyinin ortalarından sonra Azərbaycanda türk dövlətçiliyinin təşəkkül tapması qənaətinə gəlir.

Yazıçı Anar “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr” [4] adlı iri həcmli məqaləsində azadlıq, müstəqillik və bərabərliyin dövlətçiliyin möhkəmlənməsində oynadığı əvəzedilməz rolundan danışır, Qarabağın işğalını, Xocalı faciəsini ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda törətdikləri mart soyqırımının davamı kimi dəyərləndirir.

Hər hansı bir xalqın milli birliyi onun ayrı-ayrı etnik elementlərinin vahid bir ideya ətrafında birləşməsindən yaranır. Tarixdə bu birləşmə prosesinin tarixi, siyasi, mədəni və ictimai əsasları və formaları müxtəlif olmuşdur. Mübarizə formalarından, ideyaların fərqiindən asılı olaraq, hər bir xalqın öz tarixi və həyat yolu vardır. Lakin milli birliyə çağırışın bütün dünya xalqları üçün ümumi olan cəhətlərini də göstərmək olar. Milli birlik xalqların irəli getməsinin, dünya səhnəsində öz sözünü demək iqtidarı əldə etməsinin kökündə duran bir xüsusiyyətdir. Burada xalqların tarixinin qədim və ya müasir olması, həmin xalqın sayının az və yaxud çox olması, ərazisinin ölçüləri çox da önəmli rol oynamır. Milli birlik məsələlərində xalqın mübarizə əzmi və onun ictimai fikir daşıyıcılarının səviyyəsi və həyata baxışı, ədəbiyyatının və qələm sahiblərinin gücü böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada milli birliyə çağırış ideyasının ədəbiyyatda qoyuluşu və lirik düşüncəni hansı miqdarda əhatə etməsi ciddi bir məsələdir.

Z.Göyalp milli həmrəyliyi belə izah edir: “Aydın olur ki, milli həmrəyliyi gücləndirmək üçün, ilk öncə milli kultürü yüksəltməli olan ziyalıların bu işi tez yerinə yetirmələri lazımdır. Milli həmrəyliyin birinci təməli “vətən əxlaqı” olduğu kimi, ikinci təməli də “mədəni əxlaq”dır. Vətənlə bağlı əxlaq (vətəni əxlaq) öz millətimizi qutsal (müqəddəs) bilməkdən ibarət olduğu kimi, mədəni əxlaq da, millətimizin fərdlərini və onlara bənzəyən digər fərdləri ehtirama layiq tanımaqdan (bilməkdən) ibarətdir. Toplum qutsal (müqəddəs) olduqda, onun fərdləri də müqəddəs olmazmı?” [47, 80].

Əgər Z.Göyalp “vətən əxlaqı”ndan danışarsa, N.Şəmsizadə “dövlət əxlaqı”nın gərəkliliyini vurğulayır. “Dövlətin siyasəti əxlaqdan kənarında məqbul sayıla bilməz. O cəmiyyətin əxlaqını qorumalı, inkişaf etdirməlidir. ...Hər hansı bir dövlətin strukturu onun milli ideologiyasını həyata keçirməyə imkan verən sistemə malik olmalıdır.

Yalnız bu zaman dövlət xalqın nıcatına nail ola bilər [105, 151] deyən nəzəriyyəçi alim Atatürkün “milli birliyə nail olmayan milləti başqalarına şikar olmaq qisməti gözləyir” kəlamını bu məsələdə çox vacib tezis kimi qəbul edir.

Azərbaycançılığın və milli birliyin poetik ifadəsi Azərbaycan poeziyasında çağdaş şeirimizin öncüllərindən olan M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl yaradıcılığında yarandı və onların vətəndaşlıq lirikasındakı başlıca uğurlar ən çox bununla bağlıdır. Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının mayasını, cövhərini yaradan əsas mövzular azərbaycançılıq və milli birlik motivləridir. Onların yaradıcılığında gah milli birliyə mane olan neqativliklər “poetik-analitik süzgəc”dən keçirilir, gah onlar bir xalqın ikiye bölünməsinin ürək dağlayan ağrısını “rəsm edirlər”. Bir sözlə, hər üç şair öz yaşam dəyərini millətin birliyi ilə ölçmüş, yüksək bədii-estetik meyarlara cavab verən, ədəbi hadisə səviyyəsinə yüksələn şeirlər yaratmışlar.

İlk növbədə bunu qeyd edək ki, mənəvi-milli birliyə çağırış motivləri olduqca güclü olan M.Araz yaradıcılığı poetik cəhətdən geniş spektrə malikdir. Ələlxüsus da, vətəndaşlıq lirikası baxımından şairin poetik qılınıcı dərinə işləyir. Onun “Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik” [13, 594], “Bir ocaq başında bir isinməsək, Sən kimə gərəksən, Mən kimə gərək?!” [13, 399], “Ələyib sovrur da bölünənləri.., Dağlıya, düzlüyə bölünənləri” [13, 573] və başqa şeirlərində vətəndaşlıq lirikasına bürünmüş hisslər coşur, bütün kəskinliyi ilə fikrin daha dərin qatlarını şumlayır və oxucu düşüncəsinin sanki altını üstünə çevirir.

M.Arazın bir neçə nəslin milli-mənəvi tərbiyəsində rol oynamış və B.Vahabzadənin “Mənə nə var” şeirinin impuls verdiyi məşhur “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirində ikiye bölünən xalqın “Məndən ötdü” deyənlərin qeyrətindən” [13, 163] xanlıq-xanlıq parçalandığını bildirir. Bölünmə parçalanmaya gətirib çıxarmışdır. Bunun səbəbi kimi müəllif ”Məndən ötdü, qardaşıma dəydi“ səfsətəsini göstərir və ona qarşı “Səndən ötən mənə dəydi, Məndən ötən sənə dəydi, Səndən, məndən ötən zərbə Vətən, Vətən sənə dəydi!” [13, 163] fəlsəfəsini qoyur və bu məsələnin zərərli ictimai məzmununu açıb-göstərir. Şairin “Mən, mən dedi bir ölkədə nə qədər xan, Onlar “mən, mən” deyən yerdə sən olmadın, Azərbaycan!” [13, 165] qənaəti vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoyur. Lap nağıllardakı göyərçin kimi

oxucusuna “yatmısansa, ayıl, ayıqsansa, eşit!”,—deyən şeirin ictimai məzmun daşıyan bütün misraları tək-cə könlümüzün deyil, eləcə də aqlımızın “qulağından qızıl bir tana kimi” [84,13] asılır. Şair sosial bəlalarımızın kökünü ölkədə “biganələr iqlimi”nin hökm sürməsində görür.

Azərbaycan poeziyasında “Araz dili”ndə ən çox məhz bu üç şair danışır və “Araz dili”ndə daha obrazlı danışan M.Arazın vətəndaşlıq lirikasında “Araz” (“Araz, dilin olsa sözün, söhbətin Min il yazılası bir dastan olar” [13, 30], “Sudan çıxan balıq tək ölərəm mən Arazsız, Tayı itmiş ceyran tək Mələrəm mən Arazsız” [13, 26], “Gözümə bir Araz şırımı dəydi, Yüz Araz töküldü gözümdən mənim” [13, 150]); “daş” (“Bu torpağın daşı olub qalaydım, Yoxdur özgə umacağım” [13, 385], “Gözünü sıx, hansı daşda su yansa, O daş altda Məmməd Araz yaşayır” [13, 287], “...deyirəm kaş: Bax, beləcə daşa dönəm yavaş-yavaş...Daş ayaqlı, daş əlli bir insan kimi Enib daşdan-daşa düşəm... Onda məni-bir balaca daş əsgəri qoyar yəqin qoşulmağa bu cərgəyə... Onda Vətən sanar məni Bir balaca vətən daşı, Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı” [13, 234], “Tarix əlifbası daşdan başlanır ...Başdı-daş olubdu, daşdı- baş olub, Bunları seçmək də hünərdir indi” [13, 482]; ”qaya” (“Azərbaycan–qayalarda bitən bir çiçək, Azərbaycan–çiçəklərin içində qaya” [13, 272], “Taleyimi qayaların taleyinə bağlayam mən... Qayaların keçmişini qayalara xatırladam, Deyəm: bir vaxt insan oğlu insan olub bu qayalar... İnsanların nərəsindən doğulub bu qayalar... Qaya kimi dayaq olub, yumruq olub, ox olublar, Qayadöşlü qəhrəmanlar qayalıqda yox olublar...” [13, 234], “Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, Mamır olub qayasında bitərdim” [13, 280]) arxetipləri məxsusiləşərək, ictimai məzmunlu yeni poetik “qövsi-qüzeh” yaratmışdır. Əgər “Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki, Hər daşından alov dilli ox ola bilər, Azərbaycan deyiləndə ayağa dur ki, Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər!” [13, 272], “Nə yatmısan, qoca vulkan, sənirləyəm, Ayağa dur, Azərbaycan, sənirləyəm!” [13, 594] poetik çağırışları ilə Vətənə “Taleyin hökmünü özün imzala” deyən M.Araz yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının məna və mahiyyətini, onun fəlsəfəsini ümumiləşdirmək istəsəydik, fikrimizin ən səlis ifadəsini şairin “Xətənin qılıncını suvardım, Məmməd Araz karandaşı göyərdi” [13, 446] misraları vermiş olardı.

Üsyankar ruhlu bir çox şeirlərin ana xəttini təşkil edən “Ver dilimi, al canımı!” çağırışı Güney Azərbaycanda xalq mübarizəsinin başlıca motivinin “dil” olduğundan soraq vermişdir. Çünki ilk olaraq dil “azad olandan” sonra müstəqil dövlətin qurulmasından söhbət gedə bilərdi. 1945-ci ildə Pişəvəri hökuməti öz fəaliyyətinə ilk növbədə Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili elan edilməsi ilə başlamışdır. Bundan sonra qadınlara azadlıq, 8 saatlıq iş günləri, təhsil azadlığı, pul vahidinin dövriyyəyə buraxılması, əhaliyə torpaq paylanması və s. barədə qanunlar qəbul edilmişdir; digər bütün azadlıqlar dilin azadlığından nəşət tapır.

Homerin “İliada” və “Odisseyə”sindən həcmcə az qala üç dəfə böyük (70 min misraya yaxın) olan “Ata” eposu ilə (21 ilə yazılmış bu əsərdə bir kəlmə də yad, gəlmə söz yoxdur) öz təbirincə desək, yaradıcılığına son nöqtəni qoymuş S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasının əsas fəlsəfəsi onun hələ gənclik illərində yazdığı “Mən”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Azadlıq”, “Zindanda məhbus”, “Təbrizi gəzirəm” və digər şeirlərində aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Yaradıcılığa başladığı çağlardan “Şərəfsiz həyatda bir insan olsa, Bilin, o, şərəflə ölmək üçündür” [16, 131], “Ölümə gedirəm mən də qorxmadan, Çünki belə ölüm mübarizədir” [16, 132] düşüncəsini ortaya qoymuş şairin “Sənin zirvən azadlıqdır, o zirvənə çataram, Savalanım, Savalan!” [16, 292],–deyə hayqıran misraları bir manifest kimi səslənir. “Təbrizi gəzirəm” şeirində mübariz şair şəhərin yaşadığı faciələri göz önündə “Dırnaq-dırnaq qopartdılar, Noxud-noxud çeynədilər, Kərpic-kərpic apardılar...” [16, 127],–deyə canlandırır,–“yol yoldaşlığı” heç vaxt mümkün olmayan “inqilab”la “səltənət” yalnız kəşişə bilər! S.Tahirin arzuladığı inqilab baş tutmadı.

“XX əsr Azərbaycan poeziyasında səsi, nəfəsi, üslubuyla hamıdan seçilib-ayrılan, heç kəslə ortaq “malı” olmayan, başdan-başa içindəki qum saatından süzülən taleyini yazan, şeirində hər cür “yazı texnikasının” əleyhinə işləyən, nəfəsi duyulan şairlərdən olan ” [123, 133] M.İsmayıl öz önündə M.Arazı, S.Tahiri görmüşdü. M.İsmayıl yaxın sələfləri ilə daim “müştərək mövqedən” çıxış etmişdir və bu gün öz təbiri ilə desək, yaradıcılığının “qürbət mərhələsi”ndədir (“İşdi yalan söyləsəm, Çıxart yalanı, qürbət, Bircə Ana– vətənmiş, Yerdə qalanı,– qürbət...” [64, 155]).

Əsl şair aydınlıq aydınıdır və M.İsmayılın görə, aydının görəvi qaranlıqları aydınlatmaqdır. Dərdi yalnızca pul olan bir yığından millət olmaz, olsa da ayaqda qalması mümkünsüzdür. Satqınlığın baş alıb getdiyi coğrafi məkanlarda toplumlar milli lallığını, karlılığını yaşayır. “Bu da belə bir ömürdü yaşadım”(M.Araz) məşhur deyimi ilə həmahəng olan M.İsmayılın “Yaşadım” [64, 160] (“Dalğa kimi dərd döydükçə döşünə, Tənha könlüm üşüm-üşüm üşünər, Ömür demə, gün tutular, “göy kişnər, bulud ağlar” bir bayatı yaşadım”) və öz “Ağacdələ, döy qapımı” (“Dən gəzirsən saçlarımın dənində” [63, 10]) şeiri ilə müəyyən assosiasiya doğuran “Ey göyərçin” şeirində (“Dən gəzirsən, yoxsa, elə gətirmisən dən mənə?” [64, 240]), əslində, qürbət duyğularının hakim olduğunu görürük.

M.Araz yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasının fəlsəfinə “açar sözlər” qaya, daş, Araz (sərhəd) idisə, S.Tahirdə bu funksiyaları daha çox dil, azadlıq, Vətən, sərhəd (Araz), M.İsmayılın isə qürbət, Vətən, Araz (sərhəd) məfhumları yerinə yetirir; hər üç sənətkarın müştərək cəhəti (Araz, Vətən) ortadadır. Vətəndaşlıq lirikasının ən gözəl örnəklərindən olan olan “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Daş harayı”, “Professor Güle məktub”, “İnsan qayalar”, “Məndən ötdü qardaşıma dəydi”, “Ana yurdum, hər daşına üz qoyum”, “Bu millətə nə verdik ki”, “Azərbaycan– dünyam mənim”, “Vətən mənə oğul desə” (M.Araz) və s.; “Azərbaycanım”, “Mənim”, “Danışır Vətən”, “Mən od oğlu Azəriyəm”, “Vətən”, “Təbrizi gəzirəm”, “Savalan” (S.Tahir) və s.; “Beləmi oldu”, “Salam, Bakı”, “Çatacağım bir arzu var”, “Bir ikiye bölünməz” (M.İsmayıl) və b. şeirlərin fəlsəfi gücü bu poetik mətnlərin sosial məzmun daşıyıcısı olmasını göstərir.

Bu şairlərin şeirlərindəki ictimai güc lirik "mən" in arzu və istəklərini oxucunun özününkü sanması və öz ideallarını əsərin qəhrəmanında tapmasındadır. M.Araz qələminin məhsulu olan “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alimə”, “Vətən desin”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Nobel mükafatı”, “İlhamım” və başqa şeirlərin Azərbaycan oxucusunda milli düşüncənin oyanmasına əsaslı təsir göstərdiyi danılmazdır və bu tipli şeirlər daha ətraflı təhlil edilməli olan poetik faktlardır. Sözügedən şairlərin şeirlərindəki ictimai çalarlar da xalqın, millətin həyatında baş verən tələyüklü hadisələrə onların azərbaycançılıq mövqeyindən çıxış edərək yanaşmalarından doğmuşdur. Dünyaya Azərbaycan dünyasından baxan bu şairlərin

yaratıcılığında ictimai-siyasi mühitin ədalətsizliklərinə lirik "mən" in etirazı və irik qəhrəmanın milli düşüncəyə, azərbaycançı məfkurəyə malik olması onların poetik irsinin ictimai çəkisini daha da artırmış olur. Sovet dönəmində imperiya siyasətinə, tayfabazlıq, yerlibazlıq kimi neqativ hallara, vətənin ikiyə bölünməsinə qarşı poetik rəmzlərlə çıxmaları, milli birliyə çağırışları onların vətəndaşlıq lirikasının mühüm hissəsini təşkil edir.

S.Tahir lirikasının ana xəttini Azərbaycançılıq və milli birlik çağırışları təşkil edir. Şairin lirikasında, xüsusən də, Güney Azərbaycanı motivləri başlıca yer tutur. S.Tahir lirikası həm də, xırda yerliçilik, kənd, zona, əyalət ayrılıqlarına qarşı poetik mübarizə metodu olaraq güclü bir vasitə kimi meydana çıxmışdır. Şairin Dünya Azərbaycanlıları Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbəri kimi fəaliyyəti bu mənada təsadüfi xarakter daşmırdı. S.Tahir, eyni zamanda, Güney Azərbaycan Bakı komitəsinin Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə çap edilən "Azərbaycan", "Səhər" qəzetlərinin nəşri ilə məşğul olurdu.

Azərbaycançılıq ideologiyası onun lirikasının mayasında, cövhərində idi və bu ideologiya şairin lirikasında Təbrizli, Bakılı Azərbaycan şəklində əksini tapmışdı. Şahlığın təbəəlikdən sildiği "azadlığa vətəndaş olan" [91, 31] şairin ən böyük arzusu məhz bölünmüş Vətənin bütövlüyü idi:

İki vətən olub bir xalqımızdan,
İki sərhəd olub vətənə bir çay.
...Arazın içində bir ada oldum,
...Həm o tərəfdənəm, həm bu tərəfdən [91, 116].

Azərbaycan S.Tahirdə döyüş himni kimi yaşayan bir vətəndir. Şair üçün ən ümdə şey döyüşkən, igid əsgər olan indi isə kitablarda şeirləşən vətənin, nəhayət, döyüşdən keçib, böyük azadlığa çevrilməsidir. Şairdən ötrü azərbaycançılıq ilk növbədə xalqının milli haqlarıdır:

Üsyanları hamıdan çox,
Qurbanları hamıdan çox,
Zindanları hamıdan çox,
Qan tarixi daha çoxdur!

Neçə ildir bu millətin

Hələ milli haqqı yoxdur [91, 136].

S.Tahir üçün azərbaycançılıq hələ ki, Təbriz, Savalan, Səhənd timsalında həsrətdir, hicrandır:

Gözaltı baxsa da, Təbrizə doğru,

Görürəm həsrətdən sökülüb bağı,

Bir damcı yaş olub, bir damcı ağrı

Qəlbimə, gözümə doldu Səhəndim [18, 218].

Bəndin ilk misrasındakı “Təbrizə doğru” ifadəsi müəyyən mənada, həm də, “Bakıya doğru” kimi oxuna bilər.

Milli birliyin zədələnərək ağır sınaqlara məruz qaldığını, Güneyli, Quzeyli Azərbaycanın bir neçə əsrlik hələ ki, əlacsız, çarəsiz ayrılığa düşər olduğunu əks etdirən “Daha” şeirində isə ayrı poetik aspektin, fərqli bir poetik pafosun şahidinə çevrilirik. Şeir forma və quruluşca ənənəvi olsa da, özünəməxsus üsluba malikdir. Bənzərsiz poetik avaz şeirə xüsusi bir ahəng verir, həzin bir not bu ayrılıq nəğməsinə axıradək izləyir. Şeirdə əzabkeş bir xalqın azadlığa, birliyə təşnə olduğu səmimi duyğular axarında göstərilir, lirik ricətlərlə verilir. Bəndlər bir-birini əvəzlədikcə kədəri və ağrını da inam və mübarizə ruhu əvəzləyir. “Dərdi dərd olmuşdur elin də mənə, Ağladım, bir naşı güləndə mənə” [111, 14] deyə bu manifest şeirinə ağırlı misralarla başlayan, amma sonradan “Heç kəs ağlamasın öləndə mənə, Mən heç vaxt, heç zaman ölmərəm daha” [111, 14] deyə zamanın gərdişinə üsyan edərək fələyin özünü sanki duələ çağıran şair taleyin bu tragikomediyasına acı-acı gülür. “Azad qardaşım var” deyən şair təkcə qürrələnmiş, həm də özünü basılmaz sayır. “Azad qardaşı” onda mübarizəyə, birliyə inam ruhu aşılayır. O, lirik “mən”dən ötrü sanki Arximedın Yer kürəsindən kənardakı dayaq nöqtəsidir. Müəllif “Mən gərək sahili sahilə qoşam” [111, 14] deyə bütün varlığının “sahili sahilə qoşmaq” arzusu ilə çırpındığını söyləyir. Araz çayı ondan ötrü ən böyük dəryalardan, dənizlərdən dərin olsa da, bu onu öz yolundan—azadlıqdan da yüksək bir amal olan görüş arzusundan sapındıra bilməz. Şair “yiyəsiz keçmiş”indən qurtulub, ömründən “qürbətlər”i, “yadlar”ı qovub, nə olursa-olsun, müstəqil gələcəyinə sahib olmaq arzusuna çatacağını bəyan edir, “asan itən

səadət”inin, uğursuz taleyinin qürurunu sındıra bilməyəcəyini “bütün dünya boyu” [16, 126] bağırır, lirik “mən” zamanın burulğanında daha da mətinləşir və nəhayət, “Deyin azadlığa ardınca gəlsin, Mən onun ardınca gəlmərəm daha” [111, 15] poetik şüarı ilə heç bir zaman yenilməyəcəyini, mübarizəsindən geri çəkilməyəcəyini bütün dünyaya bəyan edir.

Başdan-başa milli birliyə çağırış motivlərindən ibarət olan “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirinə M.Arazın müasiri şair Məstan Əliyevin fərqli münasibəti maraqlıdır. M.Əliyev “Şair səmimiyyəti” adlı məqaləsində yazır: “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirində... qığılımlı nəfəs, çevik ritm hakimdir, onu birnəfəsə oxuyursan, müəllifin həyəcanına, daxili qəzəbinə qarışb çırpınırsan. Lakin müəllif “məndən ötdü, qardaşıma dəydi” misalını xatırladır və “daşlaşan” ulu babaları məzardan qaldırıb, ittihama başlayır; nə üçün bu məsəli yaradıblar, nə üçün bu fəlsəfə ilə yaşayıblar?” [32, 205].

M.Əliyev bu məsəli şeir müəllifinin yanlış anladığını söyləyir. Şeirdəki ümumiləşdirməni doğru hesab etmir, xalqımızın “mübarizə dolu tarixinə” düzgün münasibət saymır. Məqalə müəllifi babalarımızın belə bir təfəkkürlə, M.Arazın təsəvvür və şeirdə təsvir etdiyi düşüncə ilə yaşadıklarına inanmadığını bildirir, ulularımızın əksəriyyətinin belə düşünə biləcəyini güman etmir. M.Əliyev öz fikrində ısrarlıdır: “Daş məndən ötdü, qardaşıma dəydi, elə bildim saman çuvalına dəydi?!” Bəlkə bu misal ciddi münasibətlərdən yox, yumordan yadigar qalıb?! Əgər belə deyil, ciddi münasibətlərin əks-sədasıdırsa, bəs yüzlərlə birliyə, yekdilliyə çağıran xalq məsəlləri?!” [32, 205].

M.Əliyev öz arqumentlərinə özü inanır və oxucusunu da inandırmağa çalışır. O öz düşüncələrində səmimidir. Məqalə müəllifinin dediyi kimi “fətəlixanların, ibrahimxanların, kəlbəlixanların ayrıca, təcrid edilmiş tarixi olmayıb, tarix xalqın tarixidir” [32, 206]. M.Əliyev feodalların üzüqaralığını babaların ayağına yazmaq istəmir.

Filologiya elmləri doktoru V.Yusifli isə M.Əliyevin bu fikri ilə razı deyil: O yazır: “İlk baxışda bu fikirlərdə müəyyən həqiqət olduğuna özünü inandırmaq istəyirsən” [125, 188]. Amma M.Əliyev nəticə etibarilə V.Yusiflini inandıra bilmir və

alim ona belə bir sual ünvanlayır: “Şəki xanı, Bakı xanı, İbrahim xan, Fətəli xan... bu günün dil tapa bilməyən (?!–Q.Ə.) rəhbərləri hansı xalqın nümayəndələridir? Bəs onda Şuşanın, Laçının, Kəlbəcərin, Ağdamın, Horadizin erməni çəkmələrinin tapdağına çevrilməsində, uzaqdan düşmən tankını görüb səngərləri döyüşsüz tərk edən əsgərlər, zabitlər hansı xalqın nümayəndələridir?” [125, 188].

Fikrimizcə, ədəbiyyatşünas alim siyasi oyunlarla xalqın mənəvi-ruhi məsələlərini tərəzinin eyni gözüne qoymuşdur. Hesab edirik ki, əsgər və zabitlərimiz barədə deyilənlər, indiki halda V.Yusiflinin söylədiyi müəyyən dövəndə, məqamlarda həqiqət olmuş olsa da, alim bu barədə yalnız eşitmiş deyil, bunu özü müşahidə etmiş, başqa sözlə, göz şahidi olmuş olsaydı belə, Qarabağ hadisələrinin, Qarabağ məğlubiyyətinin arxasında hansı qüvvələrin durduğunun, necə siyasi oyunlar oynanıldığının əsl mahiyyəti təhlil edilmədiyindən bu cür hökm düzgün deyildir. Axı yüksək rütbəli bir hərbi manqurtun satqınlığı və ya səlahiyyətli zabitimizin düzgün olmayan əmri, səhlənkarlığı, ya da nadanlılığı ucbatından nə qədər döyüşçümüzün mühasirəyə düşdüyü, dəfələrlə əlverişsiz şəraitdə düşmənin canlı hədəfinə çevrildiyi, gah silah-sursat, gah da digər vacib təminatlar olmadığından var qüvvəsi ilə, lazımı səviyyədə döyüşə bilmədiyini, məhz bu tipli “naməlum səbəblərdən” pərən-pərən olduğu həmin dövrə aid tarixi faktlardan, bu məsələlərlə əlaqədar keçirilmiş məhkəmə materiallarından bizə məlumdur. Ümumiyyətlə, bu məsələ geniş siyasi təhlilin mövzudur. Qarabağ savaşındaki uğursuzluğumuzun siyasi kökləri tam araşdırıldıqdan sonra bu barədə düzgün nəticəyə gəlmək olar.

Fikrimizcə, əgər şeirin atalar məsəlindən götürülmüş adı tam şəkildə olsaydı, başqa sözlə, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi, elə bildim saman çuvalına dəydi” məsəli şeirə epigraf olaraq bütünlüklə verilsəydi, anlaşılmazlıq yaranmazdı. M.Əliyevin isə bu misalı “ciddi münasibətlərdən yox, yumordan yadigar” sanması və əgər belə deyilsə, “yüzlərlə birliyə, yekdilliyə çağırən xalq məsəlləri”nin olmasını argument tək misal gətirməsi, bizcə, özünü doğrultmur. M.Əliyevin dediyindən belə çıxır ki, bir-birinə əks olan, məzmunca biri digərini rədd edən el məsəli, atalar sözü yoxdur və ola bilməz. Halbuki, faktlar ayrı şey deyir. Məsələn, xalq arasında “Dost dostun aynasıdır”, “Dost yolunda boran olar, qar olar” və s. kimi dostu, dostluğu dəyərləndirən deyimlər olsa da,

“Tanrı məni dostumdan qoru, düşmənilə özüm bacararam” kimi dosta, dostluğa güvəni şübhə altına alan, inamsızlıq ifadə edən atalar sözləri də var.

Əgər məsəl “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” kimi yox, “Məndən ötdü, başqasına dəydi” şəkliində olsaydı, deyimin ikinci hissəsində gizlənmiş bir “nəyimə lazım”, “yaxşı ki, məndən ötdü”, yaxud “nə yaxşı, doğma(ları)ma zərər yetirmədi (başqasına dəydi, fərq eləməz, ya da, saman çuvalına dəydi)” duyğusunu, düşüncəsini axtarmaq doğru sayıla bilərdi. Amma məlum olduğu kimi məsəl “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şəkliində ifadə olunub və məsəlin özündə aşkar əksini tapmış ağrı dolu təəssüf hissi göz qabağındadır; məndən ötdü, qardaşıma dəyəcək ha! Məndən ha ötsün (yəni “ötdü” deyə sevinmə), onsuz da (uzağı) qardaşıma dəyəcək (başqa sözlə, belə olmaz, bunun qarşısı alınmalıdır); buna görə də, zərbənin ötməsinə, ötürülməsinə imkan vermək olmaz, yoxsa o öz əzizinə, doğmana– qardaşına dəyəcək. Beləliklə, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” məsəlinə tək-cə şəirdəki baxış bucağından baxmaq da birtərəfli yanaşma olardı.

Amma, bununla belə, biz ortada olan poetik faktı təhlil edirik.

Şairin otuz beş yaşında, əlli il əvvəl milli birlik mövzusunda yazdığı “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeiri, həqiqətən, çağdaş Azərbaycan poeziyasının ən yaxşı nümunələrindəndir. Az qala manifest təsiri bağışlayan şeir xalq təfəkküründə vətəndaşlıq motivlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayıb. Müəllif şeirdə milləti mənəm-mənəmlik, laqeydlik, tamahkarlıq, yersiz yerliçilik kimi xalqa olmazın bəlalar gətirən zərərli keyfiyyətlərə “bac” verməməyə səsləyir, xilasımıza apararıq milli birləşmənin həmin mənfi xüsusiyyətlərdən “min ağac” uzaqda olduğunu poetik-publisistik dillə bəyan edir. Şair sözünün xalqa daha yaxşı yetməsi, daha təsirli alınması üçün ruhları artıq “küləkləşən, dumanlaşan” ulu babaları “qədim tarix dərəsindən” səsinə səs verməyə çağırır. Amma şair babaları tək-cə dəstək olmağa çağırır, eyni zamanda, onlardan hesab sorur və belə bir məsələ bəraət verənlərə “soysuz” damğasını vurur. Ululara nəşillərimizin sonsuz ehtiramı var, amma bu məsələ “imza atıb, möhür basıb”larsa, şair onların ruhunu “qıyma- qıyma” doğramağa hazırdır. Şair soydaşa, qardaşa qarşı biganəlik yaradan məsəlin necə bir qəza olduğunu, zaman-zaman xalq tarixinin “küllüklərinə” nə cür atıldığını xatırladır: “O qəza bir topa dönüb Səttarxanın

tifaqına yaman dəydi” [9, 80]. Şairin qəti fikrincə, bir vaxtlar Xətəinin süqutuna, Azərbaycanın xanlıqlara parçalanaraq, “Araz boyda şırım”la Güney– Quzey siyasi-coğrafi məkanına bölünməsinə səbəb elə “Məndən ötdü!” qeyrətsizliyidir və bu “namusunu yeyənlərin” düsturudur,— çünki “Səndən, məndən ötən zərbə”lər [9, 81] sonda vətənə dəyir.

Şeirinin strukturu, çağırış– ittiham ruhu elə onun poetik məzmununa uyğun qurulub. Mətn təsir dairəsinə görə bir poema gücündədir və həcmcə bu kiçik əsəri nəzərdən keçirsək, əsl poemalarda olduğu kimi onun proloqa (“Ey daşlaşan, torpaqlaşan, ulu babam! Bu günümdən dünənəmə uzaqlaşan ulu babam! Küləkləşən, dumanlaşan ruhumla sən Ayağa dur, sənənləyəm! ” [9, 78]), zavyazkaya– düyünə (“Sənə gələn, səndən ötən nəydi belə? Səndən ötüb qardaşına dəydi belə? Bununlamı neçə dəfə Ata-oğul, qardaş hissi haçalandı, Bir şəhərin Beş qardaşın xanlığına parçalandı? O zamanmı bitdi bizim dilimizin "sənin", "mənim" qabarı da? O zamanmı bitdi bizim dilimizin "haralısan" damarı da?.. Sənənləyəm, ulu babam! Bu məsəli kimdi yazan?” [9, 79] və s.), lirik ricətlərlə zəngin emosional süjet xəttinə və kuliminasiya nöqtəsinə (“Zərbələri qardaşına, Sirdaşına ötürən kəs Elə bli ki, bax bu gecə Qulağımın dibindəcə Xətəinin süqutuna qəh-qəh çəkdi. Sonra, sonra Səhərəcən başına yüz qədəh çəkdi. O qəhqəhin dalğasından, O məstliyin baş fırladan Havasından qopan daşdı– Azərbaycan torpağında Araz boyda şırım açdı” [9, 80] və s.), şair harayına bələnmiş razvyazkaya– aydınlaşmaya (“Bunu dedi Şəki xanı, Bunu dedi Bakı xanı, Bunu dedi İbrabim xan, Fətəli xan, Kəlbəli xan... Qəza ötsün məndən,— dedi, Ötən kimi "mən-mən" dedi: "Mən-mən" dedi bir ölkədənə qədər xan. Onlar "mən-mən" deyən yerdə Sən olmadın, Azərbaycan! ...Ögey oldun doğma, ekiz qardaşınla, Məndən ötdü deyənlərin qeyrətindən, Namusunu yeyənlərin qeyrətindən!” [9, 80] və s.), nəhayət, epiloqa (“Dəfn etdiyim məsəlinin baş daşına Bir təəssüf xatirəsi yazıb, yondur: Səndən ötən mənə dəydi, Məndən ötən sənə dəydi. Səndən, məndən ötən zərbə Vətən, Vətən, sənə dəydi” [9, 81]) malik olduğunu aşkar müşahidə etmiş və milli birlik çağırışının Məmməd Araz şeirinin əsas ilham qaynağı olduğunu təsdiq etmiş olarıq. Belə ki, şair bu şeirlə milli dəyərlərin deqradasiyasına gətirib çıxaran bütöv bir mənfi keyfiyyətlər

kompleksinə qarşı poetik etirazını bildirmiş, azərbaycançılıq məfkurəsindən sapmaları milli fəlakətin əsası hesab etmişdir.

M.Araz lirikasının ən gözəl nümunələrindən olan “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeiri ilə S.Tahirin ən uğurlu beytinin qərar tutduğu “Daha” şeirini müqayisə etsək, poetik mətnlərin məzmun və mövzusunun fərqli olduğunu görərik (birinci şeirdə—soydaş taleyinə laqeydliyi əks etdirən məsəldən doğan düşüncəyə, ikinci şeirdə—vətənin ikiyə bölünməsi), amma, eyni zamanda, görməyə bilmərik ki, hər iki bədii-publisistik parçanın mahiyyətində xalqın birliyi arzusu dayanmışdır və şeirləri məhz ifadə etdikləri milli birliyə və xalqın bütövlüyünə çağırış motivləri birləşdirir.

M.İsmayılın “Hələ yaşamağa dəyər bir az da” məşhur şeirinin isə “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” və “Daha” şeirləri ilə milli birliyə və xalqın bütövlüyünə çağırış motivlərinin ifadəsi cəhətdən yalnız son misralarının səsləşdiyini görürük. Əvvəlində bir təbiət şeiri (“Meşə cığırları dönüb bir çaya, Torpaq yağışlardan bəhrələnibdi. Necə gözəl olub təbiət allah— Quru kötöklər də pöhrələnibdi...” [63, 11] və s.) təsiri bağışlayan bu bədii mətndə şair misra-misra “məqsədə doğru” gəlir; hardasa onu duyan, sevən varsa, demək hələ yaşamağa dəyər, “gecikmiş məhəbbət”ə çatmaq olar,— bu vüsal isə sərhədə dönən Araz çayı “əsrin ovsunu”ndan çıxarsa, baş tuta bilər,— lap elə bu gün artıq özgürlük, müstəqillik səadətini yaşadığımız tək: “Dünyanın işini nə bilmək olar, Hələ yaşamağa dəyər bir az da!” [63, 12].

Hər üç mətndə, əslində, böyük milli birliyə gələn cığırlar, yollar görünür; amma bu milli birliyə “dilimizin “sənin”, “mənim” qabarı...” “haralısan?” damarı“ tək maneə olan əngəllər “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirində açıq mətnlə, “Daha”, “Hələ yaşamağa dəyər bir az da!” şeirlərində isə ayrı bir məzmun içərisində— “pərdə arxası” verilmişdir.

M.Arazın “Bir ocaq başında bir isinməsək, Sən kimə gərəksən, Mən kimə gərək?!” [9, 170], “Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik!” [13, 594], S.Tahirin “Bütün qərrib balaları Öz yurduna çağıraram... Qardaş, qayıt öz evinə, İşləməyə karxanan var, Yaşamağa uca damın, Öz ayağı altındaca olmalıdır Öz torpağı hər adamın” [16, 126], “Vətən birləşəndə, xalq birləşəndə Mən də öz qəbrimdən boylanacağam” [16, 416], M.İsmayılın “İkiyə bölünmüş qındı bu torpaq, Araz qılıncını sıyrır qınından... Arazı

qınından çəkib sıyır gəl: Cənublar, şimallar bir ola bəlkə, Ayrılan mahallar bir ola bəlkə, Məqsədlər, amallar bir ola bəlkə!” [63, 13], “Nar bütövlük sözüdür, Aranı Araz kəsib. Nara bax, iki para, Kim ala, kim apara...” [63, 218] kimi “bütün dünya boyu bağırır” (S.Tahir) neçə-neçə misranı da sərf-nəzər etmək olmaz. Bu poetik nümunələrdən çıxış edərək deyə bilərik ki, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın milli birlik mövzusunda yazdığı şeirlər çağdaş Azərbaycan poeziyasının ən səciyyəvi nümunələrindəndir. Onların yaradıcılığında azərbaycançılıqla milli birlik motivləri biri-birinə qovuşmuşdur. Milli birliyə əngəl olan tayfabazlıq, yerlibazlıq kimi neqativ hallara qarşı da hər üç şairin mövqeyi birmənalı və güzəştisizdir.

M.Araz yaradıcılığında milli birliyə çağırış motivləri, istənilən mövzuda yazdığı şeirdə, məsələn, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil” şeirində olduğu kimi qəfil meydana çıxma da bilir (“Ələyib sovur da bölünənləri.., Dağlıya, düzlüyə bölünənləri” [13, 573] və s.) və qeyri-təbii görünür:

...Çıxmasın bu doğma yurd əlimizdən,
Sən bizi kiçiklər kinindən qoru...
...Qəbir qazmağınan məşğuluq hələ;
Külüng də bizimdi, torpaq da bizim,
Batmış da, yatmış da, oyaq da bizim.
...Hələ mürğülüyük, xeyli mürğülü,
Zurnalı, qavallı, neyli– mürğülü [13, 573].

Şeirin sitat gətirilən parçasında məcazi mənada, əslində, milli birliyimizə əngəl olan “kiçiklər kinindən”, özümüz özümüdə “qəbir qazmağınan” məşğul olmağımızdan (M.Ə.Sabirdə “Öz qövmümüzün başına əngəl-kələfiz biz“ [100, 92]) söhbət gedir və burada “Batmış da, yatmış da, oyaq da bizim”kilər, “Sarı özümüzdən olan baltalar”dır və hələ də “mürğülü”yük (M.Ə.Sabirdə “Atılan toplara diksinməyiriz” [100, 275]),– bir gün ayılıb görəcəyik ki, “gec ayılmışıq” [13, 41].

Akademik Nizami Cəfərov M.Arazın hər cür qrup və tərəflərdən uzaq bütöv şəxsiyyət olduğunu vurğulayaraq yazır: ”Mən Məmməd Arazı bugünkü siyasi partiyalardan hər hansı birinin üzvü kimi təsəvvür eləyə bilmirəm. Mən Məmməd Arazı bugünkü etnoslardan hər hansı birinin nümayəndəsi kimi təsəvvür eləyə

bilmirəm. ...Nə qədər qərribə də olsa, mən Məmməd Arazı heç naxçıvanlı kimi təsəvvür eləyə bilmirəm. “Məmməd Araz” deyəndə mənim ağıma ən əvvəl ikiye bölünmüş Azərbaycan gəlir, sonra ikiye bölünmüş Qarabağ gəlir, axırda ağır taleli bir millət gəlir” [58, 176].

“Keçib ayrılıqdan yüz altmış beş il, Bükülüb beli də qeyrətin, şair” [16, 388] deyən S.Tahir öz ən ali, ümdə arzusunun “Bir ovuc torpaq”dan cücərməsini diləyir, lakin bu arzunu hələ ki, “Dünya öz alnının qırışlarında” [16, 391] gizlətməkdə və şairi gözlətməkdədir:

...Üzümə qapılar, yollar bağlıdır...
 ... Təbriz bağlarının hər bucağında
 Bakı güllərinin qoxusu vardır...
 ...Mən isə kiçiklər kiçildir ancaq...
 ...Bir gün köməyimə çağırısam səni
 Bir də gecikməyib gələsən, qardaş!..
 ...Təbriz yuxusunu Bakıdan görür [16, 388-391].

S.Tahirin lirik “mən”i də öz müasiri və poeziya silahdaşı M.Arazın lirik qəhrəmanı kimi onu (millətini) “kiçiklərin (yerlibazların, tayfabazların, bir sözlə, arxadan kürəyimizə bıçaq saplayan həmin “Sapı özümüzdən olan baltalar”ın) kiçiltiyini”, buna və bu tipli səbəblərə görə də, böyük bir xalqın əsrlər boyunca ayrı salınaraq, bir-birinə həyan olub, qovuşa bilmədiyini bütün vücudunu silkələyən ağrı ilə bəyan edir.

“Bayraq”, “Çanaqqala içində”, “Dardanel boğazı nəsə deyirdi” bə s. bu kimi məfkurə şeirlərinin müəllifi M.İsmayıl lirikasında azərbaycançılıq anlayışının mahiyyəti bir qədər fərqli və coğrafiyası genişdir. Şairin tərənnüm etdiyi azərbaycançılıq türkçülük anlayışına uyğundur, onun “azərbaycançılıq”ı Türkiyədən Baykaladək ərazini əhatə edir. Bu tendensiya əslində M.Araz və S.Tahir yaradıcılığında da müşahidə olunur, lakin M. İsmayıl lirikasında daha qabarıq görünür. O, harada bir azərbaycanlı varsa, orada vətən axtarışında bulunur. M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikası prinsip etibarilə M.Araz və S.Tahir yaradıcılığından bir elə

fərqlənməsə də, poeziyasındakı azərbaycançılıq və milli birlik motivləri özünəməxsus tonu ilə seçilir.

M.İsmayıl da öz yaxın sələfləri ilə eyni düşüncədədir. O, “Savalanda yatan igid”in bir gün “qəflət yuxusundan” oyanacağına çox ümidlidir:

Orda, Savalanda bir igid yatır,
 Hələ ki, uyuyur qılıncı qında...
 ...Qınından sıyrılar o qılınc haçan?..
 ...Bir Vətən ikiye parçalanıbdır...
 İkiyə bölünmüş qındı bu torpaq,
 Araz qılıncını sıyrır qınından...
 ...Ayrılan mahallar bir ola bəlkə [63, 12-13].

M.İsmayılın lirik qəhrəmanı giley-güzar, umu-küsü etmir, günahı bir növ özündə bilir və “Cənublar, Şimallar... Məqsədlər, amallar...”ın bir olması üçün çıxış yolunu “Arazı qınından çəkib sıyrır”maqda” [63,13] görür.

M.Araz yaradıcılığında milli birlik məsələsi, əsas etibarilə, indiki müstəqil Azərbaycanı rayonlara, zonalara (əyalətlərə) bölənlərə qarşı lirik “mən”in poetik mübarizəsindən ibarətdir və onun şeirində bu “bölünmənin” məmləkəti parçalamaq təhlükəsi yetərinə bariz görünür, eyni zamanda, şairin şeirlərində mərzə dönən bədnam Araz çayı yurdumuzu Cənuba, Şimala ayıran rəmzə çevrilmişdir. Həmin problem S.Tahir lirikasında ikiye– Güney və Quzey Azərbaycanına ayrılmış Vətənin bütövlüyünə nail olmaq uğrunda lirik “mən”in poetik harayı olaraq ortaya çıxır, bununla bərabər, poetik mücadilə ana dilində ən yüksək kürsülərdən danışmaq hüququ əldə etmək naminə aparılır,– şair sözün geniş mənasında böyük bir xalqın öz dilinə sahib çıxmaq arzusunu ürək dağlayan çığırtıyla hayqırsa da, “dünyanın kar qulağı” onu eşitmək istəmir.

M.İsmayıl lirikasında da Təbrizlə Bakının qovuşması, həm də milli birliyin əsas istiqamətlərindəndir; onun poeziyasında başqa bir tendensiya da, xüsusən, qabarıq görünür; belə ki, yalnız yerlibazlığın, tayfabazlığın aradan qaldırılması milli birliyin etibarlılığı üçün kifayət deyildir, bu birliyin davamlı olması bütün türk dilli xalqların ortaq məxrəcə gəlməsindən, bir bayraq altında toplaşa bilməsindən asılıdır.

Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası özlərindən sonra şeirin S.Rüstəmخانlı nəslini yetişdirdi. “Ömür kitabı”ndan “Xətai yurdu”na, gələn S.Rüstəmخانlı kimi şairlərin yaradıcılığının kökündə də azərbaycançılıq və türkçülük ideologiyası dayanmışdır.

Həqiqət o deyil ki, isbata ehtiyacı olsun, həqiqət çox sadədir. Poetik həqiqət də eləcə. M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl öz həqiqətlərini çox böyük ehtirasla sadə dildə şeirə çevirmişlər. Onlar bütün ömürləri boyu “lap elə ümidin son nidasında... lap elə ölümün astanasında” [95, 13] böyük bir müjdəyə– böyük milli birliyə, bölünmüş Güneyli, Quzeyli Azərbaycanının birliyinə təşnədirlər.

Şair S.Rüstəmخانlı “BütövAzərbaycan” müjdəsini ilk gözləyənlərdən biri, birincilərindən olan M.Arazın xalqımızın milli birliyinin daha da sarsılmaz olması üçün etdiyi poetik mücadiləni nəzərdə tutaraq yazır: “Məmməd Araz üçün Azərbaycan dili taleyin əli ilə ölçülüb-biçilib. ...onun misralarından qopan işıq Xətai qılıncı kimi göz qamaşdırır. Araz haqqında çox yazılıb və yazılır. Lakin “Araz şairi” olmaq məmmədə qismət olub. O bu adı çox ləyaqətlə daşıyır və Araz dərдинin şeirimizdə ən gözəl ifadəçilərindən biridir” [58, 176].

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl lirikasında, sadəcə, gözəl deyilmiş sözlər yox, ruhun poeziyası vardır. Şairlərimiz öz ideyalarının məftunudurlar. Bu lirikada pafos zahiri parıltıdan ibarət deyil, tərənnüm edilən ideyanın birdən-birə görünməyən daxili gücü vardır və bu güc ruhumuza toxtaqlıq gətirir. Şair olmaq “özünü göstərmək” kimi xırda arzu, boş və mənasız xülya deyil, dibsiz həyatın reallıqlarına baş vurmaq, onun heç də həmişə günəşli olmayan ağı-qaralı buludlarla dolu intəhasız səmasında qanad çalmaqdır. Elmdə bir kəşf də öz sahibinə şöhrət qazandırır. Ədəbi ad-san isə davamlı bədii kəşflər istəyir. Ruhun ehtiyacı kimi yazılmış və oxunan, təmiz dağ havası kimi ciyərimizə dolan şeirlər, həm də poetik yenilik müjdəçisidir.

Çağdaş poeziyamızda vətəndaşlıq ruhunun yüksəlməsində və Azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasında M. Araz, S.Tahir, M.İsmayıl poeziyasının müstəsna xidmətləri olmuşdur. Amma onların lirikasında eyni məzmun fərqli poetik üslubda ifadə edilir. Məsələn, M.Arazla S.Tahir yaradıcılığındakı azərbaycançılıq, M.İsmayılda modifikasiya olunur, şəklini dəyişir. M.İsmayıl sələflərinə nisbətən ayrı xətt yeridir; bu xətt Tovuzdan başlayır (“Anadolu yolunda Yorulub yolda qalan Quzum, doqquz

oğuzum, Tovuzum–Ana yurdum [64, 87]”, Turan marşrutu üzrə (“Çağırar, çağırar məni də Baykal Çağlayan qanımın qədim dənizi ...Baba qədəminin həsrətiydimi–Gördüm ayağımın altı göynəyir” [64, 282], “Baban qurddu, anan qurd ...Bəlkə də heç dədəmiz Qorqud deyil, qor qurddu” [64, 284], “Ömrün uşaqlığı Vətəndi bəlkə, sonra əlimizdən çıxan Vətəndi!” [65, 42]), “...Nə yaxşı ki, Vətən var yaddan çıxdığın yerdə...” [65, 32]) davam edir.

Beləliklə, göründüyü kimi, azərbaycançılıq görkəmli söz ustaları M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl yaradıcılığının nüvəsini təşkil edir. Vətən müqəddəsliyi, xalq məhəbbəti onların bədii yaradıcılığının mayasında dayanır. Bu şairlərin poeziyası vətən qüdsiyyətini ifadə edir. Onların vətəndaşlıq lirikasında arxetipləşən nə varsa, yurd müqəddəsliyinə xidmət edir. Bu sənətkarların yaradıcılığında Azərbaycan milli mentaliteti öz poetik ifadəsini tapmışdır.

M.Araz lirikasında azərbaycançılığın konkret xəritəsi var. Həmin xəritə müstəqil Azərbaycandan ibarətdir. Amma dünyaya “Azərbaycan dünyasından” baxan şairin bu dünyasında vətənin “o tayı”nın xüsusi yeri var və bu tendensiya şairin bütün yaradıcılığı boyu davam edir. Azərbaycançılıq–yerliçilik, separatçılıq əleyhinə ideologiya şəklində meydana çıxır, milli məfkurə olaraq tərənnüm olunur və burada “Azərbaycan” məhfumu arxetipləşir.

S.Tahirdə bu ideologiya ən çox “iki sahilin” birləşməsidir və onun yaradıcılığında da “Azərbaycan” arxetip olaraq, “vətən”lə cütləşir. “Vətən” deyəndə Təbrizli, Bakılı Azərbaycan nəzərdə tutulur və S.Tahir üçün “o taylı, bu taylı” vətən, əslində, bütövdür.

M.İsmayılın azərbaycançılığı–daha çox turançılıq, vətəndaşlıq lirikasının arxetipi olan “vətən”dir. Onun tərənnüm obyektı Balkanlardan Baykala, Yakutiyayadək (Saxayadək) bir ərazidir. Belə ki, əslində, şair romantiklərdən gələn xətti davam etdirir, bütövlükdə (istisnalar var: X.R.Ulutürk və s.) 60-cılar nəsli isə, əsasən, vətən sərhədini indiki müstəqil Azərbaycanın coğrafi-siyasi xəritəsi ilə məhdudlaşdırırlar.

Azərbaycançılıq və milli birliyə çağırış hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasının əsas məzmununu təşkil edir. Onların əsas poetik fikirləri vətənlə başlayıb, vətənlə bitir. Bu

lirika bir vətəndaşlıq himnidir. Bu şairlər üçün məbədğah– ana yurd, səcdəgah–doğma torpaqdır. öz poeziyaları ilə milli ideallar, dövlətçilik və ərazi bütövlüyü uğrunda mücadilə edən bu görkəmli söz ustalarının vətəndaşlıq lirikasında Azərbaycan bütövdür, bölünməzdir. Onların yaradıcılığında Quzeyli–Güneyli Vətən bütün mənəvi böyüklüyü, qüdrətilə öz poetik əksini tapmışdır.

Həqiqətən də, xalq çox şeyi itirə bilər, bütün mümkün faciələrə məruz qala bilər, amma o yenə ayaq üstə qalxmağı bacarar. Amma xalq öz ruhunu itirsə, demək hər şeyini itirib və o bir də heç vaxt ayaq üstə dura bilməz. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikası xalqın ruhunu itməyə qoymayan poetik qüvvədir.

Araşdırmalar zamanı görürük ki, “Vətən yolunda birinci ölmək” düşüncəsinin aliliyini M.Arazla bərabər S.Tahirlə M.İsmayıl da öz vətəndaşlıq lirikalarında önə çəkmişlər. Bu mənada onların yaradıcılığı birgə götürüldükdə, eyni zamanda vətən torpaqlarının işğaldan azad edilməsi uğrunda, həm də bir Qarabağ simfoniyasıdır.

III FƏSİL

POEZİYADA VƏTƏN MÖVZUSUNUN YENİ POETİK XARAKTERİ VƏ BÜTÖV AZƏRBAYCAN İDEALI

3.1. Vətən mövzusunun yeni poetik baxış

Vətən mövzusu azadlıq kimi bədii yaradıcılığın əzəli mövzularındandır. Azərbaycan şeirində vətən deyəndə a) Quzey Azərbaycanı; b) Quzeyli, Güneyli Bütöv Azərbaycanı; c) Böyük Turanı; ç) bəzən də, Qafqaz düşünülmüşdür. Xaqanidən, Füzulidən, Nəsimidən və bəlkə də, daha əvvəldən başlamış bu müqəddəs mövzu vaxta, xalqın taleyində baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq ədəbiyyatımızda getdikcə yeni poetik xarakter almışdır.

Vətəndaşlıq lirikasında vətən romantiklərdən başlayaraq iki cür “sevilir”: a) tərənnüm edilərək; b) tənqid olunaraq. V.Osmanlı “Azərbaycan romantizmi” ikicildliyinin 2-ci cildində A.Səhhəti, A.Şaiqi, C.Cabbarlı vətəni daha çox tərənnüm, tərif edərək “sevənlər” qisminə, M.Ə.Sabiri, M.Hadini isə vətəni daha çox tənqid edərək “sevənlər” qisminə aid edir.

Vətən mövzusunun bu poetik ənənəsi Azərbaycan şeirində XX əsrin ikinci yarısında da davam etdirilərək, xüsusilə, M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl kimi şairlərin yaradıcılığında daha qabarıq nəzərə çarpır. Kəmiyyətə də, keyfiyyətə də vətən mövzusunun mühüm yer tutduğu hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasında vətənin həm tərənnüm, həm tənqid olunaraq “sevilməsi” öz əksini tapır. Fikrimizi hər şairdən misal çəkməklə aydınlaşdıraraq; məsələn, M.Arazın “Azərbaycan–dünyam mənim” (tərənnüm) və “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” (tənqid), S.Tahirin “Azərbaycan” (tərənnüm) və “Bir ovuc torpaq” (tənqid), M.İsmayılın “İlk beşik, ilk yuva” (tərənnüm), “Bu xalq çəpik çalmaq öyrənir hələ” (tənqid) kimi şeirləri onların vətəndaşlıq lirikasında hər iki cəhətin birləşdiyini göstərir və bu şairlərin vətən mövzusunda mətləb, əsasən, vətən və onun bütövlüyü, birliyi, azadlığı şəklində təzahür edir.

“Təəssüf ki, vətənin indiki halında “cilayi-vətən”lər (“Döşündən əmmək üçün yox südün ki, əmsinlər, Çocuqların ölüyor, validəm, cilayi-vətən” /M.Hadi/) daha da

çoxalmışlar“ [90, 75] və M.Hadiyə xas “əksi-ənini-vətən” poetik estafeti qismən M.İsmayıl lirikasına ötürülmüşdür.

Ali fikir və ideyaların daşıyıcısı olan “Vətəni sevmək imandandır”, “Qürbətdə xan olunca, vətəmində dilən göz”, “Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı” və s. bu kimi el deyimlərinin, atalar sözlərinin, bayatıların mahiyyəti, ifadə etdiyi məna və məzmun vətəndaş şairlərin lirikasının mayasındadır. Bu təmayül yeni nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində, vətən övladının öz yaşadığı torpağa bağlanması mühüm rol oynayır. Vətəndaşlıq lirikası oxucusunu durduğu torpaq üstə ayağını bərk basmağa çağırır; vətən geniş və hüdudsuzdur, onun gözəllikləri şairin lirik xəyalları kimi intəhasızdır.

Həqiqi vətənsəvərlik yaxud vətənpərvərlik, aydındır ki, vətənə təmənnasız sevgi üzərində qurulub və öz şəxsi mənafeyini, maraqlarını, doğma yurd uğrunda qurban verməyə əsaslanır. Bu emosional bağlılıq, həm də vətəndaşı olduğu ölkənin, övladı olduğu xalqın etnik, mədəni, siyasi, tarixi xüsusiyyətlərinə söykənən milli qürur kimi başa düşülür. Vətənsəvərlik, həm də vətənin, xalqın marağını qorumaq deməkdir.

Sokrata görə, vətənsəvərlik döyüşdə vuruşub, qəhrəmanlıq göstərməklə bitmir. Hər bir insanın üzərinə düşən vəzifəni ədalətlə, vicdanla yerinə yetirmək də vətənsəvərlikdir. Bu fikir bütün sənət və peşələrə, o cümlədən, qələm adamına da aiddir. Qələm adamı da öz işini “ədalətlə, vicdanla” yerinə yetirməlidir.

Bir xalqın vətənsəvərliyi onun bölünməzliyinin, bütövlüyünün özülüdür. Hər hansı bir xalqda vətənsəvərlik şüurunun yüksək olması onu başqa xalqların qəbul etməsi, tanıması və hörmətlə qarşılmasına səbəb olur. Vətənsəvərlik şüuru yüksək olan xalq suveren dövlətə, azad ölkəyə malik olur. Vətənsəvərlik müxtəlif səviyyələrdə, forma və şəkillərdə üzə çıxıb bilər, amma bunların hamısı mahiyyətcə eyni məna və məzmunu malikdirlər.

“Vətəndən məhrum olmaq yetimliyin başqa bir formasıdır. Dövlət vətəni təcəssüm etdirəndə vətəndaşla vətən arasında əks əlaqə münasibəti yaranır ki, bu da övlad-valideyn münasibətini xatırladır. Vətən sevgisi üçün hansı ölkədə doğulmaq yox, hansı ölkənin doğma olması əsasdır. Vətən sevgisi fərdi sevgidən ilahi sevgiyə

yüksəliş yolunda bir məqam kimi ortaya çıxır və dünya tarixində ən böyük hünər və qəhrəmanlıqlar vətən naminə edilib [3, 296]”–deyə Əbu Turxan yazır.

V.Əyyub göstərir ki, vətəndaşlıq lirikasında əsas aparıcı motivlərdən biri vətənpərvərlikdir. O, “vətəndaşlıq ideallarının qüvvətli olması”nın [33, 47] “Azərbaycan romantik lirikasının vətəndaşlıq səviyyəsini şərtləndirdiyini” [33, 47] yazır.

İctimai hadisələri mədh və zamanın ruhunu təhrif edən, müəyyən mənada həm siyasətçi, həm filosof, həm də tarixçi, bir sözlə, tam hazırlıqlı xadim kimi yetkinləşməyən, özü də, belə bir xadim olduğunu şeirlərində əks etdirməyən şairlərin şeirləri “surroqat ([latınca–nəyisə qismən əvəz edə bilən geydirmə məhsul])” [139] patriotizmdən, yəni saxta vətənpərvərlikdən başqa bir şey deyil.

“Bəzi şairlər çox sadə həqiqətləri özü də ağla gələn ilk variantda qələmə alırlar. Belə şeirlərdəki ideya və obrazların heç biri məhz varlığa fərdi münasibətin təzahürü kimi yaranan poetik kəşf səviyyəsinə qalxmır. Belə şeirlərdə bizi zənginləşdirən, nəyi isə axıra qədər görmədiyimizi və duymadığımızı bizə etiraf etdirən, oxucu fikrinin də uçuşu üçün qanada çevrilən fərdi fərdi təzə görünüş və baxım bucağı olmur [69, 83–84]. Belə olduqda “Poeziya bizə eyni qafiyə və rənglərdən hörülən “əklillər” təqdim etməyə başlayır [69, 84].

Tənqidçi A.Məmmədov da “Zamanla səsleşən şeirlər sorağında” məqaləsində “yaşa”, “alqış”, “gözəlsən”, “mərd atalar”, “igid oğullar”, “vüqar”, “şan-şöhrət”, “şərəf”, “günəşli diyar” “vətən eşqi”, “odlar diyarı”, “qurban olum” [82, 13], “başına dönüm”, “çanım-gözüm”, “baş əyirəm”, “sevirəm”, “sənsiz neynərəm”, “Günəşə, Aya ucalmaq” [82, 19] və s. bu kimi deklorativ, konkret məzmunu olmayan söz və ifadələrdən, təmtəraqlı ibarələrdən bəhrələnen müəlliflərə qarşı bizi “gözlənilməz assosiasiyalarla, sözlərin təkrarolunmaz ifadə paralellikləri ilə rastlaşdırın” [139] Məmməd Araz, Hüseyn Arif, Cabir Novruz, Musa Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı, Vaqif Bayatlı Odər kimi şairləri qoyurdu.

XX əsrin ikinci yarısında çağdaş Azərbaycan poeziyasında “Axı dünya fırlanır” (B.Vahabzadə), “Söylə, yadımdamı?” (H.Arif), “İllər və sahillər” (N.Xəzri), “Mən səni görmüşəm” (S. Tahir), “Ömür karvanı”, “Qanadlı qayalar”, “Atamın

kitabı” (M. Araz), “İnsan himnləri” (C.Novruz), “Addımlar, addımlar” (M. Günər), “Günlərin bir günü” (F.Qoca), “Yaxşı ki, sən varsan” (M.Yaqub), “Axşamlar, səhərlər” (M.İsmayıl), “Od heykəli” (Ə.Salahzadə), “Uzaq yaşıl ada” (V.Səmədoğlu), “Nəfəs” (R. Rövşən), “Xəbər gözləyirəm” (S.Rüstəmxanlı), “Gümüş yuxular” (N.Kəsəmənli), “Ağ saçların işığı” (E.Baxış) və i.a. bu kimi şeir kitablarında vətən mövzusu yeni poetik xarakteri ilə üzə çıxdı. Belə ki, M. Yaqubun “Ölsəm də qoynunda qoy ölüm ki, mən, Çürüyüm bir ovuc torpağın artsın!” [121, 3], yaxud M.Arazın “Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, Mamır olub, qayasında bitərdim” [13, 280] misraları əsl vətəndaşlıq lirikası yaradan bütün şairlərin yaradıcılığı üçün leytmotiv oldu.

XX əsrin ikinci yarısında vətən mövzusunun fəlsəfəsini əsas etibarilə aşağıdakı sosial-mənəvi istiqamətlər təşkil edirdi: a) ana torpağın gözəlliklərinin, doğma yurdun, tarixi keçmişinin, bu gününün tərənnümü ilə bərabər cəmiyyəti narahat edən problemlərin əks etdirilməsi; b) millətin qan yaddaşını oyatmaq, onu özünə qaytarmaq, kimliyini göstərməklə milli özünüdərk duyğularının gücləndirilməsi; c) eyni soykökə malik olan ikiyə bölünmüş bir xalqın ilkin olaraq mənəvi birliyinə nail olmaq və tarixin ədalətsizliyinə qarşı mübarizənin genişləndirilməsi; ç) xalqın qəlbindəki azadlıq, özgürlük hissələrini qanadlandıraraq, onun müstəqilliyinə nail olunması.

60-cı illərdə ədəbiyyata gələn nəsillərin yaradıcılığı poeziyamızın yeni keyfiyyət kəsb etməsində, fərqli ictimai məzmun daşıyaraq yeniləşməsində mühüm rol oynadı. Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Qoca, Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Musa Yaqub, sonra Vaqif Səmədoğlu, Məmməd İsmayıl, Ələkbər Salahzadə, daha sonralar Sabir Rüstəmxanlı, Ramiz Rövşən və nəhayət Vaqif Bayatlı Odər şeirlərində vətəndaşlıq keyfiyyətləri özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başladı, ictimai həyatın motivasiyası, bədii ifadəsi ilə bərabər, onların yaradıcılığında sosial şüur elementlərinin əksi nəzəri cəlb etməkdə idi. B.Vahabzadənin “Ey ana təbiət, de neyçin, niyə, Gülün budağında tikan bitirdin? Bulağın gözünü qotur keçiyə, Bulanıq suyunu ceyrana verdin?”[116, 70] misralarının sosial kontenti yaxın ünvanı hədəfə almış olsa da, əslində, fəlsəfi ümumiləşdirməyə

malik bu obrazlı misralar mahiyyətə daha qlobal xarakter daşıyır. Bu poetik-fəlsəfi qənaəti müəllifə onun mühitinin diktə etnəsinə baxmayaraq, şeirin daşdığı fikir yükü olduqca böyük miqyası əhatə edir.

X.Rza Ulutürkün “Davam edir 37, Daha kəskin, daha ciddi” [114, 25]” poetik qənaəti hansı kontekstdə deyilməsindən asılı olmayaraq məkan və zamana sığmır, milli olduğu qədər də bəşəri mənə kəsb edir. F. Qocanın “Biri qaçaq olub-mərd olub, Biri qoçaq olub-mərd olub. Bəs bu namərdlər haradandır? Bax bu mənə dərd olub!” [107, 155] poetik ağrısı ictimai düşüncəni “sapı özümüzdən olan baltalar”a yönəldir. Əli Kərimin Babəkin dili ilə “Orada mənsiz qalan qollarımla bir vuruşun ” [66, 26] nidasında da vətəndaşlıq motivləri aydın görünür.

XX yüzilliyin ikinci yarısında Stalin epoxasından sonrakı ictimai-siyasi ab-hava, bütövlükdə böyük imperiyaya məxsus cəmiyyətdə gedən yumşalma prosesləri Azərbaycan ədəbi mühitində də dirçəlişə səbəb oldu. Üstəlik, 1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda yaranmış Milli hökumət qan içində boğulandan sonra Quzey Azərbaycan güneyli fədai şairlərə də qucaq açmışdı. Süleyman Rüstəmin sevgi, həsrət dolu “Təbrizim”, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” kimi əsərləri yarandı və hər iki poetik nümunə “o taylı, bu taylı” Azərbaycan xalqının vətəndaşlıq duyğularının formalaşmasında önəmli rola sahib oldu.

Ədəbiyyatşünas alimlərdən Q.Xəlilov, Y.Qarayev, F.Hüseynov, B.Nəbiyev, T.Hacıyev, İ.Həbibbəyli, İ.Əbilov, Ə.Xəlilov, V.Yusifli, V.Əyyub, Ə.Hüseyni, V.Arzumanlı, Ə.Xələfli, G.Pənah, C.Yusifli, V.Həbiboglu, N.Qəhrəmanlı, Q.Kazımov, R.Məmmədli, A.Rüstəmov, Ə.Əsgərli, N.Rizvan, E.Quliyev, H.Həmidov və başqaları tərəfindən XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şeiri, o cümlədən, Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayıl yaradıcılığı vətəndaşlıq lirikası baxımından işıqlandırılsa da, bu lirikanın poetik-fəlsəfi aspektləri, fəlsəfəsindəki sosial kontent əhatəli və tam şəkildə öyrənilməmişdir. Halbuki, millətin milli təfəkkürünün yetkinləşməsində əhəmiyyətli dərəcədə rolu olan bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasına gətirdikləri yeni ab-hava Azərbaycan xalqının sosial şüurunun yetişməsində oynadıqları rol yetərincə analiz edilməyə layiqdir.

Buna görə də, poeziyasında mövzu və problematika bolluğu, obraz zənginliyi və kamilliyi, üslub təzəliyi və fərqliliyi aşkar görünən hər üç şairin yaradıcılığına daha bir cəhətdən yeni baxış təqdim edilməsi zəruriyyəti doğur. İstər kəmiyyət, istərsə keyfiyyətə sosial içerik baxımından yaradıcılıqları lazımınca araşdırılmayan M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl poeziyasının Azərbaycanda ictimai şüurun formalaşmasına göstərdikləri əhəmiyyətli təsir problematika olaraq daha ətraflı tədqiqini gözləyir.

Dissertasiyada M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikası a) yurd (vətən); b) azərbaycançılıq və milli birlik; c) bütöv Azərbaycan ideali istiqamətlərində fəlsəfi-poetik aspektlərdən işıqlandırılır. Onların yaradıcılığında Vətən hansı isə konkret bir məkan mənasını verən, müəyyən bir yerə işarə edən, ərazini göstərən, şairin məkana və zamana münasibətini tamamlamağa xidmət edən adi bir ifadə, sadə bir anlayış deyildir. Burada “Vətən” sözü obrazlı ifadədən xüsusi fenomenə çevrilir və vətəndaşlıq lirikasının tərənnümündə həqiqət axtarışlarına və həyatın mənasına yönəlir. “Yüz bülbül səsi də mənə versələr, Elsiz bir nəğməmi deyə bilmərəm,” [9, 121]–yazan Məmməd Arazın poetik lirikası bütövlükdə “Vətən” mövzusunun özündə birləşdirən Yurd fenomeninin təsiri altındadır. Vətəndaşlıq lirikası Məmməd Arazın nəinki yaradıcılığını, hətta şair və vətəndaş tək kimliyini yeni məzmununda formalaşdırır. O, öz vətəninin ecazkar təbiətini təsvir edən, vətənin gözəlliklərindən ilham alan nəğməkar bir şairdən tədricən vətəndaş–şairə çevrilir. M.Arazın yaradıcılığında Vətən bir məmləkət olmaqdan daha çox, şairin həqiqət ölçüsüdür. Şair öz vətəndaşlıq lirikasında vətənin bir parçasına çevrilir. Həmçinin S.Tahir və M.İsmayılın əsərlərində Vətən prioritet bir mövzudur. Bu sənətkarların şeirlərində yaşadığı dövrün hadisələrinə vətəndaş–şair münasibətinin qabarıq müşahidə edilməsi maraqlıdır. Hətta təbiət mənzərələri bəhs olunan şairlərin yaradıcılığında, sadəcə, təsvir və tərənnüm materialı kimi yox, vətəndaşlıq məsuliyyətini əks etdirmə vasitəsi kimi izlənilir. 60–90-ci illərin həyat gerçəkliklərini orijinal bədii mətnlərə çevirən hər üç şairin “altmışıncılar” nəsli içərisində əhəmiyyətli mövqeyi çoxşaxəlidir.

Ədəbiyyatşünas və tənqidçi Yaşar Qarayev M.Arazın “Həyatın və sözün rəngləri” kitabına yazdığı “Ön söz”də qeyd edirdi ki, günəşin işığı və istisi kimi insanın əsəbi və ağrısı da mənəvi zərrələrə çevrilib planetə, efirə yayılır. Ən etibarlı mənəvi yaddaşda–kosmosda bütün dövrlərin ağrı və əsəb impulsları–dalğaları yaşayır. Odur ki, sənətkar bütün dövrlərin ağrısını qəbul edə və bizə göstərə bilir. Böyük sənət əsəri də sənətkar dünyaya yayılan o ağrını və əsəbi səhsiz əbədi dalğada tutan zaman və poetik haraya çevriləndə yaranır.

Milli dəyərlərdən kənar qalan şair vətəndaş ola bilmədiyi kimi, onun yaratdığı poeziya nümunəsi də vətəndaşlıq lirikasının daşıyıcısı ola bilməz.

Hər bir vətəndaş hansı peşə sahibi olmasından asılı olmayaraq, hər şeydən əvvəl bir şəxsiyyətdir. Bu şəxsiyyətin arzu və istəkləri, ideya və mübarizə əzmi, sevgisi və nifrəti onun milli kimliyindən sonra motiv qazanır. Bədii fikrin bütün çalarlarında ümumbəşərlik milli kimliklə paraleldir. Lirik bir düşüncə nə qədər sentimental məzmun daşısa da, bütün yollar nə qədər Romaya aparsa da, təfəkkür tərzləri həmişə və hər yerdə poetik fikri tamamlayan, onun amalında təzahür edən xəlqi məzmundan çıxış edir.

M.Arazın xalq poeziyası ilə bağlılığını göstərən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sona Vəliyeva yazmışdır: “Xalq dilinin, həyatının sadə tərəvəti M.Araz poeziyasında dünyanın Şərqi və Qərbi poeziyasına tanışlığından sonra belə, yenə bütün münasibətlərin fəvqündə xalq poeziyasına qayıdışın üzərində dayanır. Anasından eşitdiyi bayatların axıcılığı, ritmi, aşiq şeirləri, dastanların yaddaşlara köçmək axıcılığı poeziyasının yaradıcı üslubuna çevrildi” [51,10].

Əvvəlcə lirikasında daha çox “xalq” ləksinin arxetipləşdiyi S.Tahir yaradıcılığında bu mövzunun necə mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna diqqət edək. Baxmayaraq ki, S.Tahirin “Vətən”, “Danışır Vətən”, “Savalan”, “Ərdəbil”, “Ərk qalası”, “Urmiyə gölü” və başqa bu kimi şeirlərində tərənnüm, təsvir, ya da poetik müraciət obyektini olaraq bilavasitə vətən və vətənin bir parçası götürülmüşdür. Bununla belə, S.Tahirin “Xalq” şeiri şairin bütün yaradıcılığı üçün leytmotiv sayıla bilər.

Hamı xalq adından danışsın, ancaq

Xalqın inamına inamı varsa.

Dünyada ən güclü adam olacaq

Kim onu özünə inandırarsa [111, 33].

Bütövlükdə şeirin ideyası oxucunu düşündürür, şairin diktə etdiyi fikrin özü gücə, enerjiyə çevrilir. İnanırsan ki, həqiqətən də, xalqına güvənən və xalqın güvəndiyi insan güclüdür.

Şeirin sonrakı bəndləri bu leksemin semantikasını daha da dərindən açır, mahiyyətini ortaya qoyur, eyni zamanda, bütün bunlar poetik dillə olduğundan xalq obraza çevrilir. Şair öz müşahidələrində səmimi təsir bağışlayır. Şairin təbirincə desək, xalqı soyub-talayanlar, pis günündə köməyə xalqı çağırır. Çətinə düşəndə hamı boğazacan bu “səngər xalq”ın içində gizlənir, amma elə həmin adamlar da vəzifə alanda, onu ucaldan xalqa yuxarıdan aşağı baxır, hətta ona minnət vurmaqdan, qəzəblənməkdən çəkinmirlər:

Xalq ümid deməkdir, gələcək demək,

Ümitsiz nə varsa, ondan uzaqdır.

Dünyada hər bir şey ölüb gedəcək

Heç zaman ölməyən dünyada xalqdır [111, 33].

S.Tahir “arzusu, ümidi, düşüncəsi, hətta pıçılıtsı, zənni belə haqq” olan xalqın böyüklüyünün ölçüyə gəlmədiyini, xalqın dünyada ən böyük dahi olduğunu dilə gətirir, poetik bir məntiqlə: “Çünki nə yaratsa, o da xalq olur” [111, 33],–deyə xalqın özündən böyüyünü yarada bilmədiyini söyləyir. Ancaq nadan münasibət şairi üzür, bir çoxlarının xalqa yuxarıdan aşağı baxması, “çiyindənən aşağı duran kiçik adamları xalq bilməsi” onu incidir. Şairin düşüncəsinə görə, əslində, “xalq” deyəndə insan aşağı yox, yuxarı baxmalıdır:

Xalqı görmək üçün xalqdan uca yox,

Sən xalqdan aşağı durasan gərək [111, 34].

Yuxarıdakı abzaslarda deyildiyi kimi əgər xalq mövzusunda S.Tahirin bir neçə şeiri həsr olunubsa, başqa sözlə, ayrı-ayrı şeirlərdə bu mövzu bütöv, külçə şəklindədirsə, Məmməd Arazda xalq, millət anlayışı modifikasiya edilir, formaca çoxşəkillidir, şeirləri boyunca səpələnmişdir. Belə ki, əslində, M.Arazın “Nobel

mükafatı”, “Professor Gülə məktub”, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Azərbaycan–dünyam mənim” kimi neçə-neçə şeirində əsas obraz xalqdır. M.Araz poeziyasında S.Tahir yaradıcılığında olduğu kimi lirik “mən” xalqla müqabil tərəf olaraq bilavasitə həsb-halda deyil. Burada xalq “poetik səhnədə” üzdə yox, pərdə arxasındadır. Oxucuya görünür və sanki əsas rolda deyil, amma bunsuz da “poetik tamaşa” heç cür baş tutmazdı.

M.Araz yaradıcılığında ən yaxşı nümunələrdən sayılan “Oxuyan Təbriz” şeirində Təbriz Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının simvolu olaraq mənalandırılmışdır.

...Gərək dil susanda əllər danışa,
Əllər bağlananda dillər danışa,
Elə danışalar ellər danışa...
Dəli gülüşlərim ağlar başımda,
Təbriz oxuyurdu dağlar başında [13, 269].

Dəli gülüşlərlə oxuyub–ağlayan (“Ağlar–güləyən” təxəllüsü ilə yazan M.Ə.Sabiri yada salaq!) Təbriz–“qayalarda bitən bir çiçək... çiçəklərin içində qaya” olan ikiyə bölünərək, bir-birindən ayrı düşmüş Azərbaycan xalqını təmsil edir.

Əgər M.Arazın “Kimin alın təri, ürək qanını Mükafat verirsən kimin adından” [6, 40] deyə poetik etirazını gördüyümüz “Nobel mükafatı” şeirində Azərbaycan haqqı tapdanan xalq obrazındadırsa, şairin “Sağıb, sorub, Sonra yorub qısır inək kimi, Biz onu satmaq istəyirik, Ölü dənizlər muzeyinə atmaq istəyirik” [10, 268] poetik harayı ilə sərgilənən “Professor Gülə məktub” şeirində xalq özü bir növ ittiham obyektinə çevrilir.

M.Araz şeirində “Qorxuram haqq bizə arxa çevirə; ...Xalq öz qəzəbini xalqa çevirə... Seçək “biz” olandan “biz” olmayanı... Bir süfrə başında iki sözümüz Bir ola bilmirsə, ta nəyik belə?.. Biz niyə bu günə düşdük, ay dədə?!” [12, 276] və “Qorxuram ki, sına millət, ağlama” [12, 256] qorxusu, “Bu millətə nə verdik ki?” [13, 590] sualı, nəhayət, “Səninləyəm, yatmış vulkan, səninləyəm” [12, 261] kimi poetik “silkeləmə”si ilə xalq özü, nəhayət “Töküb namusunu it qabağına Düşməni qabağından qaçan “kişilər” [12, 298] poetik “silləsi” ilə xalqın bir parçası olan

“Düşmən qabağından qaçan “kişilər” məhşər ayağına çəkilir. “Vətən, mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Əsgər oğlu”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Babək qılıncı”, “Qoruyun dünyanı” kimi şeirlərdə müəllif sətiraltı olsa da, xalqa üz tutur, bu şeirlərin qəhrəmanı, əslində, xalqdır:

Azərbaycan–mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
«Azərbaycan» deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər [7, 37].

“Mən oddan törəmiş nar dənəsiyəm” [64, 317] deyən M.İsmayıl lirikasında da “xalq” məhfumu M.Araz şeirində olduğu kimi əksər halda vətən “pərdəsi”nin arxasından boylanır:

Mənim pisliyim də, yaxşılığım da
Sənin ayağına yazılır, Vətən [64,317].

Bu misralar lirik “mən”in vətəni ilə bərabər xalqına da aiddir.

Burada ədəbiyyatşünas V.Əyyubun M.İsmayıl barəsində yazdığı “Yoxluqdan Varlığa səfər” adlı məqaləsinə müraciət etmək istərdik: “A.Blok deyirdi ki, pis adam yaxşı şair ola bilməz. Dəfələrlə şahidi olmuşuq: şair yüksək vətəndaşlıq qayəsindən uzaqdırsa, sosial-mənəvi ağırlara yaddırsa, insani dəyərlərə sadıq deyilsə, heç bir oynaq qafiyə, dəbdəbəli obrazlar, vətənsəvərlik, insansevərlik haqqında bəlağətli cümlələri onun mənəvi kasadlığını pərdələyə, oxucunu səmimiyyətinə inandıra bilmir. M. İsmayıl yaxşı insan olduğu qədər yaxşı şairdir. Onu şəxsiyyət kimi güclü, vətəndaş kimi qeyrətli, şair kimi istedadlı edən amillər yaradıcılığında bədii əksini tapıb. II Dünya müharibəsinin gətirdiyi yetimlik, səfalət girdabından övladını bacardığı qədər qorumağa çalışan ana qeyrəti və namusu, böyüdüüyü mühitin əxlaqi dəyərlər toplusu, işığa can atan otlar kimi yaşamağa, sabahlara, uğurlara inadkar can atımı, bir də Tanrının verdiyi istedad M. İsmayılı yaxşı insan və yaxşı şair edib” [36].

“Gözümü açanda gördüm Arazam, Yarım bu taydadır, yarım o tayda [64, 332] təsirli misraları ilə M.İsmayıl təsirli misralarla Güneyli, Quzeyli vətəninin qəmgin

portretini yaradır, eyni zamanda mənsub olduğu xalqın obrazını vermək istəyir; yarısı “bu tayda”, yarısı “o tayda” əsrlərin ayrılıq əzabını yaşamaqda olan “Bir ömrü beş yerə bölünən Vətən” [64, 332] şairin xalqıdır və o da eynən “Birlik arzusuyla oyanar hər gün” [64, 332].

Göründüyü kimi hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasında “vətən” və “xalq” məhfufları bu və ya digər şəkildə biri-biri ilə çülğəşmiş, qaynayıb-qarıxmışlar,– başqa sözlə, bir qədər obrazlı desək, tərəzinin eyni gözünün pərsəngidirlər.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikası həm forma, həm məzmun cəhətdən xalq yaradıcılığından gəlmə elementlərlə zəngindir. Bu şairlərin yaradıcılığında xalq yaradıcılığı problemi tamamilə yeni kontekstdə əksini tapır. Folklordan, şifahi xalq ədəbiyyatından–qəhrəmanlıq dastanları və qəhrəmanlıq nağıllarından, bayatılar və əmək nəğmələrindən, daha çox aşiq ədəbiyyatına xas qoşma və gəraylılardan gələn poetik ştrixlər hər üç söz ustasının ədəbi irsində üstünlük təşkil edir. Şifahi xalq ədəbiyyatından ən çox qaynaqlanan da bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasına aid şeirləridir. Onlar xalq yaradıcılığından özünəməxsus şəkildə bəhrələnmişlər. Ancaq onların vətəndaşlıq lirikasında oxşar və fərqli cəhətlər də mövcuddur. Belə ki, bu tip poetik nümunələr sözügedən şairlərin ən yaxşı şeirləri sırasında olmaqla onların yaradıcılığında həm forma, həm məzmun cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

M.Arazın “Məmməd Aslana” adlı məşhur şeiri aşiq poeziyasının bir növü olan qoşma janrında yazılmışdır:

...Bəxtimə bir yazı qurumu dəydi,
Taxtımə iki əl qırımı dəydi,
Gözümə bir Araz şırımı dəydi,
Yüz Araz töküldü gözümdən mənim [11, 260].

“Yazı qurumu” deyərəkən Gülüstan, Türkmənçay müqavilələrini nəzərdə tutan şair “Taxtımə iki əl qırımı dəydi” ifadəsində İran və Rusiyanın Azərbaycanı Araz çayı sərhəd olmaqla öz aralarında bölməsini ürək ağrısı ilə oxucusuna çatdırırdı.

M.Arazın “Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, Mamır olub qayasında bitərdim” [5, 46] misraları ilə məşhur olan şeirində ənənəvi qoşma janrının qaydaları ilk bənddə

pozulmuş olsa da, əslində, forma etibarilə bu şeirin də mayasında “qoşma”nın dayandığı aşkardır.

M.Arazın şifahi xalq yaradıcılığına, folklorla bağlılığı təkcə onun vətəndaşlıq lirikasında özünü göstərmir. Bu bağlılıq bütövlükdə M.Araz yaradıcılığına xas olan bir hadisədir. Belə ki, şairin qoşma və gəraylı formasında yazılmış “O qızı görəndə bulaq başında, Qəlbimdə kükrəyən bulağı gördüm” [9, 112], “Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim, Duman, salamat qal, dağ, salamat qal” [13, 84], “Səndən mənə bir ömürlük xatirə, Məndən sənə nə qalacaq, nə bilim” [13, 256], “Ana yurdum hər daşına üz qoyum, Hər dərəndə çaldığım saz yaşayır” [13, 287], “Nə erkən sənə dən düşdü, Ağarma saçım, ağarma!” [13, 27] misraları ilə başlayan “Bulaq başında”, “Əlvida, dağlar”, “Nə bilim”, “Ana yurdum...”, “Ağarma saçım, ağarma!” və s. kimi neçə-neçə şeiri ruh, dil etibarilə olduqca xəlqi və ürəyə yatımlıdırlar, bir xalq mahnısı kimi bu gün də aşiq və xanəndələrimiz tərəfindən oxunmaqdadır.

Ədəbiyyatşünas Cəlal Abdullayev də Məmməd Arazın vətəndaşlıq lirikasında məhz xalq və aşiq yaradıcılığının janrlarından sayılan bayatı, gəraylı, qoşma formalarında yazılmış çoxlu nümunələr olduğunu nəzərdə tutaraq yazmışdır: “M.Araz poeziyasını illər keçdikcə xalq şeir nümunələri kimi durula-durula, cilalana-cilalana özünün müasir və aktual ruhu, məzmunu və xəlqi mahiyyəti ilə gələcəkdə yaşamağa qadir ola biləcək poetik bir istiqamət kimi qiymətləndirmək mümkündür” [1, 225].

“Mən vətən deyirəm, gözlərim dolur, Məgər sən göz yaşı olmusan, vətən?!” [16, 231] deyən vətən həsrətli şair Söhrab Tahirin vətəndaşlıq lirikasını əhatə edən şeirlərinin böyük bir qismi qoşma şəklindədir (“Düşdü”, “Oyandı”, “Mənim”, “Görmüşəm”, “Oldu” və i.a.).

Azadlıq çağırıdım hər addımbaşı,

Bu yolda durmuşam dünyaya qarşı,

Azadlıq eşqimlə daim yanaşı

Beş qulac sabunlu kəndir görmüşəm [16, 441].

“Savalan” poetik nümunəsi xalq şeiri üslubunda yazılmış mətnlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Şair həsrət qaldığı doğma vətəninin simvolu tək tərənnüm

etdiyi,— qayasından salxım-şüşə buz kimi sallanmaq və quzu olub daşlarını duz kimi yalamaq istədiyi, zehli, düyün, kəmər, çil qayalı, “bal pətəyi siz taya, şələləsi biz taya” [16, 293] olan, “Nə olacaq, görən bizim Bu dağların axırı, Dağlar var ki, bir ağrıdan Dünya boyu bağırır” [16, 294] deyərək “...dünya dağlarının ən gözəli, ağrı.., ağsaqqalı, fağırı” [16, 294] bildiyi əlinin çatmadığı Savalan dağına o taydakı xalqından muğayət olmağı tapşırır. Belə bir formanın (gəraylı ilə bayatı sintezinin) şeirə gətirdiyi gözəllik isə obrazlılıqla birləşib göz oxşayır:

Duman olsam, qarış-qarış
 Biçilərəm boyuna.
 ...Günəş olsam, çevrilərəm
 Sənin çiçək toyuna,
 ...Çiçək- çiçək, ətir- ətir
 Dol ruhuma, beynimə.
 Mən qalmadım, heç olmasa
 Sən qal xalqın qeydinə,
 Savalanım, Savalan [16, 294].

Keçmişə müraciət, folklora meyil yaxın sələflərinə rəğmən M. İsmayılın vətəndaşlıq lirikasında daha qabarıqdır. “Koroğlu nəre çəkir” (“Xəzri gilavar arası” şeiri), “Bu sənin ömrünün Koroğlu dövrü” (“Bir də keçməyəcək ələ bu anlar” şeiri) kimi ifadələr M. İsmayılın çoxdur. Şairin “Babaların əmək nəğmələri” silsiləsindən olan şeirləri bu mənada diqqəti çəkir. “İşlə, kotanım, işlə”, “Xırman aç, vəli sazla”, “Dən gətir hey, dən gətir”, “Ah, bu saralan zəmilər” və b. belə şeirlərdəndir.

“İşlə, kotanım, işlə” şeirində qədim əmək nəğmələrindəki xəlqiliyi və axıçılığı görürük: ”Dədə Qorqud saz tutar, İşlə, kotanım, işlə! El-oba avaz tutar, İşlə, kotanım, işlə!” [64, 340].

Koroğlu nəreli yurdunu öyən şair Vətənin Kür çayını onun Misri qılıncı kimi mənalandırır. Amma yolumuzda keçəl Həmzələrlə mübarizənin də qaçılmaz olduğunu göstərir:

...Qırat da bir atıydı,
 Təpələrdən yel kimi,

Dərələrdən sel kimi
 Yolların qanadıydı.
 ...Hələ keçilməz bərə,
 Hələ keçəl Həmzə var [64, 351].

Əzizləmələr (“Dağda darılar, Sünbül saralar, Qoca qarılar Bu balama qurban”) formasından M.İsmayıl özünəməxsus şəkildə bəhrələnir: “Mərdlik nişanı, Eşqin əzəli, Əsrdən əsrə At üstə gəlib, Koroğlu burda Nərə çəkibdir, Misri qılıncı Kürə çəkibdir” [64, 350].

Filosof, tərcüməçi A.Aslanov Aristotelin (e.ə.384–322) “Poetika” (“Poeziya sənəti haqqında”) kitabına yazdığı ön sözdə yaradıcı şəxsiyyətin kimliyinin, onun vətəndaş mövqeyinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə çarpdırmaq üçün böyük yunan filosofunun “Etika” əsərinə müraciət edərək bildirir ki, “Nikomax etikası”nda Aristotel bədii yaradıcılığın mənşə və inkişafı məsələsindən bəhs edərək yazır: “Yaradıcılığın prinsipi yaradılan predmetdə deyildir, yaradıcı şəxsiyyətdədir, çünki sənət nəyin mövcud olması və ya zərurət əsasında yaranmasına, həmçinin təbiətə nəyin mövcud olduğuna toxunmur” [15, 16]. Göründüyü kimi, qədim yunan filosofu yaradıcılığın əsas prinsipini yaradıcı şəxsiyyətdə görür. Bu mənada tədqiq obyektimiz olan şairlərin yaradıcı şəxsiyyət olaraq nə cür formalaşdıqlarını nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

M.Araz ömrünün əhəmiyyətli hissəsini “Azərbaycan təbiəti” jurnalında işləmişdir. Doğma vətənin təbiətini mühafizə etmək üçün onun çoxlu sayda publisistik yazılarla necə haray qaldırdığı, həyəcan təbili çaldığı yalnız yazdığı məqalələrində deyil, həm də təbiətlə bağlı müxtəlif şeirlərində də aşkar görünürdü. Bu amil şairin şeir yaradıcılığında təbiət mövzusunun geniş yer tutmasına əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir. Təbiətin tarazlığının pozulmasına qarşı yazdıqları, eləcə də şeirlərində qopardığı ekoloji haray bu təsirin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

M.Arazın (“Qarabağın bahar bəxti”, “Təbiətin səsi eşidilirmi?”, “Nə itiririk, nə aparırıq”, “Təbiətin intiqamı yaman olur” və s.) jurnalda dərc edilən onlarca məqaləsi

ilə birgə onun kitablarında çap olunmuş neçə-neçə şeiri də (“Muğanın şikayəti”, “Şəhərdən köçən təpə”, “Professor Gülə məktub”, “Palıdın şikayəti” və i.a.) şairin Azərbaycan təbiətinə vətəndaş münasibətinin bir dərgi çərçivəsində məhdudlaşmadığına dəlalət edir.

Bu baxımdan şairin “Professor Gülə məktub” adlı şeirini Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının ən parlaq nümunələrindən biri hesab etmək olar. Maraqlı struktura, poetik quruluşa malik olan bu şeir vətəndaşlıq lirikasının şedevrlərindən sayılmağa layiqdir.

Vətəndaş şairin ürək ağrısı ilə: “Xəzərdən sahilə qızıl dartır, gülab tökürük, sahilədən Xəzərə zəhər axıdıb, çirkab tökürük, ...Xəzər Xəzər olandan sağılır qızıl inək kimi, Sağıb, sorub, sonra yorub, qısır inək kimi Biz onu satmaq istəyirik, Ölü dənizlər muzeyinə atmaq istəyirik” [11,135] harayı ən yüksək kürsülərə, mərtəbələrə ünvanlanmışdır:

Biz bağların barını
Ömürlük dərsək,
Gələcək nəsilə
Quru ağac versək,
Adımızı, ruhumuzu
Çəkərlər dara.
Sümüyümüzü yığıb
Qoyarlar toplara [13, 138].

Manifest xarakterli ““Azərbaycan” deyiləndə ayağa dur ki, Füzulinin ürəyinə toxuna bilər” [13, 272], ”Azəri torpağı son kəfənimdi, Doymaram bu qara bezimdən mənim” [13, 150], “Neylədim Vətəni sevmək naminə, Ucaltmaq naminə elədim ancaq” [13, 162] kimi poetik parçalar göstərir ki, “Ürəyimsiz kəlmə yazan deyiləm” [13, 280] deyən şairin lirikası Vətən mövzusunda yeni çalarlar gətirmişdir. Şair “...bəsimdi... Qapımda küləyin əsibdi, Vətən” [13, 408],–deyə Vətənin bu “mükafatını” özü üçün yetərli sayır.

M.Arazın vətəndaşlıq lirikası, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Tarixçi alimə”, “Vətən desin”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Nobel mükafatı”, “İlhamım” və b.

şeyrləri Azərbaycanda milli poetik təfəkkürün dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Onun “Araz yadıma düşüb”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Bu gecə yuxumda Arazı gördüm”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Oxuyan Təbriz” kimi şeyrlərində də “şairin... lirik qəhrəmanının hansı amallarla yaşadığının parlaq bədii təcəssümü ilə qarşılaşırıq” [35] və gözümüz qarşısında qəlbi öz lirik “mən”i ilə birgə döyünən vətəndaş bir şair obrazı canlanır.

M.Arazla, demək olar ki, eyni vaxtda ədəbiyyata gəlmiş S.Tahirin vətəndaş şair şəxsiyyəti çox erkən formalaşmağa başlamışdır. Hələ altı yaşında ikən onun ailəsi sürgün həyatı yaşamağa məruz qalmışdır. Tudəçi-demokrat atası Əbülfəz İranın Kirmanşah şəhərinə sürgün edilmiş, gələcək şair körpə yaşlarından sürgün həyatının acı məşəqqətlərini dadmalı olmuşdur. Uzun illər nəzarət altında qalan ailədə böyüyən şair uşaqlığından zəhmətə qatlaşmalı olmuş, məktəb yaşlarından ingilis şirkətinə məxsus zavodda ağır işlərdə işləmişdir. Şair gəncliyindən atasının yolunu davam etdirmiş, Cənubi Azərbaycanda başlamış milli-azadlıq hərəkatına qoşularaq Seyid Cəfər Pişəvərinin yaxın silahdaşları ilə birgə çalışmışdır [91, 22]. S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Güney Azərbaycanında baş verən inqilabdan (1946) sonra S.Tahir “başını qızıl etmək üçün” “qızıl Bakıya” gəlmişdir. Məqsəd hərbi məktəb oxuyub, zabit kimi müstəqil Azərbaycan ordusunda xitmət etməkdə. Lakin inqilab məğlub oldu. Bir çox böyük arzular kimi gənc Söhrabın da istəyi həyata keçmədi. Bununla belə, S.Tahiri Şimali Azərbaycanda şərəfli bir ömür gözləyirdi; öz fəaliyyətini davam etdirən şair həyatının qalan hissəsini şah rejiminə qarşı mübarizəyə həsr etmişdir [91, 24].

Bu mənada S.Tahirin yaradıcılığı həyat və fəaliyyətinin aynasıdır. Buna görədir ki, onun vətəndaş kimliyi az qala hər şeyində bütün məziyyətləri ilə boy verməkdədir. “Danışır Vətən”, “Mən”, “Vətən”, “Daha”, “Təbrizi gəzirəm”, “Savalan”, “Sərhəd”, “Öləndə” və başqa onlarla şeyir bu qəbildəndir və şairin arzu, ideya və ideallarını poetik şəkildə sərgiləyir. Nə qədər ağır olsa da, S.Tahirin özü haqqında dediyi, şair təxəyyülünün məhsulu olan “Bölünsün bir xalqın şairi iki” düşüncəsi həyatda doğru çıxdı:

Öləndə kəfənim ikiqat olsun,

Ruhum o taydadır, qəbrim bu tayda.
Dözümlü xalqıma heykəl qoyulsun
Ortadan qurumuş bir dəli çayda.

Tabutum üstündə oynasın xəzan,
Bölünsün bir xalqın şairi iki.
Ayrı bacıların göz yaşlarından
Mənə iki tayda bir qəbir tikin [16, 416].

Ömrünün sonlarında iki cərrahi əməliyyatla ayaqları amputasiya olunan şair ikiyə bölünmüş xalqının taleyini sanki cismən yaşadı:

Ağlaya bilmirəm, gözüm bişibdir,
Susmaqdan ağızımda dilim şişibdir.
Mənə öz qəfəsim vətənləşibdir,
Daha qəfəsimi açın, əlvida [16, 423].

Şairin “qəfəsi” açıldı, o, “əbədi azadlığa” qovuşdu, “ikili taleyinin” ikincisini—əbədi dünyasını “yaşamağa” başladı. S.Tahirin ikili taleyi bədbin sonluqla qurtarsa da və şair o günü özü görməsə də, ölməz ruhu “ortadan qurumuş bir dəli çayda” dözümlü xalqına heykəl” qoyulacağı günə təşnədir.

Diqqət etsək, görərik ki, ”Məndən ötdü, qardaşıma dəydi“ şeirində ”məndən ötdü...“ qəzasının “topa dönüb, Səttarxanın tifaqına yaman” dəyməsini [13, 163], ”o məstliyinin baş fırladan havasından qopan daş”ın [13, 163] “Azərbaycan torpağında Araz boyda şırım” açmasını [13, 163] həmvətənlərinə acı-acı nəql edən M.Araz poeziyadakı silahdaşına nisbətən mövzuya başqa yolla yanaşır,—həm də, bu “ikili taleyi” doğuran səbəblərin poetik-publisistik şərhini verməyə çalışır.

Azərbaycan şeirinin başqa bir görkəmli nümayəndəsi M.İsmayıl da asan həyat yolu keçməmişdir. O, alman-sovet müharibəsində itkin düşən atasından sonra başsız qalan ailədə, tək ananın himayəsində böyümüşdür. Uşaqlıq illərinin ağırları şairin qəlbində o qədər dərin iz buraxmışdır ki, sonradan həyatının xoş günləri belə həmin acıları ona unutdura bilməmişdir.

V.Əyyub yazır: “Biz şairin uşaqılıq illərinə həsr edilmiş şeirlərində onu aclığın, ölümün əjdaha ağzından qoparan dul anasından, gözəl almadan, bir də təpəl qoyundan davamlı söz açdığının şahidiyik.

Vaxtınız olanda sızın bir məni,

Bir görün nəyəm?

–Ana çörəyiyəm, alma şirəsiyəm, qoyun südüyəm.

Burada ana çörəyi, alma şirəsi, qoyun südü mifik, nağıldan gələn obrazlar deyil, real, müharibə dövrü uşağının yaşamını təmin edən, onun gələcək yolunu, mənəvi dünyasını, üz tutduğu dəyərləri müəyyənləşdirən həyati obrazlardır. Bununla belə, onlarda “Dədə Qorqud”umuzdan gələn “ana südü, dağ çiçəyi”nin, “Məlikməmməd”dəki sehrli almanın, nağıl qəhrəmanını zülmət dünyasından qurtaran ağ qoçun şair yaradıcılığına verdiyi (ilk baxışda gözəgörünməz, mətnin alt qatında gizlənən) bədii gücün də payını görmək lazımdır” [36].

M.İsmayılın XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında, redaktorluq etdiyi “Gənclik” jurnalı isə onun vətəndaş olaraq bir növ kimlik vəsiqəsi oldu. Jurnalda “müəlliflərin mövqeyi jurnalın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər” yazılmışdı, amma, bu nəşrin mövqeyi şair-redaktorun vətəndaş mövqeyi ilə tam üst-üstə düşürdü.

Tənqidçi Cavanşir Yusifli bu barədə yazır: “Onun “Gənclik” jurnalındakı və Azərbaycan dövlət televiziyasındakı qaynar fəaliyyəti indi də unudulmur. Azərbaycan mədəniyyətini bütün çalarları, çeşid və layları ilə təqdim etmək, insanlara ürəyindəki sözləri, qarşılaşdığı problemləri, həm də bir fərd kimi arzu və istəklərini söyləmək imkanı yaratmaq, xüsusən “Gənclik” jurnalında cəmiyyətimizin sosial problemlərini bütün ağrı-acısıyla araşdırmaq, uzaq repressiya illərinin insanlara, ailələrə, bütövlükdə cəmiyyətə vurduğu zədələrin, ağrı və dərdlərin qaysağını qoparmaq, bu hadisələrin hamısına dövrün pafosunu aşan ciddi nəzərlərlə baxmaq... Məmməd İsmayılın fədakar əməyi, ictimai xadim kimi ciddiliyi hesabına başa gəlirdi” [124, 132].

M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikasında da eynən yaradıcılıqlarını tədqiqat obyektinə kimi götürdüyümüz digər iki şairdəki kimi ən çox “Vətən”, “Araz” “ana” deyimləri

arxetipləşib: “İşdi yalan söyləsəm, Çıxart yalanı, qürbət. Bircə Ana-vətənmiş, Yerdə qalanı, qürbət...” [64, 155], yaxud, “Qıvrıla-qıvrıla bir gürzə kimi Əsrin ovsununa yatıb Araz da” [61, 24], yaxud da, “Səni duymaq üçün, Vətən torpağı, Qoynundan kənara çıxmalıymışığıq [64, 316] və i.a.

V.Əyyub M.İsmayılın “Yoxluqdan varlığa” kitabı haqqında yazdığı məqaləsində şairin yaradıcılığında arxetipləşmiş “qürbət” leksemini belə təhlil edirdi: “Qürbət onun üçün yalnız məsafə uzaqlığı deyil. Müasir texniki vasitələr, nəqliyyat növləri hər cür məsafə uzaqlığını az zaman içərisində yox etməyə qadirdir. Məhz daşını-torpağını sevdiyi, havasını udduğu, insanları ilə ünsiyyət bağladığı, taleyinə yanaraq uğrunda döyüslərə atıldığı Vətəndən ayrı düşmək onu qərribə çevirir [36].

Şairin yaradıcılığının cövhərini təşkil edən “Mənim qara günüm burda yox, naşı, Orda Türkmənçayda, Çaldırandadır” [64, 332] və ya “Gözümü açanda gördüm Arazam, Yarım bu taydadır, yarım o tayda” ([64, 332] “Gözümü açanda gördüm Arazam”) misraları ilə səsleşən daha bir neçə misal çəkib, onunla M.Araz və S.Tahir arasındakı poetik qan qohumluğundan danışmaq olar:

Bəsdı, guruldadıq– gah el, gah vətən,
 Uzaqdan söz qoşduq bəsdı, Təbrizə.
 Başını sallayıb işini görən
 İşlək qarışqalar nə deyir bizə ?! [64, 354]

Bəndin ikinci beytində şair ikiye bölünmüş bir xalqın şair övladı olaraq sanki “nə etməli?” sualına cavab verir, böyük M.Ə.Sabirin “İş görəcək yerdə söz əzbərlərik, Aşiqik ancaq quru, boş söhbətə” [100, 202] tənəsindən nəticə çıxarıb, xilas yolunu konkret iş görməkdə axtarır. Göründüyü kimi, “Dayanıram İnqilabla səltənətin Kəşişdiyi Xiyabanda” [111, 14], yaxud “Mənim qollarımı iynə-sap edin, Tikin Astaranı biri-birinə. Çayları, yolları, iynə-sap edin, Tikin Culfaları biri-birinə.” [110, 5] deyən S.Tahirdən fərqli olaraq M.İsmayıldan gətirdiyimiz nümunələrdə inqilab, çağırış elementləri yoxdur, o, situasiyanın, mövcud vəziyyətin təsvirini verir, yurdun “o tay, bu tay lətifəsini” (S.Tahir) poetik boyalarla: “Coşqun şəlalələr, dilli

bulaqlar Əbədi fəryadmı, naləmi oldu?.. Nifrət o günə ki, o zamana ki, bir qəlbin iki cür aləmi oldu...” [61, 27],–deyə nəzmə çəkir və acı taleyi ilə sanki barışdığına görə o taylı qardaşını ürək ağrısı ilə: “Qəzəbdən saçının ağı da yanmış, Təbrizin övladı beləmi oldu?!” [61, 27],–deyə məzəmmət edir.

M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikasına daxil olan əksər şeirlərində kəskin publisistik ruh nəzəri cəlb edir. Onun cənub həsrətli poetik mətnlərini şeirlərindən birinin adı– “Ümiddən asılan qılınclar” la ümumiləşdirmək olar.

“Həqiqət toplanmış biliklərin kəmiyyətində deyil, daha dərinədir. Yeni bilikləri üst-üstə yığmaq lazım deyil, köhnəni şərh etmək, bir sözün mahiyyətinə varmaq gərəkdir. Sənət informasiyanı qoruyub ötürməkdə ən qənaətcil və kompakt bir qabiliyyət, bir yoldur” [134, 27]. Y.M.Lotmanın “Bədii mətnin nizamı” əsərindən gətirdiyimiz bu sitatı improvizə və interpretasiya etsək, həm də öz mövzu müstəvimizə köçürsək, belə anlaşılır ki, çoxlu şeir yazmaq, “məhsuldar olmaq” əvəzinə, insanların qəlbinə və beyninə təsir edən, dillər əzbərinə çevrilən şeirlərin qayğısına qalmaq lazımdır. Hər bir oxucuya onun başa düşdüyü qədər bədii informasiya verən “bizim” şairlərin yaradıcılığı göstərir ki, onlar daha çox keyfiyyətin qeydinə qalmaq barədə düşünmüşlər.

Hər bir poetik əsər şairin qəlbinə hakim olan qüdrətli bir fikrin məhsuludur. Mərhum tənqidçi A.Məmmədov çex yazıçısı Yozef Rıbakdan belə bir sitat gətirir: “Bütün həyatı boyu şairin hər şeiri, hər kitabı özünün və başqalarının yazdıqlarından heç nəyi təkrarlamadan yeni bir şey başlamaq, yeni bir şeyin əsasını qoymaq cəhdidir” [139]. Təbiətə şair olmayan şəxsin ağına gələn fikir nə qədər dərin, nə qədər həqiqi və hətta müqəddəs olursa-olsun, onun əsəri saxta və cansız olacaq, kimsəni inandırmayacaq. V.Q.Belinski “Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında” məqaləsində düzgün olaraq qeyd edirdi ki, incəsənət mücərrəd fəlsəfi və xüsusən düşünülmüş ideyaları yaxına buraxmır,– o yalnız poetik ideyaları qəbul edir, poetik ideyalar isə sillogizm, ehkam, qayda deyil, canlı ehtirasdır, pafosdur [21, 95].

Şairin şəxsi həyatı onun yaradıcılığından ayrı deyildir. Onun yaratdıqları həm də şəxsiyyət kimi onu səciyyələndirir. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın bir vətəndaş olaraq formalaşması onların yaradıcılıqlarına bilavasitə təsirini göstərmişdir. Mənsub

olduqları mühitin rolu danılmaz olsa da, əslində, şair olaraq onlar özləri özlərini yaratmışdılar.

Göründüyü kimi, tərənnüm elementləri çox az müşahidə edilən hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasında, ələlxüsus da, M. İsmayılın Güney Azərbaycanı ilə bağlı şeirlərində bir çox hallarda fikrin özünəməxsus deyilişi diqqəti çəkir:

Yolları bağlanmış Təbriz yolları,
Qolları bağlanmış Təbriz qolları,
Əyilib Arazdan su içmək istər,
O ciyəriyanmış Təbriz yolları” [61, 25].

“Yolumuzda– barı”, “keçilməz Araz”, “neçə-neçə həsrətin barı– Araz”, “bizi suyunda dağlayıb da, alıb, kəməndində saxlayan Araz”,– bu tendensiya şairin Güney Azərbaycanı ilə əlaqəli əksər şeirlərində var (“Orda Savalanda bir igid yatır”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar” və s.). Başqa sözlə, cənub nisgilli şeirlərdə “Savalan düşməyə yağdı dayanmış” [61, 27] „nidası“ varsa da, bu nida sonda, olsa-olsa, „Təbrizin övladı beləmi oldu?!” [61, 27] „suallı nidası“ ilə yekunlaşır, ya da: „Savalanda yatan igid“in „hələ ki, uyuyur qılıncı qında“ [63, 12].

S.Tahir isə bu reallıqla barışmır, bu məsələdə o praqmatik ola bilmir. Onun şeirində misralar şimşək kimi çaxır. Uşaqlıq illərini, yeniyetməliyini „bir zabit mundiri“ geyinmək arzusu ilə o tayda qoyub gələn vətənpərvər gəncin poetik harayı mövcud reallıqda romantik təsir bağışlasa da, bu onun vətəndaşlıq, insanlıq haqqı olaraq “Öz ayağı altındaca olmalıdır Öz torpağı hər adamın“ [111, 13]– harayına mane ola bilmir və S.Tahirin lirik „mən“i ayağa çəkilmiş silahı xatırladır:

Yaxındasan, ey qələbə!
...Xalq zirehli inqilabdan
Toy paltarını biçir sənə [111, 3]!

Yaxud:

Göstər mənə öz yerimi
Döyüşlərin səngərində [112, 5]!..

Yaxud da:

Heç kəs azadlığı mənə verməsin,

Mən onu tarixdən özüm alaram [112, 17].

Bir həqiqətdir ki, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılıqları Azərbaycan poeziyasına bu və ya digər dərəcədə mübariz, eyni zamanda səmimi bir ton verməklə surroqat patriotizmlə mübarizədə, həm də, etibarlı ədəbi səngər rolunu oynamışdır. Bu da doğrudur ki, “...poetik dərkətmədə epiklik və süjetlilik bir qədər geri çəkilərək öz yerini saf, təmiz lirikaya vermişdir” [30, 480]. Bu kontekstdən yanaşdıqda vətəndaşlıq lirikasını sərf-nəzər etmək olmaz və həmin dövrdə, xüsusən də, üslub baxımından zahirən bir-birindən fərqli olan, amma mövzu cəhətdən və məzmun etibarını ilə bir neçə istiqamətdə daxilən bir-birini tamamlayan (yeri gəlmişkən, bu şairlərin daha bir oxşarlığı, həm də bundadır ki, onların hər üçü oxucu auditoriyasına köklənmiş, oxucu auditoriyasını öz havasına kökləyirlər). M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl yaradıcılığında mayası vətəndaşlıq pafosu ilə yoğrulmuş “saf, təmiz lirika”nın ən gözəl nümunələrinə rast gəlirik.

Obrazlılıq və publisistika poeziya üçün “varlıq” və “yoxluq” kimi şeylərdir. Amma obrazlılıqla publisistik ruh bəzən vətəndaşlıq lirikasında sintez olunur, birləşib, şeirə hərəkət, dinamika verir.

Poeziya və publisistika, əslində, əks qütblərdə dayanan anlayışlardır. Bəzən, məsələn, vətəndaşlıq lirikasında “yanaşı” olsalar da, hər halda heç vaxt iç-içə deyillər. Ancaq biri müsbət, digəri mənfi qütblər də deyildirlər. Yoxsa, onlar bir-birini cəzb edərtilər. Onlar isə vətəndaşlıq lirikası və bədii publisistika dışında bir-birini itələyirlər. Çünki biri təfəkkürün obrazlı, digəri sənədli-informativ, üstəlik qeyri-mənzum məhsuludur. Vətəndaşlıq lirikası isə lirikanın elə növü, elə bir istiqamətidir ki, burada eyni yüklü olmayan poeziya və publisistik ruh bir-birini cəzb edir. Vətəndaşlıq lirikasında obrazlılıq nə qədər əhəmiyyətlidirsə, bəzən publisistik ruh da onun təsirliliyində o dərəcədə rol oynayır. Obrazlı desək, publisistik ruhun vətəndaşlıq lirikası sərhədində keçid məntəqələri elə həmin sərhədin öz uzunluğu qədərdir.

Vaqif Yusifli “Poeziyanın yolları və illəri” kitabında ədəbiyyatşünas alim Şirindil Alışanovun “əgər publisistika şeirdə dərhal seçilirsə, deməli, yerində deyil. Poeziya publisistikaya yox, publisistika poeziyaya tabedir” [125, 181] fikrinə istinad

edərək, vətəndaşlıq lirikasında müəyyən dərəcədə publisistik ruhun olmasını normal sayır. Bu şərtlə ki, publisistika şeirdə poetikanı açıq-aşkar üstələməsin, poetik fikrin güclənməsinə kömək etsin.

Məsələn, S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasının yaxşı nümunələrindən sayılan məşhur “Daha” şeirində həm poetik, həm publisistik ruhun üstünlük təşkil etdiyi bəndlərə rast gəlirik. Əgər:

Azad qardaşım var, onunla xoşam,
Mən gərək sahili sahilə qoşam.
İki bölünməkdən elə qorxmuşam,
Çöpü də ikiyə bölmərəm daha [16, 128].

bəndində daha çox poetik ruh üstünlük təşkil edirsə, şeirin əvvəl və sonra gələn digər bəndləri haqqında bunu demək olmaz. Bu bəndin özündə də, obrazlılıq son misralara aiddir. Burada yalnız “Azad qardaşım” məcazı diqqəti cəlb edir və oxucu lirik “mən”in indiki müstəqil Azərbaycan Respublikasını nəzərdə tutduğunu anlayır. İkinci misradakı “sahili sahilə” qoşmaq ifadəsində şairin Güney Azərbaycanı ilə bugünkü Azərbaycan Respublikasının birləşməsi, qovuşması arzusu əks olunmuşdur. Şeir müəllifi oxucunun duyumuna, bilgisinə arxalanaraq məcazla, rəmzlə danışır. Son dərəcə böyük yangıyla deyilmiş misralar təkcə həmin bəndin yox, bütün şeirin, bütövlükdə S.Tahir yaradıcılığının ən obrazlı misraları olmaqla onun vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətini əks etdirir.

Şeirin başqa bəndlərində poetika publisistikaya uduzur və şeirdə birbaşa deyim güclənir, əzabkeşlik də getdikcə mübariz ruhla əvəz olunur:

Dərdi dərd olmuşdur elin də mənə,
Ağladım, bir naşı güləndə mənə.
Heç kəs ağlamasın öləndə mənə,
Mən heç vaxt, heç zaman ölmərəm daha [16, 128].

Yaxud:

Ömrümdən qürbətlər, yadlar qovulsun,
Keçmişim yiyəsiz qaldı, qoy olsun!..
Ancaq gələcəyim mənimki olsun,

Mən onu ömrümdən silməyəm daha [16, 128].

M.İsmayılın şeirləri əsl vətənpərvərliyin poetik ifadəsi baxımından səciyyəvidir. Onun vətəndaşlıq lirikasında vətən mövzusu özünün yeni poetik xarakteri ilə diqqəti çəkir. Şairin “İlk beşik, ilk yuva” (“Ulu qalalarım çarpan ürəkmiş Sərhəd ayrıcında, qaya başında. Mən indi bildim ki, necə gərəkmiş Mənə, ayağıma dəyən daşın da” [64, 315]), “Köksümdən göyərən arzu” (Mənim pisliyim də, yaxşılığım da Sənin ayağına yazılır, Vətən... Yediyim, içdiyim ruzu– Vətənmiş... Yamacda mələyən quzu- Vətənmiş [64, 318]), “Ana vətəni” (“...ölümünlə Yer kürəsini Eylədin ömrümün ana vətəni“ [64, 264]) kimi poetik mətnləri diqqəti cəlb edir.

“Əsl vətənpərvərlik şeiri” deyəndə mətndə hansı meyarın, ölçülərin əsas götürüldüyünə bir daha aydınlıq gətirmək üçün M.Araz yaradıcılığına bu dəfə ədəbiyyatşünas Cəlal Abdullayevin baxış bucağından nəzər salaq: “M.Arazın “Vətən, mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Ayağa dur, Azərbaycan!”, “Əsgər oğlu”, “Tarixçi alimə”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Babək qılıncı”, “Qoruyun dünyanı” kimi şeirləri əsl vətənpərvərliyə aid edilən poetik nümunələrdir. Mövzusu vətən olan həmin şeirlərdə şairin qəhrəmanı bəzən bilavasitə, bəzən də dolayısı ilə, əslində, xalqdır [1, 220].

Axı “vətənpərvərlik şeiri” heç də vətəni, yalnız vəsf etməkdən ibarət deyil, həm də onun taleyüklü problemlərini dilə gətirməkdir. “Yoxluqdan Varlığa səfər” məqaləsində V.Əyyub da elə bu qənaətdədir: “Vətəni sevmək yalnız onun allı-güllü çəmənlərindən, qarlı dağlarından, büllur bulaqlarından söz açmaq deyil, həm də onun ağrı-acılarını dilə gətirmək, onun dərdlərini, problemlərini şəxsi faciəni kimi yaşamaqdır” [36].

C.Abdullayev isə M.Arazın “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil” şeirini əsl vətənpərvərlik şeiri kimi misal çəkir: ”Didişmə dişləri” bitirən insanın “içdiyi zəhərdir, qusduğu zəhər; qəhəri bəhərdir, bəhəri qəhər” [1, 220]. Ya rəbbim, adilsən, adilliyini göstərib bizi hifz et, hər şeydən, hər bələdan, xüsusilə özümüzü özümüzdən! Hələ bu harasıdır? “Hələ öz içində batanımız çox, Düşmən laylasına

yatanımız çox! Hələ qoltuqlara sığan nə qədər Hələ töküləni yığan nə qədər Yolu çox genişdir gedər-gəlməzin Ağlımız bu yolla gəlsin-gəlməsin? Bu gəliş nə gəliş, Bəllisə sonu? Bu gediş nə gediş, Kim qovur onu?” [1, 229] Şeirinin finali, məntiqi sonluğu daha ibrətlidir. Həmin illərdə xalqımızın xilasını üçün tanrıdan başqa bir qüvvə görməyən şair üzünü Allaha tutaraq yazmışdır: “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil, Qudurğan sən görən qudurğan deyil” [1, 229].

M.Arazın vətəndaşlıq lirikasında şedevrlərdən biri də “Vətən mənə oğul desə” əsəridir ki, onun barəsində ədəbi tənqid yekdil olmamış, əsəri birmənalı qiymətləndirməmişdir. Belə ki, bəzi tənqidçilər şairi təqsirləndirmişlər ki, guya müəllif vətəninə qayğısına qalmaqdaysa, ondan daha çox umur. Əslində, şeirdə, bəlkə də bir ərkyanalıq, anaya-vətənə şıltaq körpə umusu mövcuddur. Lakin bu heç də o demək deyil ki, şair yalnız vətəndən mükafat, təltif və digər bu tip şeylərin giley-güzarındadır. Şeirinin fakturası tamamilə bunun əksini göstərir: “Dünənimi daşdan asan deyiləm, Dünənimə qəbir qazan deyiləm. Ürəyimsiz kəlmə yazan deyiləm, Nə qədər ki, öz əlimdi yazanım” [13, 280].

Milli dirçəlişimizdə, azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamış əsl vətənpərvərlik şeiri olaraq “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” poetik nümunəsi məzmun, forma, mətn strukturuna, intonasiyasına, həmçinin bədii ümumiləşdirmə gücünə və digər bədii keyfiyyətlərinə görə çağdaş poeziyamızın misilsiz ədəbi faktına və hadisəsinə çevrilmişdir. “Şeirinin son misralarında xalqımızın uzun illər ərzində yaratdığı bir məsələnin tutumunun ecazkar şəkildə genişləndirilərək az qala bütöv bir əsərin məzmununu əhatə edəcək formaya döndərilməsi şairə imkan vermişdir ki, son dərəcə böyük fəlsəfi bir ümumiləşdirməyə gələ bilsin; yəni torpaq üstündəki ayrı-ayrı şəxslərin çəkişmələrini, cəng-cidalını yenə də böyük bir məfhumun müstəvisi üzərinə gətirə bilmişdir: “Ayağa dur! Dəfn etdiyiniz məsələnin Başdaşına Bir təəssüf xatirəsi yazıb, yondur: Səndən ötən mənə dəydi, Məndən ötən sənə dəydi, Səndən, məndən ötən zərbə Vətən, vətən, sənə dəydi...” [1, 230].

Ümumiyyətlə, lirikasını təhlil etdiyimiz şairlərin poetik dili yeniliyi, orijinallığı ilə diqqəti çəkir. “Əsl sənətin dili isə ənənəvi forma ilə eyniləşə bilməz. ...Bu və ya

digər təbii dildən istifadə edərkən sənətin dili onu formal cəhətdən məzmunlu edir“ [134, 31].

Vətəndaşlıq lirikası poetik məhsul olaraq o zaman zay çıxır ki, orada publisistik ruh deyil, sözün əsl mənasında publisistikanın özü olsun və “gəlin–şeir” “bəy–oxucu” üçün hazırlanan zaman “kosmetikadan” hədsiz istifadə gözü deşsin, səmimilikdən uzaq süni pafos qulağı batırsın.

Çox işlənmiş mövzuları qələmə almaq xüsusilə diqqətli olmağı, geniş yayılmış mövzularda yazmaq həmin məzmununda yazılan əsərləri yaxşı bilməyi və onları təkrar etməməyi tələb edir. Şair hansı mövzuda yazırsa-yazsın, onu özünüküləşdirməyi bacarmalıdır. Bu isə yeni poetik nəfəs, yeni üslub meydana çıxdığı zaman baş verir. Buna isə orijinal obrazlı dil, fərqli poetik detallar vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Ən tanınmış şair belə hər dəfə əlinə qələm alanda ilk dəfə şeir yazmış, oxucu qarşısına birinci kərə çıxırmış kimi ilahi bir məsuliyyətin həyəcanını yaşamalır. Yoxsa illər boyu min bir əziyyətlə istedad və gərgin zəhmət hesabına qazanılan oxucu sevgisini bir anda bada vermək olar. Sözünü uca tutmayan sənətkar imzasını, özünü də gözdən salır.

Aristotelin “Poetika” əsərində deyildiyi kimi: “Müəyyən bir əsər nəzm ilə də yazıla bilər, nəsr ilə də qafiyəli də, qafiyəsiz də. Məzmunun özü poetik olmadığı halda, nəzmlə yazılan bir əsərə, əslində, sənət əsəri demək olmaz... Sənətin şəkillərini bir-birindən ayıran digər əlamət “nəyin təqlid olunması”dır” [15, 21]. Biz bu sitata “digər əlamət”lərdən biri kimi nəyin “necə təqlid olunması” postulatını da əlavə etmək istərdik. Belə ki, nəzəri fikir olaraq bu məşhur deyim də sənətdə təsdiqini tapmış qaydadır.

Beləliklə, belə nəticə çıxır ki, M.Araz, S.Tahir, M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikası–vətəndaş bir şəxsiyyətin, vətəndaş şairin lirikasıdır. Bu şairlərin milli-mənəvi poetik fikirlərini mənimsəyərkən, insanın qəlbindəki vətən sevgisi daha da işıqlanır, vətəndaşlıq lirikası timsalında poeziyanın yeni mahiyyətini kəşf edirsiniz. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl bu lirika ilə ümumiləşdirmənin elə bir məqamına gəlib çatmışlar ki, buradan nəinki onların öz yaradıcılığına digər yaradıcılıqlara aid nə isə demək, bir çox yaradıcılıqlara qiymət vermək, hətta vətəndaşlıq lirikasının özünü

dəyərləndirmək mümkündür. Bu lirika bəzilərinin düşündüyü kimi quru, sadəcə, saxta pafosdan ibarət patriotizm deyil, sözün geniş mənasında bədii-fəlsəfi bir dünyagörüşün, obrazlı ifadə etsək, ola bilsin, nə ilk, nə qırxıncı, amma həmin arada olan qapılarıdır.

3.2. Azərbaycanın bütövlüyü probleminin poetik inikası

Tarix ideyalar tarixidir, deyirlər. İdeya həmişə müəyyən bir ideala xidmət edir. İctimai həyatın, sosial mühitin qanunları bütün cəmiyyətlərdə, adətən, analogi formada inkişaf edir. Yəni cəmiyyətin təkamül qanunları sosial mühitin bütün sahələrinə, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün millətlərə və xalqlara eyni dərəcədə aiddir. Vaxtilə əyalətlərə bölünmüş və düşmən tapdağı altında qalmış qədim Prussiyanı birləşdirən kansler Otto Bismark tarixə düşdü. Birləşməyin yeni yolunu tapıb tətbiq etdiyi üçün öz xalqının tarixini yenidən yazan bu adam dünya tarixinə bütövlük uğrunda mübarizənin yeni paradigmasını təqdim etmişdi. Birləşmək ideyasının, bütövlük idealının tarixi nümunələri mövcud olsa da, bütün xalqlar bu nümunəni reallaşdırmaq imkanına malik deyillər. Elə xalqlar vardır ki, birləşmək və bütövlük onlar üçün ideala çevrilmiş, ədəbi nümunələrdə, dastan və eposlarda qalmışdır. Bu idealın həyat səhnəsindən bədii əsərlərə keçməsi, imkanların məhdudluğu ilə izah edilə bilər.

Bütöv Azərbaycan ideali uğrunda poeziyanın “cəbhə xətti” ötən əsrin 50-60-cı illərindən yaranmaqdadır. Əslində, bu “cəbhə” sovet dövründən də qabaq Mirzə Ələkbər Sabirin “Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün” şeiri ilə açılmış, bir qərinə və daha on illər sonrası Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Türk övladı qeyrət vaxtıdır” Səməd Vurğunun “Körpünün həsrəti”, “Təbriz gözəlinə”, Süleyman Rüstəmin “Könlümə Təbriz düşdü”, “Təbrizim”, Rəsul Rzanın “Təbrizim mənim”, “Yaralı Təbriz”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan”, “İstiqlal” şeirləri ilə bir də özünü xatırlatmış və Mədinə Gülgünün “Mənim ey dost...”, “Silləm gözümün yaşını...”, Xəlil Rza Ulutürkün “Qalx ayağa, Azərbaycan”, “Şəhriyar üslubunda”, Söhrab Tahirin “Bir ovuc torpaq”, “Savalan”, Məmməd Arazın “Oxuyan Təbriz”, “Məmməd Aslana”, Məmməd İsmayılın “Savalanda yatan igid”, “Beləmi oldu” və

digər söz ustalarının (B.Azəroğlu, Ə. Tudə, M. Aslan, N.Həsənzadə, M. Yaqub və b.) poetik mətnləri ilə daha da möhkəmlənmişdir.

İranda milli dirçəliş hərəkatına “bir ordudan da çox xidmət edən” və XX əsrin əvvəlində “Türklər Səttər xan ilə əhdü peyman etdilər, ...Millətə, milliyyətə can nəqdi qurban etdilər” [100, 341],–deyən M.Ə.Sabirin ədəbi fəaliyyətinin qayəsində məhz Azərbaycanın tərəqqisi, inkişafı, nəhayət, eyni zamanda, birliyi, bütövlüyü idealı dururdu:

Həq mədədkar oldu Azərbaycan ətrakına,
 ...Kim, tökülmüş qanları Təbrizü Tehran xakına.
 ...İştə Səttər xan, baxız, İrani ihya eylədi,
 Türklük, iranlılıq təklifin ifa eylədi [100, 341].

Rusiya və İran 12 oktyabr 1813-cü il tarixində Gülistan və “1828-ci il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə saat 24.00-da Miyanədən 3 verstlikdə yerləşən kiçik Türkmənçay kəndində” [108, 74] bağlanmış müqavilələrlə Azərbaycanın bədbəxtliyi üzərində öz “səadətlərini” qurdular.

Hələ 1935-ci ildə S.Vurğunun “Təbriz gözəlinə” (“Ah, Araz, ah, Araz, vədimiz hanı? Bir ürək ikiyə parçalanmasın” [120, 221]), sonralar S. Rüstəmin “Arazım”, (“Yetər, yetər yandım hicran oduna, Şahid olsun bu arzuma Yer üzü, Mən razıyam bir vüsalın oduna, Sinəm olsun Arazımın körpüsü” [94, 82]) şeirlərində çəkdiyi poetik haraylar Gülistan və Türkmənçay faciələrimizin əks-sədası idi.

S.Vurğun “Araz üstündəki bir daş körpüdən” [120, 219] “Kim bilir, kim bilir, nə vaxtdan bəri Bir insan keçməyir bu daş körpüdən, Elə bil yol çəkir onun gözləri, Fəqət nə gələn var, nə də bir gedən” [120, 220]–deyə yazarkən, əslində, bütöv Azərbaycan idealına qovuşmaq arzusu ilə çırpınırdı.

50–70-ci illərdə ədəbiyyata gəlmiş Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Nəbi Xəzri “cənub estafetini” etibarlı şəkildə davam etdirmişlər.

V.Yusifli 1960–2000-ci illərin şeir yaradıcılığından bəhs edərkən bütöv (böyük) Azərbaycan ideyasını ön plana çəkən M.Araz və S.Tahirin lirikasına müraciət edir.

“Bütöv Azərbaycan şairi Məmməd Araz“ məqaləsində filologiya elmləri doktoru Y.Qasımbəyli şairin vətəndaşlıq lirikasının mahiyyətinə varmağa, alt qatlarını açmağa çalışır. O, M.Arazın özünü şeirimizin “daş əsgəri” sanmasını xüsusi qabardır və “daş”ın onun poeziyasında vətənə, torpağa bağlılıq, əsl vətəndaşlıq mənalarını ifadə etdiyini vurğulayır. O, “Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı” poetik aforizminin ərsəyə gəlməsi prosesini, əslində, “şairin yaradıcılığında vətən obrazının və konsepsiyasının formalaşma tarixçəsi” [73] hesab edir.

M.Araz haqqında bir neçə məqalə müəllifi olan dosent V.Əyyub silsilə “Şeir təhlilləri”ndən birini bütünlüklə M.Arazın cənub mövzusunda yazdığı “Oxuyan Təbriz” şeirinə həsr etmişdir.

Lakin bütün bunlar ölkə şairlərinin avanqard dəstəsinin cənub mövzuna və bütöv Azərbaycan ideyasına həsr olunmuş şeirləri barəsində, əlbəttə ki, tam təsəvvür yaratmır, xüsusən də, bu mövzuda yüksək milli-vətənpərvərlik pafosuna malik poetik deyimlərin müəllifi olan M.İsmayıl yaradıcılığı müqayisədə az işıqlandırılmışdır. Halbuki birmənalı olaraq demək olar ki, Azərbaycan şeirində S.Tahir, M.Arazla yanaşı, M.İsmayıl da məmləkəti paçalayanlara, bölənlərə qarşı poetik savaşa başlayaraq bütöv Azərbaycan ideyasını ardıcıl olaraq tərənnüm etməsi ilə seçilən şairlərimizdənndir.

İranda, Quzey Azərbaycana yaxın sərhəddə–Güney Astarasında doğulmuş S.Tahir 1946-cı ildə S.C.Pişəvəri inqilabı baş verəndə B.Azəroğlu, M.Gülgün, Ə.Tudə, H.Billuri və sonradan talelərini şeirə-sənətə bağlayan başqa gənclərlə bu taya–Azərbaycan Respublikasına gəldi,—onu şair edən Vətən həsrəti yazdığı şeirlərdə tezliklə meydana çıxdı, misralara çevirdiyi yaşantılar, duyğular minlərlə oxucunun könlünə sirayət etdi. Filoloq Gülhəni Pənəh “Söhrab Tahir AzərAzərin lirikası” [62] kitabında S.Tahir şeirlərindən bəhs edərkən bu dövrü də diqqətdən kənar qoymur.

Cənub mövzunu ədəbi gündəmdə saxlayan “60-cılar”ın poetik düşüncələri S.Tahirin bu misralarında çox yaxşı ümumiləşdirilib:

Ortadan açılmış kitab kimidir,

Baxır Astaralar sərhəd tirinə.
 Mənim qollarımı iynə-sap edin,
 Tikin Astaranı biri-birinə.
 Çayları, yolları, iynə-sap edin,
 Tikin Culfaları biri-birinə [110, 6].

İki əsrə yaxın iki qonşu dövlətin mənəşəsində qalmış Azərbaycanın faciədən doğan ağrı-acısını şair S.Tahir obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdi: “İki bölünməkdən elə qorxmuşam Çöpü də ikiyə bölmərəm daha” [16, 128].

Azərbaycanın ikili taleyi M.İsmayılın da yaradıcılığına fərqli bir ictimai məzmun gətirməklə şairin vətəndaşlıq lirikasında başlıca mövzuya çevrilmişdir. Tənqidçi C.Yusifli “Məmməd İsmayılın bəxtinə düşən gün, yaxud budağında quş yuvası bir ağac” məqaləsində M.İsmayılın “Savalanda yatan igid” şeirinə daha çox yer verir və həmin şeiri şairin proqram əsərlərindən biri olduğunu söyləyir: “Cənub mövzusu ”Girib nağıllarda yatır oğullar, Bir vətən ikiyə parçalanıbdı” deyən M.İsmayıl yaradıcılığında leytmotiv sayılır və şairin “o tay, bu tay lətifəsi”ni car çəkən şeirləri poetik sferaya bir yenilik gətirir. Bu baxımdan “Beləmi oldu”, “Gecikmiş qəm”, “Savalanda yatan igid” kimi şeirlər, həqiqətən də, M.İsmayıl lirikasının əsas fəlsəfəsini təşkil edir” [123, 192].

M.Araza gəldikdə o, əlinə qələm götürdüyü ilk çağlarından Araz nəğməsini “oxumağa” başlamış, özünü elə “Arazın nəğməsi” adlı şeirində “Bu Araz şeirinin Araz şairi” adlandırmışdır [8, 69].

Mənə deyir birisi:
 “Çox yazırsan Arazdan”.
 ...Qələm aldım əlimə—
 Araz gəlir dilimə.
 ...Sahiilində küləklər
 Gəzməyib mənim qədər.
 ...Mən ondan su içmişəm
 Anamdan süd əmən tək [8, 26–27].

Özünü “Araz şairi” adlandıran M.Araz bütün həyatı boyu adına, andına sadıq qalmışdır. Araz–“Sudan çıxan balıq tək ölərəm mən Arazsız” [8, 28] deyən şairin mürəkkəbi, o isə Arazın qələmidir və şair sənət yoluna “dildə söz, əldə qələm” [8, 28]–deyə sərhədə çevrilib, qardaşı qardaşdan ayıran Araz çayı ilə çıxmışdır.

“Yenə Arazı gördüm” adlı başqa bir şeirində bu dəfə “sahilin dodağıma, ləpən dilimə bənzər” [8, 33] deyir Araz şairi. “Mən sənə bir şair, Sən mənə Araz de” [8, 33] deyən şair sonra da, səmimiyyətlə: “Elə bil nə mənsiz sən Araz, Nə sənsiz mən şair olmazdım” [8, 33] söyləyir və bu səmimiyyət bütün şeir boyunca müşahidə olunur:

Mən səni görməyə,
Yazmaya bilmirəm.
Mən səndən deməsəm,
Deməli, demirəm, gülmürəm [13, 33].

Şair Arazı məcrasından “qoparıb”, şeri ilə, özü ilə hər yana aparmaq istəyir və əgər bu baş tutmasa: “Mən səni apara bilməsəm, Sən məni apar, Araz” [8, 33]–deyə ağrı ilə söyləyir. “Uzun illər şeirimizdən “günahkar” bir çay axırdı və o çay az qala milli faciəmizin səbəbkarına çevrilmişdi. Belə bir vaxtda Məmməd İbrahim kimi tanıdığımız şair özünə Araz təxəllüsünü götürdü və Araz şeirləri ilə Arazı yalançı sızıltılardan xilas etmək istədi. Məmməd Araz bu dərdin, bu ağrının fəvqündə dayanan milli faciəmizi şeirlərinin mövzusuna çevirdi... elə bu günün özündə də M.Araz harayı Azərbaycanın bütün guşələrindən eşidilir” [58, 178].

Şairin Araz sevgisi tükənməzdir. O öz sevgili Arazını vəsf etməkdən doymur. Elə bilir ki, Araz üstə gördüyü çinarlar öz qələmidir və Araz üstə “budaqları birbirinə dolaşan, iki tənha pərişan çinar”ın [13, 167] timsalında “xəyalının üfəqündə” görüş, birlik istəyən xalqını görür.

Şairə görə, “Araz dili”ndə danışdığı üçün oxucu onu gözəl anlayır, Arazla isə heç vaxt, heç zaman hansı dildə danışdığını bilmir ki, bilmir: “Mən neçə yol danışmışam Arazla... Hansı dildə danışmışam?–bilmirəm! Quş dilində danışmışam? –bilmirəm! Daş dilində danışmışam?–bilmirəm! Mən neçə yol danışmışam Arazla... Araz dili–ürək dili, göz dili... Torpaq dili, hava dili, göy dili” [13, 495].

Şair üçün “Araz dili” cəmiyyət və təbiətdəki bütün dillərin cəmidir. Azərbaycan xalqının da onunla “Araz dili”ndə danışan şairinə ehtiyacı var və “Araz məsələsi” onun taleyində çözülməli olan problemdir.

Məmməd Araz sevgisinin kökündə Vətən dayanır. Şair Vətənin adi bir daşını da, adi bir çiçəyini də, bir udum havasını da, bir içim suyunu da, ağacdən düşmüş bir yarpağını da elə canlandırır, elə təsvir edir və onlara elə bir sevgi ilə yanaşır ki, o daş da, o çiçək də, o ağacdən düşən yarpaq da ruhumuza çiçək, yarpaq, su kimi deyil, bir Vətən kimi hopur: “Qayaların harayını, Qayalara yazdım deyə, Bəlkə Vətən sanar məni, Bir balaca vətən daşı, Vətən daşı olmayandan Olmaz ölkə vətəndaşı”[13, 234].

M.Araz Cənub məsələsində, məsələn, M.Ə.Sabir şeirindəki kimi xalq qəhrəmanlarını tərənnüm etmir, əksinə, yeri gəldikcə, xalqın oğullarından divana çəkir, hesab soruşur (“Səndən soruşuram: Beqdeli cənab, Səndən soruşuram: Tahiri Söhrab, Səndən soruşuram: yoldaş Hüseyini, Təbriz oğulları orada neynir?!” [13, 146]). Azərbaycanın bütövlüyü ilə bağlı yazdığı poetik mətnlərdə S.Vurğunun bu mövzudakı şeirlərindəki təmkin duyulsa da (“Bu gecə yuxumda Arazı gördüm, Arazı belə tox görməmişdim heç. Arazı bəxtindən çox razı gördüm, Üstündən yol atdı: “Cəsarətlə keç!” [8, 48]), eyni zamanda, S.Rüstəm şeirindəki üsyan, haray (“Gərək dil susanda əllər danışa, Əllər bağlananda dillər danışa, Elə danışalar ellər danışa...” [13, 269]) da cəmlənib. Bununla bərabər, M. Araz şeirinə məhz özünə xas olan ağrı dolu bir təəssüf (“Musa Yaqub, gözü yolda Təbrizin, Gözlərinin qara yaşı göyərdi. Göyərmədi istədiyi bircə dən, Savalanın qara daşı göyərdi” [13, 446]) hakimdir.

Şairin “Oxuyan Təbriz” şeiri isə yeni dönəmin “Təbrizim”i sayıla bilər. Hər iki şeirdən misal gətirməklə kiçik bir müqayisə aparaq:

Qədrini ayrılıq çəkənlər bilər,
Hicrində göz yaşı tökənlər bilər,
Ömrünə qaranlıq çökənlər bilər,
Bağından gül-çiçək dərdim, Təbrizim,
Yenə təzələndi dərdim, Təbrizim [94, 7]!

Ağlasa – ayaqda tufəngə dönər,

Balası vurulan pələngə dönər,
 Bir dərə ağızlı nəhəngə dönər.
 Dumanlar yas qurdu dağlar başında,
 Təbriz oxuyurdu dağlar başında [13, 269]!

S.Rüstəmin “Təbrizim” və M.Arazın “Oxuyan Təbriz” şeirləri oxşarlıqlarına görə bir neçə cəhətdən müqayisə oluna bilər: 1) Quruluş cəhətdən hər iki şeir heca vəzninin onbirliyində yazılıb və *aaabb* qafiyələnmə sistemində malikdirlər; 2) Məzmun cəhətdən hər iki şeirdə Təbrizin (oxu: Güney Azərbaycanın) “ağlar” olması – başı üzərində qara yellərin əsməsi, ömrünə qaranlıq çökməsi deyilsə də, bununla belə, gələcəyə ümid, inam ifadə olunur; 3) Təbrizə–o taya sonsuz sevgi ifadə edilir və lirik “mən”in bu sevgisi ikiye bölünmüş xalqın bölünməz sevgisidir.

Bu şeirlər arasındakı başlıca fərq isə M.Araz qələmindən çıxan poetik parçadakı qəzəb dolu üsyan ruhudur.

M.Arazın bu şeirindən danışarkən yuxarıda deyildiyi kimi, V.Əyyubun həmin poetik nümunəyə ayrıca məqalə həsr etdiyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məqələsinin başlanğıcında “Oxuyan Təbriz” şeirini “bir görüşdən doğan təəssüratlar əsasında yazılsa da, fərdi duyğuların və yaşantıların çərçivəsindən çıxaraq, ictimai məzmun qazanmışdır. İkiyə bölünmüş bir xalqın faciəsi, həsrəti bir aşığın ifasının işığında bütöv şəkildə ifadə edilə bilmişdir. Oxuyan aşiq Təbrizi, Təbriz isə bölünmüş vətənin və millətin rəmzinə çevrilir” deyərək təqdim edən V.Əyyub yazısının davamında onun ideya-bədii cəhətdən bitkin bir poetik nümunə olduğunu göstərərək, şeiri misra-misra, sözbəsöz təhlil edir: “Aşiq Cavan sarılmışdı sazına!” Misraya bədii güc verən “sarılmaq” sözüdür. Bu sözə şairin başqa bir şeirində də rast gəlirik: “Boğazına sarınan ilanı tumarladın”. İkinci misalda “sarılmaq” sözünün “ilan” sözü ilə yanaşı işlənməsi bu hərəkətin bəd niyyətli olmasından xəbər verir. Birinci nümunədə isə “sarılmaq” həsrəti (illərin həsrətliləri bir-birinə sarılar!) ifadə edir. Şair “əlinə saz götürmüşdü”, “sazını döşünə basmışdı” ifadələrini deyil, “sazına sarılmışdı” ifadəsini işlədir” [34].

V.Əyyubun “Oxuyan Təbriz” şeirinin təhlilinə həsr etdiyi məqaləsindən bir qədər geniş sitat gətirməyimizin səbəbi var: 1) “Oxuyan Təbriz” şeiri M. Arazın

Cənub mövzusunda yazdıqları şeirləri üçün istər bədii, istər ideya-məzmun cəhətdən səciyyəvidir, şairin bütöv Azərbaycan ideyasını çox gözəl xarakterizə edir; 2) V.Əyyubun “Oxuyan Təbriz” məqaləsi tam şəkildə şairin ayrıca bir şeirini təhlil etmək baxımından orijinal olduğu qədər də maraqlı təsir bağışlayır.

Şairin cənub mövzusunda yazdığı şeirlərdən bütöv Azərbaycan ideyasının qırmızı xətt kimi keçdiyini qabardan filologiya elmləri doktoru Y. Qasımbəyli yuxarıda adını çəkdiyimiz “Bütöv Azərbaycan şairi Məmməd Araz” adlı məqaləsində akademik İ.Həbibbəylinin Məmməd Araz haqqındakı məqalələrinin birini “Bütöv Azərbaycan şairi” adlandırmasının təsadüfi xarakter daşmadığını xüsusi vurğulayır.

Güney Azərbaycan sevgisi isə bütün çalarları ilə ən çox S.Tahir yaradıcılığında əksini tapmışdır. Bu çalarlar hansılardır? 1) Poetik mətnin içində gizlənmiş kədər, taleyin acı ironiyasına elə ironik də etiraz (“Bir ovuc torpaq”, “İki taleyim”, “Birlik”, “Yandım-yandım” şeirləri və s.); 2) Acı taleyin qəza-qədri ilə barışmazlıq (“Mən”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Azadlıq eşqi”, “Günəş məni çağırır” şeirləri və s.); 3) Təbrizin timsalında sonsuz Güney sevgisi və ikiyə bölünmüş xalqın birliyinə çağırışla bərabər doğma elin tərənnümü (“Təbrizim”, “Təbrizin son hökmü”, “Sənə qurban”, “Savalan” şeirləri və s.).

“Bir ovuc torpaq” şeirinin S.Tahir yaradıcılığında mühüm yer tutduğu xüsusi qeyd edilməlidir. İri həcmli bu şeir, əslində bir poema siqlətindədir. “Bir ovuc torpaq” S.Rüstəmin eyni adlı şeirinə yazılmışdır və S.Rüstəmə müraciətlə də başlayır. S.Rüstəm Güney Azərbaycanına gedən S.Tahirdən “bir ovuc torpaq” istəmişdir. S.Rüstəmin xahişini yerinə yetirən müəllif Güney Azərbaycanından “bir ovuc torpaq” gətirərkən keçirdiyi duyğuları qələmə alır. Burada talesizlikdən şikayət, qardaş dediyi kəslərdən giley, tarixi ittiham şeirin mayasını təşkil edir.

O tayda yerdən götürdüyü bir ovuc torpaq ürək kimi canlanıb, şairin ovcunda çırpınır. Şair özünü xoşbəxt saymır, amma ovcundakı bir ovuc torpağın timsalında bütün vətən torpağına xoşbəxtlik diləyir. Şeirin ilk bəndlərindən məlum olur ki, Səhənd dağından götürdüyü torpağı şair “üzünə qapılar, yollar bağlı” [16, 388] olduğundan bu taya göndərə bilmir. Bu imkansızlıqla əlaqədar şairin qəlbində acı duyğular seli fəvvarə vurur:

Qardaşlıq etmədik, qardaş da olsaq,

Hər gün görməlidir qardaş qardaşı [16, 388].

Ancaq “qardaş olmaq bəxtimdə yoxdu” [16, 388] deyən müəllif tarixi haqsızlığı, fələyin çarxının tərsinə dövrən etdiyini—eyni xalq olmasına baxmayaraq, Şimalla Cənubun fərqli əlifbalarla yazdıqlarını, ayrı vaxtlarda təzə ili bayram etdiklərini ürək ağrısı ilə dilə gətirir. Şeirin məzmununda bu taylı qardaşdan gileylə ondan yardım istəyi bir-birilə çulğaşmışdır.

“İki taleyim” şeiri isə S.Tahirin əksər şeirlərindən qırmızı xətt kimi keçən “ikili taleyinə” həsr olunub. Bu ikililik şairin o tayda uşaqlığını qoyub, bu taya “döyüşkən tale” ilə gəldiyi vaxtdan başlayır.

Qoşa qollarımın üstündə yatır

Xoşbəxt taleyimlə

Bədbəxt taleyim [16, 197].

Bütöv olmayan vətəninə ikili taleyi şairi bütün həyatı boyu izləyir.

S.Tahirin bütöv Azərbaycan idealının qabarıq əks olunduğu şeirlərindən biri “Birlik” şeiridir. Şeirdə dünyada ayrı-ayrı güclərin, dili, eli ayrı olanların birləşdiyi, amma dili, eli bir olanların birləşə bilmədiyi təsirli şəkildə göstərilir və bu paradoks şairi üzür. Onun ürəyindən qopan nida deyir:

Birləşsin, birləşib qala bilənlər!

Birləşsin, birlikdə ölə bilənlər [16, 404]!

Şair el məsəlində olduğu kimi, birlik yolunu dirilik yolu sayır.

Şairin üsyankar ruhlu şeirlərindən biri də “Mən” adlanır. Şeirdə şairin öz yenilməz döyüşçü obrazı yaradılmışdır:

Mən elə bir qəhrəmanam

Kirpiklərim arasında

İldırımlar yuxlamışdır.

Səttarxanla, Xiyabani

Öz alovlu qılıncını

Kəmərime bağlamışdır.

Yumruqları düyünlənmiş

Azərbaycan səngərimdir [16, 119]!

Şeirdə kimsənin onun qürurunu sındıra bilməyəcəyini bəyan edən lirik “mən” bir gün “qələbə şeypurunu” çalacağına qəti əminlik ifadə edir və o qələbənin uzaqda olmadığına inanır.

S.Tahirin acı taleyin qəza-qədəri ilə barışmadığını əks etdirən şeirlərdən biri də “Qayıtmışam səngərimə” adlanır. Şairin gənclik illərində–1964-cü ildə “Təbrizi gəzirəm” şeiri ilə eyni vaxtda yazılmış, demək olar ki, ideyası, məzmunu da eyni olan bu şeir bütöv Azərbaycan ideali ilə yaşayan lirik “mən”in taleyin haqsızlığına qarşı bir üsyanı, poetik savaşıdır: “Zindanları uçurmağı tapşır mənə.., Göstər mənim öz yerimi Döyüşlərin səngərində!” [16, 121].

Kimsədən azadlıq gözləməyən şair özünü aciz sanmır, “qəhrəman Ruzbehi” olan yerdə kimsəyə yox, özünə inanır və öz xalqının gec-tez “azadlıq adıyla yenidən dünyaya gəlməsi”ni [16, 251] bayram edəcəyini bəyanlayır.

S.Tahirin birliyə çağıran şeirləri içində Təbriz adı geniş yer tutur. Şair Təbrizə həsr etdiyi şeirlərində gah Təbrizi qəflət yuxusundan oyanıb mübarizəyə qalxmağa sövq edir: “–Bu kimdir, dayanır gözlərində yaş? –Əyyubun sevimli balasıdır o! Ölsə də, qalsa da, yansa da dağ-daş Səndən qisasını alasıdır o!” [16, 245] deyər qisasın qiyamətə qalmayacağını, “Təbrizin yeni üsyan qarşısında” olduğunu bildirir, gah anasına sığındığı tək ona pənah gətirərək (“Nəğmələrin hicran, həsrət, toy-düyun, Həsrətinlə, hörmətinlə sən öyün, Bir söz desəm qəm gözündən silinər, Öz dilində danış, qurban dilinə, Təbrizim, ay Təbrizim” [16, 300]), onun həsrətini çəkdiyini car çəkir, gah da onun gözəlliklərini (“Günəş çıxar, gül tökülər qoynuna... Kəhrizlərdə nəğmələnər gecələr... Meyvələrin qısa qalar budaqda... Peşmək, qaymaq dadı verər salamın” [16, 299-300]) cani-dildən vəsf edir.

Göründüyü kimi əgər M.Araz öz bütöv Azərbaycan idealını əsasən Araz çayına istinadən, onun obrazını yaradaraq qələmə alırdısa, S.Tahir yaradıcılığında bunun ən çox Təbrizin timsalında edildiyini görürük və S.Tahir lirikasında Cənub mövzusunun spektri daha genişdir.

M.İsmayılın da ictimai motivli şeirlərinin əksəriyyətində Cənub mövzusu başlıca yer tutur. Bu tipli şeirlərdə nədən danışılırsa-danışılınsın, çox zaman Cənub məsələsi hansısa bənddə hökmən “gündəmə” gəlir.

15 bəndlik “Nə deyir mənə bu tarix” şeirinin cəmi üçcə misrası şairin Cənub yarasının qaysağını qoparmağa bəs etmişdir: “...Yoxsa birdəfəlik keçib Arazdan?! ...Kimin Türkmənçayı, Çaldıranı yox?! ...Tehranda, Təbrizdə asıblar məni” [63, 31]).

Bütöv Azərbaycan idealının tərənnümü baxımından “Savalanda yatan igid” şeiri M.İsmayıl yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Şeirin hər misrasında “Cənubla Şimalın” birliyi ideyası bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. 54 misralıq şeir başdan-başə Bütöv Azərbaycan idealı ilə “nəfəs alır”; birliyi Savalan dağında yatan igid yaratmalıdır, atı da əfsanədə deyildiyi kimi yanındaca həmin məqamı gözləyir.

Şeirdə Araz obrazı da fərqli götürülmüşdür. Belə ki, Araz bu dəfə daha Vətəni iki yerə ayıran çay yox, xalqı birləşdirəcək bir qılıncdır, amma o qılınc hələ ki, qınından çıxmayıb. Ancaq o qılıncı qından çıxaracaq oğullar da var, onlar da hələ ki, nağıllarda yatır: “Girib nağıllarda yatır oğullar, Bir Vətən ikiyə parçalanıbdır” [63, 12]. Vətən ikiyə bölünmüşdür, vətən oğulları nağıllarda yatmaqda davam edir və “arzunun yerini təsəlli” [63, 13] tutmuşdur.

Şair əsatirlərimizdən götürdüyü rəvayəti şeirə epigraf vermişdir: “...Orada, Savalan dağının başında yuxuya gedəcəksən, atın da keşiyində durub səni qurtdan, quşdan qoruyacaq. O vaxt oyanacaqsan ki, qılıncın qınından sıyrılib dəstəyi də sənə tərəf,— deməli qisas vədəsi çatıb”. İgid Savalanda hələ də yatır, on ildən bir oyanıb, yenə yatır, atı da yanında gözləyir ki, vaxt-vədə çatsın, igid oyansın... Bu əfsanənin yaşı neçədir? Bir əsrmi, on bir əsrmi? Bəlkə daha çox. Onu oxuduqca başı bəlalı xalqımızın başına gələcəkləri öncə görməsinə heyrət etməmək olmur. Başına gələcəkləri, bir yerə yox, beş yerə parçalanacağını hardan bilirdi ki, mənim əzabkeş xalqım, qisasını alacaq igidini Babadağın, Şahdağın, Dəlidağın başında yox, ikiyə parçalanacaq Azərbaycanın Güneylə Quzey sərhədində Savalanda yuxuya vermişdi?..” [63, 12].

Həmin əsatirdən götürülən parça şeirin yaranmasına stimül vermişdir. Şair yatan igidi “oyanmaq vaxtıdır!” deyər çağırır, onu “qeyrət damarımda yatan gücüm”

adlandırır. “Qılıncla ayrı düşən, qılıncla qovuşar” və Araz qılıncını qınından sıyımaq lazımdır ki, ikiyə bölünmüş qın olan bu torpaq birləşsin deyir, Şair də igidin yatmağına görə kədər içindədir. “Oyan, vaxt sıyırıb qılıncı qından” deyir. Yoxsa:

Gözləyib fürsəti fövtə verərsən,
Gözləyib qoyunu qurda verərsən [63, 12].

Nəhayət:

...Arazı qınından çəkib sıyır gəl:
Cənublar, Şimallar bir ola bəlkə,
Ayrılan mahallar bir ola bəlkə [63, 12].

Filologiya elmləri doktoru V.Yusifli yazır: “XX əsr Azərbaycan poeziyasının mənzərəsini şərti olaraq “Cənub poeziyası” adlandırdığımız qoldan ayırmaq qətiyyən mümkün deyil. ...Heydərbabaya salam poeməsindən sonra Cənub poeziyasında Şəhriyar dövrü başlandı. Ancaq Şəhriyarın təsiri Şimali Azərbaycanda yaşayan şairlərin yaradıcılığından yan keçmədi” [125, 179].

V.Yusifliyə görə: “Cənub poeziyasında əsas motiv vətəncilik ideyaları idi. Millət, Xalq, Vətən—bu sözlər poetik leksikonda öz həqiqi məna və mahiyyətini əldə etmişdi” [125, 176].

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, yaradıcılıqlarının məhək daşı özgür vətəndaşlıq lirikası sayılan M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl Azərbaycan poeziyasında bütöv Azərbaycan idealına xidmət edən, Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda poeziyanın etibarlı “cəbhə xətti”ni çəkən şairlərdir. Xüsusən də, 90-cı illərdə Vətənin bölünməzliyi, bütövlüyü uğrunda poetik çağırışlarda onların da payı vardır. Bu mücadillənin dövrün ədəbi, ictimai-siyasi tələbləri səviyyəsinə qaldırılmasında onların da iştirakı mühüm rol oynadı. M.Araz “İstiqlal marşı”, “Əsgər andı”, “Bizi Vətən çağırır”, “Əsgər oğul”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Düşmən qabağından qaçan “kişilər”, “Kəlbəcər qaçqınlarına” və s.; S.Tahir “Ana yurdum”, “Söz verirəm”, “Qayıtmışam səngərimə”, “Bir ovuc torpaq” və i.a.; M.İsmayıl “Odlar diyarı” silsiləsində və digər bu qəbildən olan şeirlərində müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi ideyasının avanqardları, torpaqlarımız uğrunda düşməne qarşı ölüm-dirim savaşında sonadək mübarizənin alovlu carçıları kimi çıxış edirlər.

3.3. Bütöv Azərbaycan ideyasının rəmzlərdə fəlsəfi-poetik ifadəsi

Hər hansı bir ideyanın simvolik ifadəsi elmi-fəlsəfi məzmun daşıyır. Rəmzi fəlsəfi-poetik fikir sənət əsərinə yeni və fərqli bir məzmun gətirir. Sənət əsərinin gerçəkliyi hansı forma və məzmununda ifadə etməsi sənətkarın elm-fəlsəfi ümumiləşdirməsinin səviyyəsindən asılıdır. İdeyanın metaforik şəkildə verilməsi, lirik düşüncənin ifadəsinə müxtəlif “fora”lar tətbiq etmək, əslində yaradıcı təxəyyülün əlaqə imkanlarından asılı olaraq meydana çıxır. Lirik düşüncədəki fəlsəfi-poetik ümumiləşdirmələr, fikrin ekstropolyasiyasından necə istifadə olunmasından sonra yaranır. Şairin təxəyyülü dilin gücü, fəlsəfi fikrin simvolik məntiqi ilə öz düşüncələrini reallaşdırır. Ədəbiyyatşünas Q.Quliyev sənət əsərinin və sənətkarın gerçəkliyi hansı forma və məzmununda, həm də necə ifadə etməsini belə izah edir: “Sənət əsəri inikas etdiyi gerçəkliyin durumundan qat-qat məqsədyönlüdür və müəyyən görmə bucağından yanaşdıqda, zəngindir, çünki durum immanent səciyyəyə malikdir, özündə baş verəcək dəyişiklikləri planlaşdırmaq iqtidarında deyil, ona görə onda bu dəyişikliklər kortəbii xarakter daşıyır. Sənətkar isə gerçəkliyin aktual durumunun çərçivəsini anlamaq, onu keçmişinə nəzər salmaq, gələcəyini proqnozlaşdırmaq, inkişaf perspektivlərinin ümumi istiqamətini müəyyənləşdirmək imkanına malikdir” [79, 327].

Gerçəkliyin simvolik ifadəsi, bədii ədəbiyyatda rəmzlərdən istifadə olunması, yəqin ki, dilin imkanları qədər, elə təfəkkürün, şüurun özündən də asılıdır. Təfəkkür gerçək həyatdan alınan külli miqdarda informasiyaları simvolik, metaforik dilə çevirməzsə, bu informasiyaları deşifrə edə bilməz. Simvolik düşüncənin mahiyyətini daha yaxşı izah etmək üçün simvol (rənz) istilahının özünü nəzərdən keçirək. Bədii dildə məcaziləklə daha çox bağlı olan anlayışlardan biri kimi “simvol– ədəbiyyatda bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasıdır və yunanca *simbolon* sözündəndir ki, şərti əlamət mənasını bildirir” [140]. Belə ki, simvola tam olaraq birmənalı da yanaşmaq olmaz. Yəni özündə müxtəlif çalarlar daşıyır. “Bədii əsərdə simvoldan bu və ya başqa surətin xarakterini açmaq, səciyyəvi cəhətlərini oxucunun nəzərinə çatdırmaq üçün istifadə edilir” [140]. Eyni zamanda, dünyada qəbul edilmiş

simvollar var; məsələn, quşlardan göyərçin sülh, qartal məğrurluq, aslan güc simvoludur və i.a.

Ədəbiyyatımızda simvol sözü yerinə rəmz termini də işlənir. “Rəmz” ərəb dilindən gəlib, işarə ilə müəyyən fikri anlatmaq, sözaltı bir mənanı ifadə etmək anlamındadır. Simvol, rəmz yalnız yazılı ədəbiyyatda işlənir. Xalq danışığında öz fikrini, mətləbini açıq şəkildə bildirmək istəməyəndə də simvoldan yararlanırlar, ancaq arif adamlar üçün söhbətin nədən getdiyi aydın olur.

Azərbaycan romantizminin nümayəndələri A.Şaiq, M.Hadi, H.Cavid, həmçinin Ə.Hüseynzadə və başqaları bədii simvolikadan bir neçə formada istifadə etmişlər. Məsələn, Ə.Hüseynzadə hürriyyəti “afəti-can”, “canan”, M.Hadi “can alan gözəl”, “məhbub” və s. adlandırmışlar. Romantiklər vətəni “dünya gözəli”, “qızıl alma”, “gözəl mələk” və başqa adlarla simvolizə etmişlər.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şeirində bütöv Azərbaycan ideyasının poetik ifadəsindən danışmaq, sovet dönəmində onun, eyni zamanda, simvollarla ifadəsindən danışmaq deməkdir ki, bu da, həmçinin, bütöv Azərbaycan ideali uğrunda poeziyanın “cəbhə xətti”nin necə açılmasından danışmaq anlamına gəlir.

60-cı illərdən başlayaraq xalqın ictimai həyatında baş verən inzibati idarəetmədəki yumşalma ədəbiyyatdan yan keçmədi. Yeni ictimai münasibətlər poeziyada da özünü büruzə verdi, şairlərin qələmə aldığı mövzular və bu mövzuların problematikası zənginləşdi. Yaradıcılığında vətəndaşlıq lirikasını tədqiq etdiyimiz, qərb-şərq fəlsəfi düşüncəsinin sintezini ədəbi-bədii fikrə gətirən və psixanalitiklər kimi oxucunun nəbzini tuta bilən “ilham atlı”larımız, eyni zamanda, bütöv Azərbaycan ideyasını poeziyamızda simvollarla ifadə edirdilər.

Məlumdur ki, Azərbaycanın iki yerə parçalanması xalqımızın taleyində ən faciəvi hadisə olaraq tarixə çevrilib. Bəlli olduğu kimi 1813-cü ildə İran və Rusiya arasında bağlanmış Gülistan müqaviləsindən on beş il sonra Türkmənçay müqaviləsi ilə tam şəkildə Azərbaycanın şimalı Rusiyanın, cənub hissəsi isə İranın tərkibinə daxil edildi. Rus zabiti, hərbi yazıçı V.A.Potto Rusiya tərəfdən Paskeviçin niyə Türkmənçay kəndini seçməsi barədə belə yazırdı: “Paskeviç Abbas Mirzənin şahın əmri ilə sülh müqaviləsi bağlamaq üçün rus ordusuna doğru gəlməsi xəbərini eşidən

kimi vəliəhdin Türkmənçay kəndində dayanması xahişi ilə qasid göndərdi. Paskeviçin özünün şərtlərinə görə bu yer ona görə seçilmişdi ki, ətrafda ordunu ərzaqla kifayət qədər təmin edə biləcək çoxlu kənd yerləşirdi. ...Paskeviç Türkmənçaya ayın altısında (fevral ayı nəzərdə tutulur– Q.Ə.) gəldi. Onu kəndin ətrafında ulanlar və piyadalar qarşıladı. O, ordunu dolandı, əsgərlərlə gülərüz salamladı və onlardan olduqca razı qaldı... Paskeviç evdə yalnız bir mənzildə yerləşdi, digərini isə Abbas Mirzə üçün saxladı. Burada İranın taleyi həll olunur, Rusiyanın dəfnə əklilinə isə yeni şöhrət budağı həkk edilirdi...” [108, 73]. Pottonun “Qafqaz müharibəsi. Fars müharibəsi 1826–1828-ci illər” kitabından gətirilən sitatın son cümləsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, mətndə yalnız İran və Rusiyadan, İranın taleyinin həll olunmasından danışılır, taleyi həll olunan, parçalanıb-bölünən Azərbaycan xalqının adı da çəkilmir. Müəllif müqavilə bağlanması münasibətilə rus toplarından 101 yaylım atəşi açıldığını bildirir. Bu isə xalqımız üçün hələ ki, “gündüzü” gəlməyən “1001 gecə”lik ayrılıq nağılının əvvəlləri idi.

Məmləkətimiz Araz çayı sərhəd olmaqla iki hissəyə bölündü. Doğmaları bir-birindən ayıran bu sərhəd yaddaşımızda ayrılıq simvoluna döndü. Bu faciə ilə poeziyamızda da Cənub həsrətinin ifadəsi formalaşmağa başladı. Bu ifadə nəsillər arasında varislik yaradan milli-mənəvi amillərdən birinə çevrildi. Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, B.Vahabzadə, M.Araz, M.İsmayıl, S.Rüstəmخانlı və digərləri, habelə M.Şəhriyar başda olmaqla Güney kökənli şairlərimiz (B.Azəroğlu, M.Gülgün, S.Tahir və b.) zaman-zaman məlum sazişlərin haqsız olduğunu bəyan edən şeirləri ilə bu taleyüklü mövzunu gündəmdə saxladılar. Cənub həsrəti vətəndaş şairlərimizin yaradıcılığında əsas mövzulardan biri oldu. Araz çayı isə şairlərimizin Cənub motivli şeirlərində əbədi olaraq qardaşı qardaşdan ayıran ayrılıq rəmzi kimi obrazlaşdı. Milyonlarla ürəkləri dağlayan faciəvi talenin vəhşəti ədəbiyyatımızda, o cümlədən yanıqlı nəğmələrimizdə– bayatılarımızda belə öz əksini tapdı.

Həmin bayatıları təqribən belə qruplaşdırmaq olar: a) Cənubi Azərbaycanın mərkəzi Təbriz şəhərinə müraciətlə başlayan bayatılar; b) Araz çayına müraciətlə başlayan bayatılar.

Bu bölgünü bir neçə bayatı timsalında nəzərdən keçirək:

a) “Yol vermə yada, Təbriz, El gedər bada Təbriz, Sənin həsrətindəyəm, Can sənə fəda, Təbriz! [19, 16]; Əzizim səni, Təbriz, El sevər səni, Təbriz, Al qoynuna, əzizlə, Ana tək məni, Təbriz [19, 16]; Təbrizim, can Təbrizim, Sənə qurban, Təbrizim, Düşməyə boyun əymə, Mərd ol, dayan, Təbrizim! [19, 19]; Təbriz yanı düz barı, Çölə qalxıb hasarı, Sən orda qal, mən burda, Çəkək bu intizarı [19, 172];

b) “Araz daşanda mələr, Kür qovuşanda mələr. Bala öz anasından Ayrı düşəndə mələr” [19, 197]; “Araz gəldi, yan axdı, Dibindən min can axdı, Vətən sarı baxanda, Ürəyimdən qan axdı” [95, 77]; “Araza gəmi gəldi, Mən dedim, hamı gəldi. Sən ağla, ay gözlərim, Ayrılıq dəmi gəldi”. [19, 16]; Keçmə Araz dərinidir, İçmə suyun, sərindir. Həsərət baxan bu ellər Sənin də ellərindir [19, 22] və s.

Azərbaycan poeziyasında Cənub mövzusunun araşdırıcılarından olan Vaqif Məmmədov yazır: “Hətta Araz Azərbaycan poeziyasında ayrılıq rəmzi kimi o qədər simvollaşdırılır ki, bəxtdə, taledə baş verən digər hicran və ayrılıqlar da Arazın adı ilə bağlanır, onunla müqayisə olunur” [83, 18] və Araz Azərbaycan poeziyasında, adətən, həsrət, nisgil və ayrılıq rəmzi kimi təsvir edilmişdir.

V.Məmmədov bütöv Azərbaycan ideyasının Araz çayının timsalında simvollarla poetik ifadəsini nəzərdə tutaraq fikrini belə davam etdirir: “Bu mövzuya əksər Azərbaycan şairləri müraciət etmiş, adi bir axar çay olan Arazın bütün özəlliklərini tərənnüm etməklə yanaşı, hətta xalqın düçar olduğu bir çox dərd və bəlaları, zamanın diktəsi ilə baş verən ictimai-siyasi prosesləri də bir növ Arazın adı ilə bağlayaraq öz umu-küsüsünü də, giley-güzarını da, xalqın düçar olduğu fəlakətlərin səbəblərini də bədii sözün qüdrəti ilə bir növ Arazla bölüşməyə, Arazla həmsöhbət olmağa səy göstərmişlər. Araz bir növ coğrafi məkan, adi axar çay olmaqdan çıxaraq rəmzi mənada Azərbaycan şairlərinin timsalında, Azərbaycan xalqının həmsöhbətinə, həmdərdinə çevrilmişdir” [83, 17].

Y.Qasimbəylinin Rəsul Rza yaradıcılığından bəhs edərkən dediyi “ictimai-fəlsəfi fikir və qayələrin ifadəsində çox vaxt rəmzi-metaforik kontekstin mühüm rol oynadığı diqqəti cəlb edir” [73, 167] fikri lirikasını tədqiq etdiyimiz şairlərin Cənub mövzusunda yazdıqları şeirləri üçün də keçərli və məqbuldur.

Şairlərimizin bütün poetik gücləri məhz “sehirli” bir birlik xəbərinin çin olmasına yönəlmişdir. Onlar öz şeirlərində hansı xəbəri gözlədiklərini bəzən açıq mətnlə deməmişlər. Lakin həyəcanla “tale tək” onların dalınca “dolaşıb-gəzən” xəbərin “isti təbəssümdə, doğma nəfəsdə” [95, 13] gələcəyini, “bir sürət qatarı kimi şığıyıb... bağlı qapıları” [95, 13] bir gün taybatay açacağını səbirsizliklə gözləmişlər və bu “muştuluq... şirin” xəbər “ömrün baharını oyadıb... əbədi zəfər” [95, 14] kimi hökmən gələcəkdir.

Azərbaycan poeziyasında taleyi və yaradıcılığı Arazla bağlı olan ustad şairimiz M.Araz Araza coğrafi mənada yaxın olan Naxçıvan torpağının Şahbuz rayonunda doğulmuşdur. Məmməd İbrahim imzası ilə yazan şairin Cənub və Araz sevgisi sonralar onun Məmməd Araz adını–çayın adını özünə təxəllüs götürməsinə səbəb olmuşdur. Onun müxtəlif illərdə yazdığı “Araz dili”, “Araz yadıma düşüb”, “Yenə Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, “Arazın işıqları”, “Şəhriyar gəlmədi”, “Babək qılıncı”, “Nə bilim”, “Məmməd Araz dünyası” və s. şeirlərində başqa şairlərin yaratdıqlarından tamamilə fərqlənən Araz çayının obrazı yaradılmışdır.

M. Arazın rəmzi-metaforik üslubda yazmış olduğu şeirlərdən biri də şairin hələ sovet dönəmində dərc etdirdiyi “Duman ömrü”dür. Şeir üsyan dolu misralarla başlayır:

Ölüm istəyirəm. Qəfil bir ölüm.
 Bir kibrit ölümü. Barıt ölümü.
 Bir anda bir ovuc dumana dönüm,
 İstədiyim səmtə tutum yönümü [13, 155].

Müəllif ilk misradan bir kibrit, barıt ölümü arzulayaraq, tüstü-dumana dönmək istəyir. Ondan ötrü ki, istədiyi səmtə yönünü tuta bilsin. Onun sərbəst olmaq, azadlıq istəyi aşkardır. Amma şair şeirin sonrakı bəndində hələ mətləbə keçmir, sanki iz azdırır: “Görüm, hər qonanda dağlar qaşına, O dağdan, o çəndən necə yazmışam?! Görüm, hər enəndə bulaq başına, Çiçəkdən, çəməndən necə yazmışam?!” [13, 155] deyərək şairə sadəcə bir məzmun verməyə çalışır. Guya şairin dumana dönmək, bir duman ömrü yaşamaq istəyindən məqsədi doğma yurdunun gözəlliklərindən–onun dağ-daşından, bulağından, çəmən-ciçəyindən necə yazdığını bilmək arzusundan doğur.

Şeir in davamında şair, nəhayət, əsl mətləbə yaxınlaşır, “Görüm dumanlara qoşula bilmək, Ayrılib didərgin olmaq, necədir?! İstəksiz dərədən daşına bilmək, İstəksiz dərəyə dolmaq, necədir?!“ [13, 155]–deyə məcazi işarələrini edir. Şeir müəllifi “didərgin olmaq”ın necəliyini sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdən etibarən azərbaycanlıların İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı olmuş torpaqlardan sıxışdırılıb çıxarılmasında bilir yoxsa? O bizə nəyi xatırlatmaq istəyir? Yoxsa Səttarxan, Xiyabani, Pişəvəri inqilabları zamanı Arazın o tayından bu taya pənah gətirən mühacirləri, o cümlədən balaşazəroğluları, mədinəgülgünləri, söhrəbtahirləri, əlitudələri... nəzərdə tutur? “İstəksiz dərəyə dolmaq” deyəndə müttəfiq respublika kimi zor-xoş SSRİ-nin tərkibinə qatıldığımızı demək istəməmişmi? “Görüm bir necədir yerlərə hopub, Vətən torpağının şehinə dönmək, Kiçik bir qayanın döşündən qopub, Böyük bir dünyanın mehinə dönmək” [13, 155] misraları ilə şair, əslində, dünyaya çıxmaq, dünya xalqları ilə müstəqil şəkildə əlaqə saxlamaq arzusunun dilə gətirmirmimi?!

Sonrakı bəndlərdə şeirin əsas qayəsi oxucu üçün açılmağa başlayır:

Eh, xoşbəxt olardım onda necə də,
Araza baş qoyub yata bilərdim.
Davasız, tufəngsiz bircə gecədə
Sahili sahilə çata bilərdim [13, 156].

Şair “sahili sahilə çata biləcəyi” təqdirdə onu arzusuna çatdıracaq, xalqını vüsala qovuşduracaq öz “qəfil tufanını, qəfil qarını” başqa insanlarla da paylaşacağını bildirir. Belə olduğu halda diplomat notalarından, qorxmayacağını bəyan edən “lirik mən” bərişləri, sazişləri də unudacağını söyləyir.

Şeirin əsas məğzi bu bəndlərdə tamam açılır:

Bəli, duman olum, duman,— bir çəngə.
Mənim öz yağışım,
öz qarım olsun.
İstədiyim yerə yükümü çəkən
Hökmüm, ixtiyarım, qərarım olsun.

Birinin düzündə çiçək bitirən,
 Birinin gözündə bitən olmayım.
 Seyrək dumanları qovan, itirən,
 Qalın dumanlarda itən olmayım [13, 156).

Şair poetik istəyinin üzərinə qalın pərdə çəkib, əsl niyyətini–fikir və düşüncələrini, istiqlal arzusunu oxucusuna–“üstüörtülü”, “qatı dumana” bürüyüb, təqdim edir.

Şeirin lirik qəhrəmanı özgür bir həyat diləyir. İstədiyi tək yaşamaq haqqının qadağalara məruz qaldığını, amma onun mövcud çərçivələri aşmaq arzusunda olduğunu görürük. Ona mane ola biləcək, yolunda maneə olacaq yaman niyyətləri, xəbis fikirləri isə məhv edib aşaraq, “uzaq mənzil”inə gedən yolu qət etməklə o, digər bütün arzularına da qovuşacağına əminlik bildirir.

Əvvəlki paraqrafda misal çəkdiyimiz “Oxuyan Təbriz” şeirində də rəmzi-metaforik detalların işləndiyi nəzərə çarpır. “Oxuyan Təbriz” şeiri o tayda S.C.Pişəvərinin başçılıq etdiyi milli hərəkatın fəallarından olan şair–aşiq Hüseyn Cavana həsr edilmişdir. Şair onunla İstisu yaylaqlarında görüşmüş, onun sazını, səsini dinləyib belə ilhamlı bir şeir ərsəyə gətirmişdir. Məmməd Araz Hüseyn Cavanın timsalında bütün GüneyAzərbaycanının azadlıq və müstəqillik harayını, sabaha inamını görmüşdü. Həqiqətən də, şeirdəki yüksək pafos, yurd sevgisi, fələyin acı gərdişi ilə barışmazlıq adamı heyran qoyur.

Müəllif Aşiq Cavanın “dünəninin yasına” toy qurduğunu deyir. Nədir dünənin bu yası? Şair bu metafora ilə nə demək istəyir? Oxucu üçün burada, əslində, hər şey aydındır. O öz xalqının tarxindən, keçmişindən xəbərdardır; 1813, 1828-ci il müqavilələrinin millətimizə oxuduğu ölüm hökmünə qarşı çıxmış vətən oğulları 1905, 1921, 1946-cı il inqilablarında kütləvi surətdə qətlə yetirildilər. Bu oğullar içində sağ qalanlardan biri olan–Aşiq Cavan sazında bax həmin “dünəninin yasına” toy tutub. Onun sazında bölünən vətənin simvolu olan Təbriz ağlayır... Yurdun dağı-daşı qəzəbdən cilov gəmirir. “Dəli mizrab” “bəxti kəm” xalqı oyadır. Daha doğrusu, oyatmaq istəyir. Şeirdə imdad dilənən Həcər ana–anaların əcdadını təmsil edir, “ayaqda tufəngə, balası vurulmuş pələngə, dərə ağızlı nəhəngə” [13, 269] dönən isə–Azəri yurduudur.

Şeiri təhlil edən V.Əyyub yazır: “Şeir sadə kəlmələrlə, bədii vasitələrdən uzaq ifadələrlə bitsə də, poetik gücü, fikri təsiri, səfərbəredici çağırış ruhu baxımından məntiqi sonluğuna çatdırılmışdır” [34].

Göründüyü kimi cənub mövzusunda yazarkən bir sıra hallarda M.Araz da rəmzi-metaforik üsluba üstünlük vermişdir. Şairin ilk Araz şeirlərindən olan “Arazın işıqları” da rəmzi-metaforik üslubda yazılmış poetik məndir. Nağıllarımızdakı işıq obrazından fərqli olaraq burada işıq “ışıq gələn tərəf” funksiyasını yerinə yetirmir. “Müsbət məzmunlu” deyil, müsbət məzmunludur. Şeirdə Arazın işıqları ayrılığın qaranlıq yolundan birliyə gedən yolu işıqlandırır. “Qaranlıq” isə eyni soya, dilə malik xalqın arasında sərhəd çəkən, onun milli-mənəvi, coğrafi-siyasi birliyini və bütövlüyünü tanımayan, imperiya xislətli quruluşlardır. Şeirdəki dəvə obrazı dözümlü xalqımızın obrazıdır. Şair ona “asta yeriməyi” – məqsədə doğru gedən yolda ehtiyatlı olmağı məsləhət görür. Şair dəvəyə dəmir tikanı – sərhəd məftillərini qırmağı öyrənməyə, öz “dəmir qəfəs”indən çıxmağa çağırır. Bu isə, əslində, özgürlüyə çağırış idi.

Deyirəm ki, asta yeri,
Dəvə qardaş, asta yeri!
Dağıdarsan nur yükünü
yortsan əgər.
Aclığın var? Boynunu bir çölə döndər,
Dəmir tikan qırmaq öyrən!
Dəmir tikan [8, 59].

Şairin ideali Azərbaycanın bütövləşməsi və onun müstəqilliyi idi. “Arazın işıqları” kimi nümunələr gəncliyə, yeni nəslin milli ruhda böyüməsinə misilsiz təsir göstərirdi.

Bütöv Azərbaycan ideyasının simvollarla poetik ifadəsi baxımından S.Tahirin “Bir ovuc torpaq” şeiri də xarakterikdir. Əvvəlki paraqraflarda bu şeir nəzərdən keçirilsə də, sözügedən mənada ondan bəhs edilməmişdir. Bu şeirdən danışarkən onun 1978-ci ilin dekabrında – İran inqilabı ərəfəsində yazılmasına da diqqət yetirilməlidir. Belə ki, əvvəlki nəsillər içində Cənub mövzusunda yazan şairlərin avanqardı S. Rüstəmə həsr olunmuş “Təbriz bağlarının hər bucağında Bakı güllərinin

qoxusu vardır... Keçib ayrılıqdan yüz altmış beş il bükülüb beli də qeyrətini, şair” [16, 388]–deyə milli hissləri oyadan üsyan xarakterli bu şeirdən bir inqilab qoxusu gəlir və bu inqilabdan şairin öz payını almaq–parçalanmış xalqının birliyini təmin etmək istəyi çox güclü şəkildə duyulur:

Bu cür dostluq olmaz, qardaşlıq olmaz,
Hər gün görməlidir qardaş qardaşı.
...Qardaşlıq etmədik qardaş da olsaq,
Qardaşsız heç zaman qardaş ucalmaz.
Ayrılıq qoymadı qonşu da olaq,
Qardaş olmayanlar qonşu da olmaz.
...Görünür doyunca “qardaş” söyləmək,
Ya da qardaş olmaq bəxtimdə yoxdur [16, 389].

Heç şübhəsiz, sözün birbaşa mənasında S.Tahirə S.Rüstəmi görmək problem deyildi, onu istədiyi zaman görə bilərdi və bu baxımdan S.Tahirin S.Rüstəmdən bir gileyi, umu-küsüsü yox idi. Şair “qardaş” deyə S.Rüstəmə müraciət etsə də, əslində bu “qardaş” sözünün arxasında Azərbaycan, daha dəqiq desək, Quzey Azərbaycanı dayanır. Beləliklə, S.Tahir “Bu cür dostluq olmaz, qardaşlıq olmaz, Hər gün görməlidir qardaş qardaşı” [16, 389] söylədikdə, təbii ki, burada özü ilə S.Rüstəmi yox, özü və S.Rüstəmin timsalında Güney Azərbaycanı ilə Quzey Azərbaycanını nəzərdə tuturdu.

Şeirdə göstərilir ki, bir-birindən ayrı düşən eyni xalq nə qardaşlıq, nə qonşuluq edə bilirlər. Şair yaxşı qonşu ola bilməməklərini yaxşı qardaş olmamaqları ilə izah edir.

124 misradan ibarət kiçik lirik poema adlına biləcək “Bir ovuc torpaq” şeiri qardaşın istəkli qardaşına həsrət, nisgil, hüzn dolu sanki bir giley, şikayət məktubudur. Şeirdə arxalı olmaq üçün qardaşın qardaşa ehtiyacı olduğu söylənilir. Şair bu ayrılığı “böyük dərd” kimi təsvir edir, elə bir böyük dərd ki, eşidənin gözləri dolur, bilən acı-acı başını bulayır. “Bu dərdi bilsəydi, dağlar aşardı” [16, 389] deyə şair ağrı içində qovrulur. Böyük bir xalqın kimliyini, tarixini unutturmaq üçün onların təqvimini də, əlifbasını da dəyişdirilmişdir. Şair böyük qardaşı ilə ərklə

danışığında özü beş yüz min ər verdiyi vaxt onun bu tayda tez-tez toy çaldırdığını dilə gətirir. Bununla belə, o zaman-zaman qurbanlar vermişdir ki, azad olsun və qardaşı ilə birləşsin.

S.Tahir “Bir ovuc torpaq” şeirini AzərAzər təxəllüsü ilə yazmışdır. O ilk dəfə bu ədəbi təxəllüsünü həmin şeirdə işlətməmişdi. Bu barədə şair özü belə yazır: “Tələbələr, gənclər arasında hələ çap olunmamışdan əlyazma, makina variantında yayılmış “Bir ovuc torpaq” şeirini oxuyan S.Rüstəm məni çağıraraq soruşdu: “O tayda AzərAzər adlı şair tanıyırsan? Mənə şeir yazıb. Xoşuma gəldi. Əgər AzərAzəri tanıyırsansa, mənim dilimdən ona təşəkkür yaz”. Bir il sonra şeir mənim “Döyüş lövhələri” kitabımda çap olunanda, məni görüb dedi: AzərAzər sən imişsən ki! Mən də sənənin şeirinə cavab yazacağam” [16, 9].

S.Tahirin Xosrov Ruzbehə həsr etdiyi “Onun son sözü” şeiri dan yerinə “al qan çilənir”, boylanır üfüqdən “qanlı bir səhər” kimi rəmzi ifadələrlə başlayır. Sonra “Yenə düyünlənir göylərin qaşığı, Səf çəkir buludlar göy asimanda”, “...Dəməvəndin vüqarlı başı İtir boz örpəkdə...”, “Tehranın üstündə qara dırnaqlı Tüstülər, dumanlar sürünür... Döşü büz bağlamış, qara dodaqlı buludlar... göydən sallanır” [16, 16] kimi rəmzi-metaforik deyimlər edam mənzərəsini gözümüz qarşısında daha da canlandırır. Demə ona görə təbiət beləymiş ki, böyük bir qəhrəmanın– Xosrov Ruzbehin ölümünə şahid olmuş. Şeirdə deyildiyi kimi:

Böyük azadlığın astanasında

İran bu səhər də bir qurban verir [16, 17].

Şair üçün Novruz bayramı “inqilab bayramı”nın rəmzi olaraq müqəddəsləşir. Şeirin ilk bəndində yazın gəlişi “Əyilib sulara söyüd ağacı Darayır öz yaşıl hörüklərini” [16, 38] və s. misralarla tərənnüm edilir. Daha sonra şair “Kasıbın evinə bayram gəlməyir, Bayram ağaların evində məhbus” [16, 38] deyərək xalqı zillətdən qurtulmağa və bu qurtuluşla azdıq əldə edərək, milli bayramı böyük Vətəndə yaratmağa çağırır:

O bayram Vətəndə yaransın gərək,

O bayram tutacaq bütün hər yanı.

Kasıb bu bayrama bir ad verəcək:

İnqilab bayramı, zəfər bayramı.

Xalq hələ vuruşur, o qan udsa da,
O ölüm görsə də, yasa batmamış.
Köhnə il qurtarıb, başa çatsa da,
Hələ döyüş ili başa çatmamış [16, 39].

S.Tahir “Qıfıl” şeirində də azadlıq ideyasını, Bütöv Azərbaycan idealını simvollara ifadə edir. Burada isə qıfıl azadlığın qapısına vurulmuşdur. Şair öz ölkəsində qıfılların qırılmasını, öz təbirincə desək, “ölməsini” [16, 42] arzulayır. Təbii ki, bu qıfıl qırılsa, yurdun bir hissəsi azad olsa: “O öz qardaşıyla birləşə bilər” [16, 390].

Şairin Nəbi Xəzriyə həsr etdiyi “Yollar” şeirinin sonuncu bəndi də simvolik mənə daşıyır. S.Tahir burada bütün yolların birləşdiyi və bütün yolları birləşdirən böyük bir yoldan danışır ki, o yol azadlıq yoludur: “Bu yolla gedəcək bəşər sabaha, Hər kəsin öz yolu ayrı olsa da” (16, 56).

S.Tahir nədən yazırsa yazsın, Bütöv Azərbaycan idealını unutmur, bu və ya digər şəkildə həmin ideyanı şeirində əks etdirir. Məsələn, Şimalın Göy gölündən yazırsa, Cənubun Urmiyasını unutmur və əksinə, Cənubun Şah gölünü vəsf edirsə, bu tayı yaddan çıxarmır: “Salam göndəribdir mənim dilimdən Al qana boyanmış bir diyar sənə” [16, 59]. Bu diyarın adı çəkilməsə də, hara olduğu, əslində, məlumdur; bu, şairin bir an unutmadığı, az qala hər şeirində xatırladığı inqilablar görmüş, Təbriz taxt-taclı Güney Azərbaycanımızdır. Şeir “Gözümdə bir gilə yaş gətirmişəm Urmiya gölündən yadigar sənə” [16, 59] kimi kövrək misralarla bitir.

Göy gölə tanınmış şairlərimiz çoxlu şeirlər yazıb, öz poetik görünmədən təsvir edib. Ə.Cavad, S.Vurğun, M.Araz və b. şairlərin qələmə aldıkları şeirlər xüsusən məşhurdur. Məsələn, M.Araz təbiətin bu gözəl sərvətindən—“Göy göl”dən elə sırf təbiət hadisəsi kimi də danışır. Şairin bu şeirdə orijinal bədii ifadələrlə verdiyi poetik lövhələr xoş duyğular yaradır. Amma o, təsvir etdiyi peyzajlara ictimai mənə vermir. Baxmayaraq ki, misal üçün, Araz çayı barəsindəki, Araz çayından danışan şeirləri haqqında belə demək olmaz. Belə ki, onun Araza həsr etdiyi şeirlərin hamısı ictimai

məna yükünə malikdir; “o tay, bu tay” faciəmiz, Cənub sevgisi, ayrılan xalqın birlik eşqi, Bütöv Azərbaycan idealı həmin şeirlərin ana xəttini təşkil edir. S.Tahir lirikasında isə tək-cə bir xalqı ikiyə bölən, sərhəd olan Araz çayından bəhs etdikdə yox, məsələn, Göy göldən, yaxud Şahdağdan, Astaradan danışanda da baş verir. S.Tahir adi bir təbiət lövhəsini şeirə çevirəndə də Cənub həsrəti orada öz əksini tapır. İndiki halda “Göy göl” şeirində olduğu kimi. Şair bütün şeir boyu Göy göllə dost, həmdərd olaraq həsb-hal edir.

Ömrümə ən qanlı bir zaman düşüb,
El ağ gün istəyib, eldə qan düşüb.
Sən də bir dilə gəl, de, haçan düşüb
Qardaş həsrətindən bu qubar sənə.

Günəş tellərini daradı keçdi,
Ulduzlar əksini aradı keçdi.
Könlümün başından yar adı keçdi,
O qaldı hər zaman intizar sənə [16, 59].

S.Tahir “Vətən” adlı bir deyim, bir neçə şeir yazıb. O şeirlərin birində belə bir beyt var: “Vətən, vətən, deyib gəzdiyim zaman Göllər ayna tutub çıxır qarşıma” [16, 91]. Buradan aydın olur ki, şair doğma gölləri görərkən onların saf sularında böyük vətəni görür, məhz buna görədir ki, Göy gölə baxan şairin könlündən yenə vətən keçir, o tayda qalan, Göy gölə əli çatmayan soydaşlarımızı xatırlayır.

Dissertasiyamızda əvvəl də müraciət etdiyimiz, bu dəfə isə ayrı rəkursdan yanaşdığımız “Təbrizi gəzirəm” (S.Tahir) şeiri belə bir rəmzi sonluqla qurtarır:

Dayanıram
İnqilabla səltənətin
Kəşişdiyi Xiyabanda [16, 127].

Burada inqilabla səltənət kəşişir, yəni üz-üzə gəlir, toqquşur. İnqilab– azadlıq, birlik rəmzi, səltənət– irtica, iqtidar simvoludur. Şair gec-tez olacaq bu mübarizənin, toqquşmanın mərkəzində– Xiyabanda dayanır. Bu nöqtədən azadlıq, birlik uğrunda mübarizə, mücadilə başlayacaqdır.

S.Tahirin “Sərhəd” şeiri ağır dolu rəmzi-metaforik misralarla başlayır: “Ürəyim sıxılır, doğranır, həkim, Bir məftil kəsmişdir onu ortadan, Ah, ürəyim, dilim- dilim ürəyim, Açın ürəyimi dəmir xaltadan” [16, 143]. Əgər başqa bir müəllif yazmış olsaydı, ilk oxunuşdan bu misraların başa düşülməsi çətinlik törədə bilərdi. Amma S.Tahir qələmindən çıxdığı üçün şairin mövzu dairəsinə bələd olan hər kəs onu həmən anlayır, söhbətin nədən getdiyini bilir; şair ürəyinin sınıq yerində bitən “dəmir tikanlar”dır sərhəd və neçə ki, bu sərhəd–dəmir tikanlar var, şairə rahatlıq yoxdur.

Şairin “Anam” şeirinə nəzər yetirsək, eyni mənzərənin şahidi olarıq. Şairin ana haqqındakı şeirinin “Xiffətlər yolumu yarıda qoydu, Ümidlər qəlbimi taladı, soydu” [16, 189] misraları mövzu barədə ilk təəssüratı yaratmış olur. Şeirin ikinci bəndindəki “Mən gedə bilmədim Təbrizə bir də, Təbrizi yanıma gətirsin anam” [16, 189] beyti şairin müxtəlif başlıqlı digər poetik mətnləri tək bu şeirin də şeirin də mayasında Cənub həsrətinin durduğunu göstərir. Şeirin sonrakı bəndləri qənaətimizin doğruluğunu təsdiqləyir:

...Qoyun tufəngimi sinəmin üstə,
Ölsəm, tufəngimi götürsün anam [16, 189].

S.Tahirin Bütöv Azərbaycan ideyasını simvollarla poetik ifadə edən uğurlu şeirlərindən biri də “İki taleyim” adlanır. Bu şeirdə də əvvəlki şeirlərdə olduğu kimi “o tay”, “bu tay” ifadələrinə rast gəlirik ki, bu ifadələr də Cənubi (Güney) Azərbaycanla Şimali (Quzey) Azərbaycanın məcazi adıdır. Şair əgər “Mən qoydum o tayda uşaqlığımı, Döyüşkən taleyim mənimlə gəldi” [16, 197] deyirsə, demək şair uşaqlığını Cənubi Azərbaycanda qoyub gəldiyini bildirir. Şeirdən görünür ki, “lirik mən” büsbütün ikililik mənəşəsində sıxılmışdır. Onun imzası, kimliyi belə ikilidir. Bütün bunlara isə bir xalqın ikili tale yaşaması səbəb olmuşdur.

S.Tahirin Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərinə, dağlarına, göllərinə, bir sıra başqa yerlərə yazdığı şeirlərdə də Bütöv Azərbaycan ideyası ifadə olunmuşdur; belələrinə “Təbrizim”, “Ərdəbil”, “Sərab”, “Avars”, “Mərənd”, “Şivli”, “Astarə”, “Bakı”, “Mərdəkan”, “Şirvan”, “Quba”, “Cəbrayıl”, “Zəngilan”, “Gəncədə”,

“Savalan”, “Dəlidağ”, “Ərk qalası”, “Səhəndim”, “Urmiyə gölü”, “Şah gölü”, “Araz” və s. şeirləri misal göstərmək olar.

M. İsmayılın 1992-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən nəşr edilən “Seçilmiş əsərləri” “Tale ilə üz-üzə” bölməsi ilə açılır və elə ilk səhifələrdə “Günah” şeirində Cənub problemi qarşımıza çıxır. “Şeytan əməli var səndə, ya məndə, Qədim sahibiyik hansı günahın” [63, 5] misraları ilə başlayan şeirin mahiyyəti elə ilk beytdə əksini tapmışdır; “hansı günahın sahibi” olmağımızdır ki, mənsub olduğumuz millətin başına bu qədər bəla gəlməkdədir. Şeirin sonrakı beytində şair əsas fikrini demək üçün “Bizə yurd verəndə, yuva seçəndə, Qalib arxasınca gözü allahın” [63, 5] kimi misralarla zəmin hazırlayır. Şeirdə Yaradanın “Keçəlin saçıtək sevinci seyrək, Təpəlin qaşıtək qəmi sıx” [63, 5] verdiyini deyən şair acı təəssüflə allahın “bir köynək aralı ögey qardaşın əlinə qılinc” [63, 5] verdiyini də bildirir.

Şair allaha üz tutur, ona yaratdığı bu xalqı unutduğunu deyir, ona “xatırladır” ki, xalqımızın alınına əsrlərdə bölünmək, parçalanmaq, çıxılmaq yazılıb, qismətinə bir dəfə də “üstəgəl”lik düşməyib. Bu xalq üstəgəlməyi unudub, yalnız “bölməyi, çıxmağı bacarır” [63, 5]–deyə daha bölünməkdən boğaza yığılan şair tərs kimi Vətənin adının da “Azər”ə və “baycan”a bölündüyünü xatırladır, artıq əvvəl üstüörtülü dediyi fikri açıq mətnlə deyir:

Daha bölünməkdən gəlmişik cana,
Tərs kimi adın da bölünür, Vətən,
Bölünür Azərə, bir də Baycana [63, 5].

Bu bölünmələr Təbrizin, Göyçənin, nəhayət, Qarabağın əldən getməsində özünü göstərir. Belə ki, Azərbaycanın timsalında bölünənin yenə bölünmə ehtimalı böyükdür: “Ayırıb Təbrizi, bölüb Göyçəni, İndi də Qarabağ haqq-hesabdadır” [63, 5].

Şair “Günah” adlı əxlaqi bir kateqoriyadan bəhs edən şeirində belə məsələni Cənub probleminə gətirib çıxarmışdır. Şeirin sonunda ələcsiz şair çıxış yolu axtarır: “...O günahı qurban yuyarsa, Qurbanın mən olum, mənə ölüm ver” [63, 6]–deyə milləti yolunda qurban getməyə hazır olduğunu bildirir.

Şair bəlkə də hansısa ulu babamızın çəkməli olduğu cəzanı çəkdiyimizi söyləyir. Bu faciəvi taleyi mistik bir düşüncə ilə əlaqələndirir. Əlbəttə, bu şair

təxminidir. “Sırr” açılmağa davam edir; hər gələn nadan bir günah işlədib, bunun ucbatından el yas içində boğulur. əsrlər keçir, allah bu günahı bağışlamır ki, bağışlamır. Bu günah yuyulmadıqca, beləcə nəsildən-nəsilə keçəcək. Ona görə də, şair allaha “əgər bu günahı qurban yuyarsa, qurbanın mən olum, mənə ölüm ver” deyə yalvarır [63, 6].

M.İsmayıl “Ağacdələn, döy qapımı” adlı məşhur poetik mətnində (şair kənddəki evlərinə gedərkən şahidi olduğu qəribə bir mənzərəni təsvir edir; bir ağacdələn tənha evin bağlı qapısını döyməkdədir... Bu hadisədən duyğulanan şair keçirdiyi hissləri qələmə alır) də, “Günah” şeirində olduğu tək gözlənilmədən “Cənub yarası”nın qaysağını qopardır.

“Günah” adı bizə Cənub mövzusu ilə bağlı heç nə demədiyi kimi, eləcə də, “Ağacdələn, döy qapımı” şeirinin nə adında, nə də əsas məzmununda “Cənub işartısı” vardır. Amma M.Araz, S.Tahir, nəhayət M.İsmayıl kimi bütün yaradıcılığı ilə həm əsl sənətin, həm də, eyni zamanda mənsub olduğu millətin xidmətində olan söz adamlarının altşürunda, nədən danışdırlarsa-danışsınlar, Vətənin taleyi ilə əlaqəli düşüncələr özünə əbədi yer almışdır. Bunun nəticəsidir ki, təbiət şeiri olduğu qədər də, psixoloji mətn təsiri bağışlayan sözügedən poetik nümunədə bu misralar ümumi məzmununda yad, qeyri-təbii görünür: “Nədən Araz arzularım çin olmaz, Haçanacan yuxularda çay görüm [63, 10] kimi misralar şeirə ictimai məna verir. Şairin “Araz arzuları”nın nədən ibarət olduğu isə hamımıza məlumdur və bu arzu o qədər güclüdür ki, daim şairin yuxusuna Araz çayı girir.

30 misralıq başqa bir şeirdə—“Hələ yaşamağa dəyər” şeirində də analoji mənzərə var. Təbiət mənzərəsi ilə başlayan, peyzajlarla davam edən şeirdə birdən-birə aşağıdakı misralar özünə yer alır:

Mənim bir gecikmiş həqiqətim var,

Dönüb nağıllaşan həqiqətim var.

Səni səsləyirəm, ay ev yiyəsi,

Səsimə səs versin o tayda kim var [63, 12].

Şeirdə həmişə ayrılıq rəmzi kimi işlənən Araz çayının “əsrin ovsununa” yatdığı deyilsə də, şair nikbinliyini saxlayır:

Dünyanın işini nə bilmək olar,
Hələ yaşamağa dəyər bir az da [63, 12].

Yaşamağa ona görə dəyər ki, “qıvrıla-qıvrıla bir gürzə kimi əsrin ovsununa” [63, 12] yatan Araz bir gün ovsundan qurtula bilər. Şair belə bir ümidlə yaşayır.

Bu parça isə 47 misralıq “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar” şeirindəndir:

O taydan yüksələn “Arazbarı”dır,
Keçə bilməyirəm Araz barıdır.
Gör neçə həsrətin Araz barıdır
Çaya bax, suyunda dağlayır bizi,
Alıb kəməndinə saxlayır bizi [63, 29].

M.İsmayılın bu tipli şeirləri çoxdur. Tamam başqa məzmunlu bir şeirdə Cənub dərdi (“Hələ yaşamağa dəyər”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Nə deyir mənə bu tarix”, “Beləmi oldu” və s.) birdən-birə qumsalda batan su kimi üzə çıxır və poetik mətnin leytmotivinə çevrilir. Bu nədən irəli gəlir? Bu, şairin ağına, qəlbinə Cənub dərdinin büsbütün hakim kəsildiyini, vətəndaş şairin qəlbinin daim bütöv Azərbaycan ideyası ilə çırpındığını göstərir.

Əvvəlki paraqrafda “Savalanda yatan igid” şeirinə müraciət etdiyimizdən indiki halda yalnız bunu qeyd edək ki, həmin şeirdə də Bütöv Azərbaycan ideyası simvolik şəkildə ifadə olunmuşdur. Şeirin əsas məzmununu təşkil edən əsatirdə deyilir ki, Savalanda yatan igidin qılıncının qından sıyrılib gümüş dəstəyinin ona tərəf olması qisas alınmasına işarə olacaqdır. Uzun zamanlar keçir o vaxt isə hələ də gəlib çatmır. Şair öz qəhrəmanına artıq gözləməməyi, fürsəti fəvtə verməməyi tövsiyə edir... Göründüyü kimi, M. İsmayılın vətəndaş lirikasında Bütöv Azərbaycan ideyasının simvollarla poetik ifadəsi xüsusi yer tutur. Şairin bir sıra şeirlərində isə bu tendensiya daha qabarıq görünür.

M.İsmayılın “Mən şair deyiləm...”, “Bu qan yerdə qalan deyil”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Nə deyir mənə bu tarix”, “Bu günlərin nəğmələri” kimi şeirlərində də Bütöv Azərbaycan ideyasının simvolik şəkildə ifadəsinə dair fraqment şəklində də olsa, ayrı-ayrı misralar var.

Dissertasiyamızın 1-ci fəslinin 1-ci bölümündə misal gətirilən K.Q.Yunqun: “Madam ki, əksliklər heç bir zaman özünün şəxsi səviyyəsində birləşmirlər, demək həmişə ali nizamın daha yüksək “üçüncü” müstəvisi tələb olunur ki, bütün hissələr orada birləşsin” [135, 210]–fəlsəfi düsturunu Bütöv Azərbaycan ideali müstəvisində tədqiqat predmetimiz olan şairlərin yaradıcılığına nəzərən şərh etsək, belə bir qənaət hasil olur ki, “əksliklər” vəziyyətində olan Güney Azərbaycan və Quzey Azərbaycan coğrafi-siyasi cəhətdən ayrı olsalar da, daha yüksək “üçüncü” müstəvidə–M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl kimi şairlərin vətəndaşlıq lirikasında milli-mənəvi, ideya-siyasi cəhətdən birləşirlər. Bu poetik müstəvidə Bütöv Azərbaycan ideali həyat tapmış olur.

Nizamı elm kimi tədqiq edən A.F.Losevin “varlıq”la “yoxluq”un hər ikisi öz keyfiyyətlərini saxladıqları təqdirdə və yalnız dialektik sintezdə birləşə biləcəyini göstərdiyi yenə həmin bölümə tərəfimizdən qeyd edilmişdir. Bu fikrə nəzərən bir daha eynən yuxarıdakı qənaətə gəlmək olar; belə ki, Güney və Quzey Azərbaycan xalqlarının milli-mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərinin saxlanması, onların daim “dialektik sintezdə” olmasında bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası müstəsna rol oynamışdır,—demək, Güney və Quzey Azərbaycanın birləşə bilməsində, birləşməsində də M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikası misilsiz əhəmiyyət daşımış olacaqdır.

Beləliklə, “o tay” simvolikasını həmişə Cənubi Azərbaycanın rəmzi kimi işlədən hər üç şairin yaradıcılığı göstərir ki, Bütöv Azərbaycan ideyası onların lirikasında rəmzi-metaforik şəkildə yüksək poetik-publisistik ştrixlərlə öz əksini tapmışdır. Bu şairlərin, onların sələflərinin yaradıcılığı nəticəsində ədəbiyyatımızda Bütöv Azərbaycan ideyasını əks etdirən poetik ənənə “o tay”ın və “o tay–bu tay” arasında sərhəd olan Araz çayının timsalında formalaşmışdır. Onlar poeziyamız üçün Bütöv Azərbaycan ideyasının önəmli olduğunu ardıcıl şəkildə göstərdilər və xalqımız üçün böyük ictimai mənəyə malik poetik nümunələr, rəmzi-metaforik üslubda, belə demək mümkünsə, poetik paradigma yaratdılar,—əsl ədəbiyyat necə, hansı formada yaradılmasından asılı olmayaraq, həmişə öz mühiti üçün paradigma rolunu oynamalıdır. Ədəbiyyat nümunə yarada bilmirsə, onun yaratdığı obraz diqqəti cəlb

etmirsə, ona bənzəməyə çalışan, onu müsbət anlamda təqlid etmək istəyən yoxdursa, belə sənət özünü yaşamaq hüququndan məhrum edir. Poetik fikir insanın taleyini, tarixin təkərini dəyişəcək dərəcədə qüdrətə malik olmalıdır. Poeziya da ədəbi növ olaraq min il əvvəlki kimi öz inqilabilik missiyasını qoruyub saxlayır.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, çağdaş Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikası mühüm inkişaf yolu keçmiş, mövzu və problematika baxımından özündən əvvəlki vətənpərvərlik poeziyasından fərqlənmiş, dövrü və mühiti özündə ehtiva edən əhəmiyyətli orijinal sənət nümunələri yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında vətəndaşlıq lirikası uzun bir tarixi yol keçsə də, onun inkişafında akme – yəni çiçəklənməsi məhz bu dövrə təsadüf edir. XX əsrin 2- ci yarısında və müasir dövrümüzdə vətəndaşlıq lirikası mövzu və məzmun baxımından, həmçinin ədəbi-bədii keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olmuşdur ki, dövrün ictimai-siyasi prosesləri fonunda ədəbi mühitdə vətənpərvərlik, azərbaycançılıq və milli birliyə çağırış motivlərinin, Bütöv Azərbaycan idealının tərənnümünün bədii yaradıcılığa gətirilməsi artıq zərurətə çevrilmişdir. Belə ki, milli-mənəvi dəyərlərimizi, sağlam adət-ənənələrimizi, əsl vətənpərvərliyi tərənnüm edən vətəndaşlıq lirikası M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığında yeni bir mərhələyə yüksəlmişdir. Tədqiqat işində bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasının bütün etik və estetik cəhətləri, fərdi və ictimai xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Yaşadığı cəmiyyəti narahat edən problemləri qələmə almaq, xalqın qarşısında duran taleyüklü məsələləri, xalqın mənəvi yaşantılarını, inkişaf səviyyəsini, ideya istiqamətini müəyyənləşdirmək kimi mühüm vəzifələrin öhdəsindən gələn lirik düşüncədə şeirlər daha çox fədakarlıq və şəxsi iradə nümunəsi kimi çıxış edir. Bu şairlərin əsərlərində vətəndaşlıq, milli kimlik öz mədəniyyətinin və xalqının keşiyində duran əsgərin silahı rolundadır. Zaman keçdikcə bu müəlliflərin əsərləri xalqımızın dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasındakı roluna görə öz layiqli qiymətini alacaqdır.

Nəhayət, aparılmış araşdırma və təhlillərdən aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1) M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqlarına münasibət bildirilərək, müəyyən edilmişdir ki, onların poeziyası yaşayib-yaratdıqları dövrün vətəndaşlıq lirikasını əlamətdar etmişdir. Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası mövzuya yanaşma tərzini, həmçinin qoyulan problemlərin aktuallığı

ilə seçilmişdir. Adı çəkilən şairlərin yaradıcılığında istər yeniyetmə və gəncləri, istərsə də böyükləri hər zaman narahat edən aktual mövzular, həmin mövzuların əks etdirdiyi taleyüklü problemlər təhlil edilmişdir.

2) Aşkar olunmuşdur ki, onlar xalq ədəbiyyatından yaradıcılıqla bəhrələnmiş, həmin bəhrələnmələr yeni poetik aspektdə oxuculara çatdırılmışdır. Bütün bunlar onlara böyük oxucu sevgisi qazandırmışdır. Təsadüfi deyil ki, M.Arazın “Vətən mənə oğul desə”, “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Professor Gülə məktub”, “Nobel mükafatı”, “İnsan– qayalar” və s., S.Tahirin “Daha”, “Anam Nəsibə– qızım Nəsibə”, “Bir ovuc torpaq”, “Anamın əlləri”, “Təbrizi gəzirəm” və s., M.İsmayılın “Hələ yaşamağa dəyər”, “Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”, “Ağacdələ, döy qapımı”, “Savalanda yatan igid”, “İlk beşik, ilk yuva” və s. bu kimi şeirləri vətəndaşlıq lirikasının ən xas nümunələri olaraq oxucu qəlbinə əbədi yol tapmışdır.

3) Bəlli olmuşdur ki, onların şeirlərində xalq yaradıcılığından bəhrələnmənin forma və şəkilləri müxtəlifdir. Bu müxtəliflik də onların vətəndaşlıq lirikasına spesifik, fərqli ton verməkdə xüsusi rol oynamışdır. Ancaq bu özünəməxsusluq və fərqlilik onların lirikasında “xalq mövzusu” və xalq yaradıcılığından qaynaqlanan ümumi bir klassik tonun olması ilə tərs mütənəsb deyildir. M.Arazla M.İsmayıl lirikasında əksər halda “xalq” məhfumu “vətən” məhfumu ilə uğurla əvəzlənmişdir. S.Tahir şeirində bu tendensiya mövcud olsa da, ancaq özünü qabarıq şəkildə büruzə verməmişdir, belə ki, çox zaman da hər şey öz adı ilə çağırılmışdır.

4) Milli məfkurənin formalaşmasında M.Araz, S.Tahir, M.İsmayıl kimi sənətkarların vətəndaşlıq lirikası milli dəyərlərimizi tərənnüm etmiş, eyni zamanda, “parçala, hökm sür” siyasətinə qarşı əvəzsiz silah olmuş, imperiya xadimlərinin apardığı siyasət əleyhinə xalqın mənəvi deqradasiyasının qarşısının alınmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu şairlərin yaradıcılığı toplumun gen təmizliyinin və qan yaddaşının qorunmasına mühüm töhfə vermişdir. Vətəndaşlıq lirikası uzun illər boyu vətənsəvər insanları daim ayaqda saxlamış, xalqın özgürlüyü uğrunda həlledici mübarizəyə hazırlamışdır. Bu poeziya vətən tarixindəki coğrafi-siyasi parçalanmanın, bütün milli-fiziki ayrılıqların doğurduğu dəhşətli fəsadların xalqımızın taleyində daha

ağır nəticələrə gətirib çıxarmaması üçün milli-mənəvi birliyimizin saxlanmasına yardımçı olmuşdur.

Buna görə də, Azərbaycan poeziyasının bu görkəmli nümayəndələrinin vətəndaşlıq lirikası, bu lirikanın daşdığı sosial məzmunun mənə və mahiyyəti təhsil, tədris, elm ocaqlarında öyrənilməli, müvafiq poetik nümunələr ayrıca toplu kimi nəşr olunaraq təbliğ edilməlidir.

5) Dissertasiyanın fəsil və paragraflarında vətəndaşlıq lirikasının təbiətindən doğan ideya və mövzular aləmi müasir elmi-metodoloji səviyyədə öyrənilmişdir. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikasını vətəndaşlıq mövqeyindən ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmağa təşəbbüs göstərilmiş, elmi cəhətdən tam formula edilməsi üçün cəhd olunmuşdur. Bu şairlərin lirikası, əsasən də, ictimai-fəlsəfi kontekstdə təhlilə cəlb edilmiş, deyilən fikirlər konkret nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Tədqiqatda hər üç şairin ədəbi-nəzəri, ədəbi-estetik görüşlərinin formalaşmasında rol oynayan amillər, gerçəkliyin bədii ədəbiyyatda inikası probleminə onların münasibətləri, sənətkar taleyi və yaradıcılıq azadlığı barədə düşüncələri zəngin faktik material əsasında nəzərdən keçirilmiş və müəyyən dərəcədə ümumiləşdirmişdir.

6) M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın yaradıcılığı timsalında “sənətkarın vətəndaşlıq borcu” məsələsi problem səviyyəsində öyrənilmək üçün onların xeyli sayda ən uğurlu poetik nümunələri araşdırma obyektinə olmuşdur. Bu zaman sözügedən şairlərin vətəndaşlıq lirikasının mövzu həddlərini “eninə və uzununa (dəriniyə)”, başqa sözlə, “şaqulu və üfüqi” şəkildə məzmun və bədii keyfiyyət cəhətdən genişləndirib- çoxaltdıqları diqqəti çəkmişdir. Onların lirikası cəmiyyətin ümumi mənzərəsinin, daha çox cəmiyyətdəki ciddi problemlərin poetik əksi olaraq nəzəri cəlb etmişdir.

7) Müəyyən edilmişdir ki, vətəndaşlıq lirikasında həqiqi vətənpərvərlik və surroqat patriotizm kəskin fərqlənir. Şeirdə həqiqi vətənpərvərlik motivləri bütün hallarda poetik şəkildə, hay-küysüz, səmimi bir dillə ifadə olunaraq oxucunu öz təsir dairəsinə alır. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl yalançı, gurultulu, ibarəli, şüar xarakterli süni patriotizmdən uzaq bir vətəndaşlıq lirikası yaratmışlar.

8) Aydın olmuşdur ki, M.Araz və S.Tahirin vətəndaşlıq lirikasında milli məfkurə olaraq azərbaycançılıq motivləri, M.İsmayılın ictimai pafoslu şeirlərində eyni motivlərlə bərabər turançılıq ideologiyası poetik- publisistik çəkisi ilə diqqəti cəlb edir. XX yüzilliyin ikinci yarısında ədəbiyyata gələn şairlərin, xüsusən də, milli məfkurənin formalaşmasında mühüm xidmətləri olan bu sənətkarların vətəndaşlıq lirikası gənclərin vətənpərvərlik ruhunda formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycanın müstəqil olması ideyasının iik olaraq şüurlarda yaranması və bunun məntiqi nəticəsi olaraq həyata keçməsində bu şairlərin şeirləri az iş görməmişdir. Bu şairlər uzun illər boyu doğma təbiətin gözəlliklərini tərənnüm etmiş, yurd sevgisini, milli- mənəvi keyfiyyətləri, azadlıq uğrunda mübarizə əzmini ən incə hiss və duyğularla insanlara aşılamiş və xalqın formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu söz ustaları öz yaradıcılıqları ilə vətən tarixini örnək etmiş, xalqın birliyini, onun dövlətçilik ənənələrini necə qorumaq lazım olduğunu xalqa diktə etmişdir. Bu gün bu gün də gənclərimiz onların ortaya qoyduğu poetik nümunələrdən bəhrələnməkdədirlər.

9) M.Şəhriyar, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza və başqa görkəmli şairlərin Cənub mövzusunda yaratdıqları poetik ənənələr XX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə, 60-cı illərdən sonra Azərbaycan poeziyasında böyük vüsət almışdır. S.Tahir, M.Araz və M.İsmayıl bu mövzunu ardıcıl davam etdirərək, daim gündəmdə saxlamışlar. Onların şeirlərində nisgillik, kədər olsa da, Bütöv Azərbaycan ideali, Bütöv Azərbaycanın Güneyi ilə Quzeyinin birləşmək ümidi heç vaxt onları tərk etməmişdir. Onlar öz fikirlərini müxtəlif ladlarda ifadə etsələr də, eyni ideal uğrunda poetik bir “cəbhə” açmışlar. Müəyyən olunmuşdur ki, bu şairlərin yaradıcılığında Bütöv Azərbaycan ideyası “o tay” və “Araz” kimi məcazi mənə daşıyan simvolikaların təmsalında rəmzi-metaforik, fəlsəfi-poetik şəkildə ifadə olunmuşdur.

Bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasında Bütöv Azərbaycan ideyasının simvollarla poetik ifadəsi xüsusi yer tutmuşdur. Hər üç şair öz vətəndaş duyğularını şeirin dili ilə izhar edərkən müəyyən məqamlarda rəmzi-metaforik ifadə tərzindən istifadə etmişlər. Ancaq bu heç də sovet dövründə Cənub mövzusunə qadağa, məhdudiyət

qoyulmasıyla bağlı olmamışdır. Şairlər daha çox bu üsuldən yazdıqları şeirin poetik gücünü artırmaqdan ötrü istifadə etmişlər.

10) Aparılan araşdırma göstərmişdir ki, şeirimizin bu görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı çağdaş Azərbaycan poeziyasında yeni keyfiyyətdə üzə çıxmış vətəndaşlıq lirikasının araşdırılması bundan sonra da dərin tədqiqat tələb edir. M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl vətəndaşlıq lirikası, bu lirikanın daşdığı ictimai- sosial kontinumun məna və mahiyyəti, bütün müvafiq təhsil, tədris, elm ocaqlarında tam şəkildə öyrənilməli, habelə ölkə daxilində və onun dışında, ekran və efir müstəvisində işıqlandırılmalıdır. Bu müəlliflərin yaradıcılıqlarına aid seminarlar, müzakirələr, diskussiyalar keçirməklə sağlam vətəndaşlıq lirikası təbliğ edilmiş olacaqdır.

Bu faktorlar təkcə M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl lirikasının deyil, bütövlükdə Çağdaş Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının ən ümumi mənzərəsini göz önünə gətirir. Təbii ki, bir araşdırma ilə çeşidli bədii məziyyətlərə malik vətəndaşlıq lirikasındakı bütün məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkün deyildir. Şübhəsiz, kifayət qədər geniş yaradıcılıq diapazonu olan sözügedən şairlərin vətəndaşlıq lirikası müxtəlif problemlər kontekstində hələ uzun zaman təhlil və tədqiq obyektinə olacaqdır.

Ümumiyyətlə, vətəndaşlıq lirikasının, həm sənətkarlıq baxımından, həm ictimai-siyasi mənada tədqiqata cəlb edilməsi, məzmun cəhətdən yeni poetik aspektdə dəyərləndirilməsi çox vacib və əhəmiyyətli məsələdir. Çünki vətəndaşlıq lirikası hər bir milli ədəbiyyatın mayası, əsas cövhəridir. Hər bir ölkənin vətəndaşı uşaq yaşlarından kitablarla,– bu istər nəsr, istər şeir, istərsə başqa bir janrda yazılmış olsun,– böyüyür, oxuduqları ilə tərbiyələnilir, dünyanı tanıyır, nəhayət, bir şəxsiyyət kimi formalaşır. Bütün bu mənalarda Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq lirikasının tədqiqata cəlb edilməsi, gələcəkdə də araşdırma obyektinə olması tamamilə məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C. Əsərləri. 7 cildə. V cild. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 264 s.
2. Abdullayev C. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı: Yazıçı, 1986, 320 s.
3. Aforizmlər: seçilmişlərdən seçilmişlər. Müəllif-tərtibçi: S.Xəlilov, Bakı: Çayıoğlu, 2012, 560 s.
4. Anar. Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1999, 10 dekabr.
5. Araz M. Atamın kitabı. Bakı: Gənclik, 1974, 167 s.
6. Araz M. Daş harayı. Bakı: Yazıçı, 1992, 255 s.
7. Araz M. Dünya sənin, dünya mənim. Bakı: Yazıçı, 1983, 301 s.
8. Araz M. Naxçıvan albomu. Bakı: Elm və təhsil. 2010, 215 s.
9. Araz M. Secilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1986, 480 s.
10. Araz M. Secilmiş əsərləri. 4 cildə. I cild. Bakı: Ozan, 2003, 348 s.
11. Araz M. Secilmiş əsərləri. 4 cildə. II cild. Bakı: Ozan, 2003, 332 s.
12. Araz M. Secilmiş əsərləri. 4 cildə. III cild. Bakı: Ozan, 2003, 368 s.
13. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Xalq Bank, 2010, 656 s.
14. Arif M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I cild. Bakı: Elm, 1967, 620 s.
15. Aristotel. Poetika. Tərcümə, məqalə və şərhlər: A.Aslanov. Redaktor: Ə.Ağayev. Bakı: Azərneşr, 1974, 192 s.
16. AzərAzər S.T. Əsərləri. 23 cildə. I cild. Bakı: Zərdabi LTD, 2012, 528 s.
17. AzərAzər S.T. Əsərləri. 23 cildə. II cild. Bakı: Zərdabi LTD, 2012, 624 s.
18. AzərAzər S.T. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 272 s.
19. Azərbaycan bayatıları. Tərtibçilər: B.Abdulla, Q.Babazadə, E.Məmmədli. Ön söz: İ.Abbaslı. Bakı: XXI YNE, 2004, 304 s.
20. Bayram T. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Lider Nəşriyyat" nəşriyyatı, 2005, 328 s.
21. Belinski V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Tərcüməçilər: Ə.Ağayev, V.Hacıoğlu, C. Məmmədov, Ə.Mirəhmədov. Redaktor: C.Məcnunbəyov. Bakı: Uşaqgənənəşr, 1954, 372 s.

22. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri. Tərcüməçi: M.Rzaquluzadə. Redaktor: Q.Musayev. Bakı: Azərbaycan LKGİ MK Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1948, 144 s.
23. Bualo N. Poeziya sənəti. Tərcüməçi: Ə.Ağayev. Fransız ədəbiyyatı antologiyası. III cild. Buraxılışa məsul: Ə.Güləliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 408 s., s. 7–35.
24. Cabbarlı C. Əsərləri. 4 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
25. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
26. Cəfərov M. Sənət yollarında. Bakı: Gənclik, 1975, 368 s.
27. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2001, 120 s.
28. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 480 s.
29. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. II cild. Bakı: “Apostrof” Çap Evi, 2010, 436 s.
30. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 556 s.
31. Əlioğlu M. Ədəbi fraqmentlər. Bakı: Gənclik, 1974, 176 s.
32. Əliyev M. Şair səmimiyyəti // “Azərbaycan” jurnalı, 1970, № 3, s. 203–206.
33. Əyyub V. Azərbaycan romantizmini araşdırarkən. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 260 s.
34. Əyyub V. Oxuyan Təbriz (şeir təhlilləri–X məqalə). “Ədalət” qəzeti, Bakı, 2013, 28 dekabr.
35. Əyyub V. Poeziyamızın Məmməd Araz yükü. “Reytinq” qəzeti, Bakı, 2007, 17 iyun.
36. Əyyub V. Yoxluqdan varlığa səfər. “Azadlıq” qəzeti, Bakı, 2009, 22 dekabr.
37. Əzizxanlı Q. Çağdaş Azərbaycan şeirində xalq arxetipi və xalq yaradıcılığı problemi / “Müasir dünyada inteqrasiya və elmin aktual problemləri” Respublika Elmi konfransı / Lənkəran Dövlət Universiteti, “Elmi xəbərlər” jurnalı, Lənkəran şəh., 22-23 dekabr 2017. Lənkəran, 2017, s. 62–67.

38. Əzizxanlı Q. Çağdaş poeziyada Bütöv Azərbaycan idealının poetik tərənnümü / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri IX Beynəlxalq elmi Konfransının materialları, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı şəh., 3-4 may 2018, Bakı, 2018, s. 199–201.
39. Əzizxanlı Q. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında həqiqi vətənpərvərlik və surroqat patriotizm// “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2017, № 15, s. 288–296.
40. Əzizxanlı Q. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında milli birlik motivləri (Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında) // “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2017, № 18, s. 371–379.
41. Əzizxanlı Q. Çağdaş vətəndaşlıq lirikasında milli məfkurə və azərbaycançılıq (Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında) // “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, 2017, № 4, s. 131–136.
42. Əzizxanlı Q. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan vətəndaşlıq lirikasında şair kimliyi (M.Araz, S.Tahir AzərAzər, M. İsmayılın yaradıcılığı əsasında) // “Ədəbiyyat məcmuəsi” jurnalı, 2017, № 3 (31-ci cild), s. 163–170.
43. Əzizxanlı Q. XX əsrin ikinci yarısı: vətəndaşlıq lirikasında şair kimliyi və surroqat patriotizm / Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, 2-ci kitab, Qafqaz Universiteti, Bakı şəh., 29-30 aprel, 2016. Bakı, 2016, s. 1119–1120.
44. Əzizxanlı Q. Məmməd Araz poeziyasında Bütöv Azərbaycan ideyası / “Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi Konfransının materialları, Azərbaycan Universiteti, Bakı şəh., 14-15 may 2018, Bakı, 2018, s.238–240.
45. Əzizxanlı Q. Müasir Azərbaycan poeziyasında Bütöv Azərbaycan ideyası // “Ədəbiyyat məcmuəsi” jurnalı, 2018, № 1 (32-ci cild), s. 179–188.
46. Gəncəvi N. İskəndərnamə (Şərəfnamə). Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2004, 432 s.

47. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları (Azərbaycan türkcəsində hazırlayan, ön söz və açıqlamaların müəllifi: E. Mustafa). Bakı: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2010, 208 s.
48. Gülgün M. Çinar olaydım. Bakı: Azərnəşr, 1968, 238 s.
49. Gültəkin– Əmin Abid. Buzlu cəhennem. Bakı: Günəş, 1999, 96 s.
50. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 464 s.
51. Haqqın var yaşamağa (M.Araz haqqında məqalələr toplusu). Bakı: “Ol MMC” nəşriyyatı, 2013, 572 s.
52. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Müəllif-tərtibçi: Xəlilov S. Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2002, 232 s.
53. Həbibbəyli İ. Xalq şairi Məmməd Araz (albom-monoqrafiya). Bakı: Azərbaycan, 1999, 160 s.
54. Həbibbəyli İ. Məmməd Araz (tərcümeyi-hal). Bakı: Sabah, 1993, 64 s.
55. Həbibov İ. Romantik lirikanın imkanları. Bakı: Yazıçı, 1984, 168 s.
56. Həsənzadə N. Fikir eləmə. Bakı: Gənclik, 1982, 136 s.
57. Həsənzadə N. Taleyimin töhfəsi. Bakı: Gənclik, 1993, 352 s.
58. Xəlilov Ə. Məmməd Araz dühası. Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2002, 256 s.
59. Xəyal S. Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin. Bakı: YYSQ, 2014, 80 s.
60. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2004, 248 s.
61. İsmayıl M. Qoymayın dünyanı adiləşməyə. Bakı: Gənclik, 1978, 150 s.
62. İsmayıl M. Ölümə, ömrümə sərhəd qoymadım. “Təzadlar” qəzeti, Bakı, 2011, 17 sentyabr.
63. İsmayıl M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1992, 304 s.
64. İsmayıl M. 70-dən sonra. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 478 s.
65. İsmayıl M. Yoxun varlığı. Bakı: Maarif, 2002, 456 s.
66. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1974, 408 s.
67. Köçərli F.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 560 s.

68. Qarayev Y. Ədəbi üfüqlər. Bakı: Gənclik, 1985, 288 s.
69. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıçı, 1979, 200 s.
70. Qarayev Y. Romantizmin hüdudları. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 1974, 26 yanvar.
71. Qarayev Y. Tarix: Yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996, 712 s.
72. Qasımbəyli Y. Bütöv Azərbaycan şairi Məmməd Araz. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2014, 20 mart.
73. Qasımbəyli Y. Müasir poeziyada rəmzi-metaforik manera və çoxqatlılıq // “Ədəbiyyat məcmuəsi” jurnalı, 2016, № 2, s. 167–174.
74. Qasimov R. İsmayıl Z. Məmməd Araz əsərlərində milli xarakter yaradıcılığı // AMEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri, 2015, № 1, s. 162–168.
75. Qoca F. Gül ömrü. Bakı: Gənclik, 1976, 168 s.
76. Qoca F. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. I cild. Bakı: Uni Print, 2015, 392 s.
77. Qoca F. Ulduzlu düşüncələr. Bakı: Yazıçı, 1978, 136 s.
78. Qoqol N.V. Əsərləri. 6 cildə. VI cild. Seçilmiş məqalə və məktubları. Tərcüməçi: C.Cahanbaxış. Bakı: Azərənəşr, 1956. 416 s.
79. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2012, 344 s.
80. Məmməd Araz: taleyi və sənəti (80 illiyi münasibəti ilə məqalələr toplusu). Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 176 s.
81. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. I cild. Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2004. 664 s.
82. Məmmədov A. Sözüümüz eşidilənədək. Bakı: Yazıçı, 1988, 248 s.
83. Məmmədov V. Azərbaycan şeirində Araz mövzusu// Elmi əsərlər, Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2015, № 1, 16–19 s.
84. Müşfiq M. Əbədiyyət nəğməsi. Bakı: Yazıçı, 1978, 310 s.
85. Nağıyev C. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Asiya, 2009, 560 s.
86. Nəbiyev B.Ə. Tənqid və ədəbi proses. Bakı: Azərənəşr, 1976, 188 s.
87. Novruz C. “İnsan himnləri”. Bakı: Yazıçı, 1978, 202 s.
88. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 220 s.

89. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. 2 cilddə. I cild. Bakı: Elm, 2010, 464 s.
90. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. 2 cilddə. II cild. Bakı: Elm, 2014, 452 s.
91. Ömürdən yarpaqlar (S.Tahir-75. Monoqrafiya-toplu). Müəllif-tərtibçi: V.Arzumanlı. Elmi redaktoru: N.Qəhrəmanlı. Bakı: Qartal, 2001, 336 s.
92. Pənah G. Söhrab Tahir AzərAzərin lirikası. Bakı: Şur, 2012, 448 s.
93. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1990, 112 s.
94. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
95. Rüstəmxanlı S. Xəbər gözləyirəm. Bakı: Gənclik, 1979, 86 s.
96. Rüstəmxanlı S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 344 s.
97. Rza X. Məndən başlanıv Vətən. Bakı: Yazıçı, 1988, 400 s.
98. Rza R. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. I cild. Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2005, 304 s.
99. Rza R. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. II cild. Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2005, 320 s.
100. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1979, 558 s.
101. Sarıvəlli O. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 208 s.
102. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2005, 456 s.
103. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə. II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 568 s.
104. Şəhriyar M. Yalan dünya. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1993, 496 s.
105. Şəmsizadə N. Seçilmiş əsərləri 3 cilddə. I cild. Bakı: Elm, 2008, 560 s.
106. Şəmsizadə N. Seçilmiş əsərləri 3 cilddə. III cild. Bakı: Elm, 2011, 504 s.
107. Şirvani X. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2004, 672 s.
108. Şükürov K. Türkmənçay. 1828. . Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 188 s.
109. Tahir S. Döyüş lövhələri. Bakı: Yazıçı, 1980, 144 s.
110. Tahir S. Gəl görüşək. Bakı: Gənclik, 1968, 99 s.
111. Tahir S. Mən səni görmüşəm. Bakı: Gənclik, 1967, 116 s.
112. Tahir S. Vətənlə sevgi arasında. Bakı: Yazıçı, 1986, 342 s.
113. Tronski İ.M. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 624 s.
114. Ulutürk X.R. Davam edir 37. Bakı: Gənclik, 1992, 528 s.

115. Ulutürk X.R. Taparam səni. Bakı: Apostrof, 2014, 300 s.
116. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2004, 328 s.
117. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı: “Öndər Nəşriyyat” nəşriyyatı, 2004, 320 s.
118. Vəziroğlu A. Ayağa dur, Azərbaycan. Çağdaş Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik mövqeyi . (1980–1990-cı illər) Bakı: Ulu, 2002, 168 s.
119. Vurğun S. Əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
120. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1976, 388 s.
121. Yaqub M. Üzü bəri baxan dağlar. Bakı: Azərnəşr, 1977, 96 s.
122. Yaqub M. Yaxşı ki, sən varsan. Bakı: Yazıçı, 1979, 132 s.
123. Yusifli C. Məmməd İsmayılın bəxtinə düşən gün, yaxud budağında quş yuvası bir ağac // “Azərbaycan” jurnalı, 2009, №11, s. 127–133.
124. Yusifli V. Məmməd Araz dünyası. Bakı: Şur, 1994, 156 s.
125. Yusifli V. Poeziyanın yolları və illəri (1960–2000-ci illər). Bakı: Mütərcim, 2009, 404 s.
126. Zeynalova D. Etnopoetika ədəbi-bədii nümunələrin universal təhlil üsulu kimi (problemin qoyuluşuna dair) // “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2013, №3, s. 308–319.

Türk dilində

127. Azizxanlı K. XX. Yüzyılın ikinci yarısında Azərbaycanda vətəndaşlıq coşkusunda sosial içerik (Örnekler Mehmet Araz, Söhrap Tahir ve Mehmet İsmailden alınmıştır) // “Bilimsel Eksen”, dörd bir yayımlanan uluslararası hakemli dergi, Kış-Bahar, Ankara, 2017, № 20, s. 111–122.

Rus dilində

128. Азизханлы Г. “Социальный контент в Азербайджанской гражданской лирике второй половины XX- го века” (на основе творчества Мамеда Араза, Сохраба Тахира Азер Азера, Мамеда Исмаила) // Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Мова і культура (язык

и культура) науковий журнал, Київ, 2016, випуск 22, том V (182), с. 165–173

129. Азизханлы Г. “Идеолого-эстетические, теоретические основы гражданской лирики” // Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Вчені записки (Ученые записки), науковий журнал, Київ, 2020, том 31 (70), № 4, ч. 4, с. 85–90
130. Горький М. О Литературе. Москва: Художественной Литературы, 1961, 612 с.
131. Дж. Джованни. Введение в философию. СПб.,: Москва: Алетейя, 2000, 470 с.
132. Лосев А.Ф. Хаос и структура. Москва: Мысль, 1997, 831 с.
133. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Ленинград: Просвещение, 1972, 271 с.
134. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Москва: Искусство, 1970, 384 с.
135. Юнг Карл Густав Эон. пер. с нем. М.А.Собуцкого. Москва: АСТ, 2009, 411 с.

İngilis dilində

136. Azizkhanli Q. “Romanticism in the context of the civil lyrics” / Materials of International Scientific Conference Vernadsky Taurida National University, Materials of International Scientific-Practical Conference, Taurida Philological-Scientific journal, Kyiv: “Helvetica” publishing house, 24-25 January, 2020, p. 86-89.

İnternet resurslar

137. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi/2001/11/10/ <https://az.wikisource.org/wiki/>
138. Əzizova V. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub həsrətinin ifadəsi /2012/12/27/ <http://davam.az/7800-azrbaycan-dbiyyatnda-cnub-hsrtinin-ifadsi.html>

139. Məmmədov A. “Zamanla səsleşən şeirlər sorağında” (A.Məmmədov “Vətənpərvər” şairləri bombardman edir) /2015/12/03/
<http://kulis.lent.az/news/13991>
140. Simvol/<https://az.wikipedia.org/wiki/>
141. Surroqat/<https://azerdict.com/az/izahli-luget/>
142. Vətənpərvərlik anlayışı /2013/10/ 08/<http://gencalim.az /vetenperverlik/200-vetenperverlik-anlayishi>.